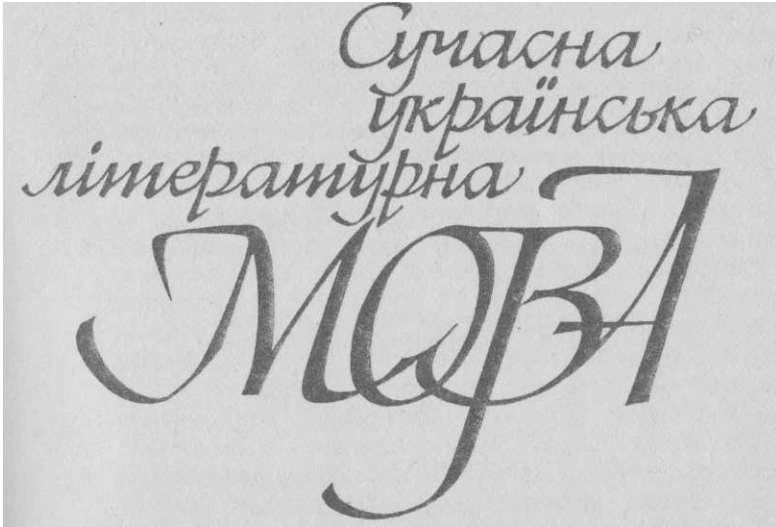

М. Я ПЛЮЩ
О. І. ЛЕУТА
Н. П. ГАЛЬОНА

збірник вправ

Затверджено
Міністерством освіти
України
як навчальний посібник
для студентів вузів,
які вивчають дисципліну «Сучасна
українська літературна мова»

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
1995

Посібник входить до єдиного комплексу теоретичного і методичного забезпечення навчання студентів педагогічних вузів з усіх основних розділів курсу сучасної української літературної мови: фонетики і фонології, орфоєпії, графіки і орфографії, лексикології і фразеології, словотвору та граматики — морфології і синтаксису.

Вправи, що пропонуються у збірнику, містять матеріал для з'ясування фонологічних, акустичних і артикуляторних особливостей звуків української мови, позиційних і комбінаторних змін їх у потоці мовлення, основних правил складоподілу і наголосу; для ґрунтовного практичного засвоєння літературних орфоєпічних норм, принципів української графіки та орфографії; для опанування лексикологією і фразеологією; для глибокого засвоєння закономірностей морфемної будови і способів та засобів словотвору, а також граматичної будови української мови — частин мови і особливостей їх парадигматики та синтаксису словосполучення, простого і складного речення.

Система вправ ґрунтується на принципі розгляду мови як цілісної структури, всі знакові одиниці якої перебувають у складних системних зв'язках і відношеннях. Автори збірника орієнтують студентів на самостійну творчу роботу, пропонуючи завдання як на спостереження за мовними явищами, так і складніші, які потребують осмислення певних закономірностей і висновків. Чимало вправ будеється на основі не ізольованих речень (словосполучень, слів), а суцільних текстів з художньої літератури чи публіцистики, попереднє читання яких та аналіз забезпечать більш глибоке опанування усним літературним мовленням, сприятиме засвоєнню мелодики мови, етичних і естетичних особливостей, проникнення в сутність змісту і можливостей слова-образу, що має велике виховне значення у підготовці учителя-словесника. Вправи з орфографії та пунктуації і тексти для пояснювальних диктантів можуть бути використані як навчальні, що спонукають до глибшого засвоєння студентами теоретичного матеріалу, і як контрольні — з метою перевірки ступеня набутих студентами вмій і навичок писемного українського літературного мовлення.

Автори

СПИСОК УМОВИ   СКОРОЧЕНЬ

Авт.— П. Автомонов
 Ант.— Богдан Ігор Антонич
 Ант.-Дав.— Б. Антоненко-Давидович
 Багм.— І. Багмут
 Багр.— Іван Багрянний
 Баж.— М. Бажан
 Баш— Яків Баш
 Бедз.— Д. Бедзик
 Бен — С. Бен
 Биков — В. Биков
 Бич.— В. Бичко
 Біл.— Д. Білоус
 Біч.— Н. Бічуя
 Боб.— В. Бобчинський
 Бойч.— О. Бойченко
 Б. Ол.— Б. Олійник
 Боров.— Л. Боровиковський
 Вас.— С. Васильченко
 Вин.— В. Винниченко
 Вирг.— І. Вирган
 Вільде — Ірина Вільде
 Вінгр.— М. Вінграновський
 В. Коч.— В. Кочевський
 Вовч.— Марко Вовчок
 Вор.— П. Воронько
 Вороп.— О. Воропай
 Воскр.— С. Воскресенко
 Врубл.— В. Врублівська
 В. Шевч.— В. Шевчук
 Газ.— Газета
 Гал.— Я. Галан
 Герас.— К. Герасименко
 Гл.— Л. Глібов
 Глаз.— П. Глазовий
 Гол.— А. Головка
 Гонч.— О. Гончар
 Горл.— Л. Горлач
 Граб.— П. Грабовський
 Грим.— Я. Гримайло
 Грінч.— Б. Грінченко
 Гр. Тют.— Григір Тютюнник
 Груш.— М. Грушевський
 Гур.— П. Гуріненко
 Гуц.— С. Гуцало
 Г. Ч.— Г. Чубач
 Д. Гол.— Д. Головка
 Десн.— О. Десняк
 Дм.— Л. Дмитерко
 Дн. Чайка — Дніпрова Чайка
 Д. Тк.— Д. Ткач
 Довж.— О. Довженко
 Донч.— О. Донченко
 Дор.— П. Дорошко
 Досв.— Олесь Досвітній
 Драч — І. Драч
 Дрозд — В. Дрозд
 Др.-Хм.— М. Драй-Хмара
 Еллан — Василь Еллан (Блакитний)
 Жил.— І. Жиленко
 Заб.— Л. Забашта
 Загр.— П. Загребельний
 Загул — Д. Загул
 Земл.— В. Земляк
 Зеров — М. Зеров
 Ів.— О. Іваненко
 І. Ог.— І. Огіснюк
 Іщ.— М. Іщенко
 Йов.— С. Йовенко
 Йоганс.— М. Йогансен
 Карм.— П. Карманський
 Кв.-Осн.— Г. Квітка-Осн.-яненко
 К.-Кар.— І. Карпенко-Карий
 Коб.— О. Кобилянська
 Ков.— Г. Коваль
 Коз.— В. Козаченко
 Кол.— В. Коломієць
 Коп.— О. Копиленко
 Кор.— В. Коротич
 Корж — В. Корж
 Кост.— Л. Костенко
 Котл.— І. Котляревський
 Коц.— М. Коцюбинський
 Крим.— А. Кримський
 Крищ.— В. Криценко
 Куч.— В. Кучер
 Ле — Іван Ле
 Лев.— О. Левада
 Леп.— Б. Лепкий
 Логв.— В. Логвиненко
 Лубк.— Р. Лубківський

Л. Укр.— Леся Українка
Лук,— М. Луків
Луц.— Д. Луценко
Луч.— М. Лучук
Мал.— А. Малишко
Малан.— Є. Маланюк
М. Вор.— М. Вороний
Мих.— І. Микитенко
Мири.— Панас Мирний
Мовч.— П. Мовчан
Мойс.— А- Мойсісінко
М. Ол.— М. Олійник
М. Тк,— М. Ткач
Мур.— І. Муратов
Мушк.— Ю. Мушкетик
Нагн.— М. Нагнибіца
Нар. пісня — Народна пісня
Нар. тв.— Народна творчість
Нех.— І. Нехода
Низ.— І. Низовий
Н.-Лев.— І. Нечуй-Левицький
Нов.— О. Новиченко
Ном.— М. Номис
О. В.— Остап Вишня
Олесь — Олександр Олесь
О. Пч.— Олена Пчілка
Осад.— П. Осадчук
Осьм.— Т. Осьмачка
Паал.— Д. Павличко
Панч.— П. Панч
Пачов.— В. Пачовський
Перв.— Л. Первомайський
Піде.— О. Підсуха
Плач.— С. Плачинда
Плуж.— Є. Плужник
Пол.— В. Поліщук
Риб.— Н. Рибак
Рил.— М. Рильський
Руд.— С. Руданський
Ряб.— І. Рябокляч
Свідз.— В. Свідзинський
Свидн.— А. Свидницький
Світл.— І. Світличний
Сиз.— О. Сизоненко
Сим.— В. Симоненко
Синг.— М. Сингаївський
Скл.— С. Скляренко
Скур.— В. Скуратівський
Сліс.— О. Слісаренко
См.— Ю. Смолич
Сміл.— Л. Смілянський
Соб.— В. Собко
С. Ол.— С. Олійник
Сое.— В. Сосюра
Ст.— М. Стельмах
Стар.— М. Старицький

Степ. — Б. Степанюк
Стеф. — В. Стефаник
Сторож. — О. Стороженко
Стус — В. Стус
Сух. — В. Сухомлинський
Тел. — О. Теліга
Тесі. — А. Тесленко
Тич. — П. Тичина
Ткач. — В. Ткаченко"
Трубл. — М. Трублаїні
Тул. — З. Тулуб
Т. Ш. — Тарас Шевченко
Тют. — Григорій Тютюнник
Уп. — М. Усенник
Ус. — П. Усенко
Федор. — В. Федорів
Федьк. — Ю. Федькович
Филип. — П. Филипович
Філян. — М. Філянський
Фр. — І. Франко
Хвил. — М. Хвильовий
Цюпа — І. Цюпа
Черкас. — С. Черкасенко
Черн. — М. Чернявський
Чіп — Б. Чіп
Чорн. — О. Черногуз
Чуб. — А. Чубинський
Чум. — В. Чумак
Чупр. — Г. Чупринка
Шашк. — М. Шашкевич
Швець — В. Швець
Шер. — М. Шеремет
Шеренг. — О. Шеренговий
Шиян — А. Шиян
Шп. — Я. Шпорта
Шум. — М. Шумило
Ющ. — О. Ющенко
Ян. — Ю. Яновський

ФОНЕТИКА

ЗВУК ЯК ЯВИЩЕ АКУСТИЧНЕ, АРТИКУЛЯТОРНЕ ТА ФОНОЛОГІЧНЕ

Вправа 1. Дайте відповіді на запитання: 1. Що таке звук? 2. Які три аспекти вивчення звуків мови? Охарактеризуйте кожен з них. 3. Що таке музикальні тони і шуми? 4. Як поділяються звуки з акустичного боку?

Вправа 2. Опишіть будову мовного апарата в цілому, з'ясуйте, які мовні органи є активними і які пасивними; які три фази виділяються в процесі артикуляції звука; чим відрізняються з артикуляторного боку голосні і приголосні звуки.

Вправа 3. Дайте відповіді на запитання: 1. Чим зумовлюється введення терміна «фонема» і як трактується поняття «фонема»? 2. Який зв'язок між звуком і фонемою? 3. Що таке диференційні і недиференційні ознаки фонем? 4. Які вияви може мати фонема у процесі мовлення? 5. Які варіанти фонем називаються позиційними і які комбінаторними? 6. У чому виявляється системність фонемного складу мови?

Вправа 4. З'ясуйте кількість звуків у поданих словах, які з них голосні і які приголосні.

Біблія, земля, осінь, джміль, щедрий, дзига, об'їзд, доля, зілля, тьма, гедзь, в'ялий.

Вправа 5. Прочитайте пари слів. Дайте характеристику їх звукової оболонки, зазначивши відмінність у звуках за артикуляційними ознаками.

Цвіт — світ, нуль — куль, осінь — осів, галка — Галька,
Толю — толу, рад — ряд, сад — сядь.

Вправа 6. Назвіть фонем, які розрізняють подані пари слів. Запишіть їх фонематичною транскрипцією і вкажіть, за якими ознаками протиставляються (розрізняються) фонем за участю голосу, за резонатором, за місцем або способом творення, за твердістю — м'якістю.

Бук — бик, так — тік, луг — ліг.
Суд — сук, сад — рад, бити — лити.
Вив — вів, синив — синів.
Бура — буря, Лада — ляда, мілка — мілька.
Мама — мала, рана — рада, нива — пива.
Ліз — ліс, жир — шир, кава — гава.
Сіл — сіль, ос — ось, перелаз — перелазь.
Лук — люк, туп — тюп.

Вас — ваш, бац — бач, дзузьки — дужки.
Твій — свій, двоє — своє, душа — суша.
Двига — дзига, грати — грати, гулі — гуля.

Вправа 7. Запишіть фонематичною транскрипцією, тим самим з'ясуйте фонемний склад поданих слів.

В'юн, ковінька, бязь, бур'ян, криниця, ягня, Єва, їжак, маяк, воцаний, джерельний, яровий, миттєвий.

Вправа 8. З'ясуйте відмінність за фонемним складом у поданих парах слів.

Лан — лань, звалений — зв'ялений, луки — люки, зораний — зоряний, ваз — в'яз, шоку — чоку.

Вправа 9. З'ясуйте фонемний склад поданих слів.

Віджати, віддзвеніти, джерело, дзеркальний, підземний, дзвякнути, відзначити, джигіт, видзьобати, підживити, джміль.

ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ ФОНЕМИ

Вправа 10. Дайте характеристику голосних фонем української мови (їх реалізацій у головних виявах) за ступенем розкриття ротової порожнини та за положенням губ при творенні їх.

Вправа 11. Запишіть речення фонематичною транскрипцією. Дайте характеристику голосних за рухом язика в ротовій порожнині у горизонтальному й вертикальному напрямках.

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.

І. Котляревський

Вправа 12. Назвіть фонемні за такою їх характеристикою:

1. Голосна, переднього ряду, високого піднесення, напружена, нелабіалізована.
2. Голосна, заднього ряду, високого піднесення, лабіалізована.
3. Голосна, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована.
4. Голосна, переднього ряду, високого піднесення (дещо понижена), нелабіалізована.
5. Голосна, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізована.
6. Голосна, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізована.

Вправа 13. З'ясуйте, чим відрізняються пари голосних з артикуляційного боку.

[y] - [o], [e] [o], [o] - [a], [i] - [и], [i] - [e],
[и] - [e], [i] - [y].

Вправа 14. З'ясуйте, які голосні фонемні в їх головному вияві мають таку артикуляцію:

1. Голосові зв'язки напружені, під час проходження струменя повітря

вібрують, утворюючи ритмічні коливання (тон). Язик перетинає ротову порожнину, утворюючи резонаторне поле за ним, просуваючись уперед, високо вгору і кінчиком торкаючись нижніх зубів; губи злегка розкриті, верхня дещо напружена.

2. Голосові зв'язки напружені, під час проходження струменя повітря вібрують, утворюючи ритмічні коливання (тон). Язик перетинає ротову порожнину, відділяючи резонаторне поле за ним у спосіб просування вперед і вгору, але дещо понижено. Кінчик язика торкається нижніх зубів. Губи злегка розкриті і розтягнуті в сторони нейтрально.

3. Голосові зв'язки напружені, під час проходження струменя повітря вібрують, утворюючи ритмічні коливання (тон). Язик перетинає ротову порожнину, припадаючи донизу; взаємодіючи з нижньою щелепою, яка відводиться вниз, збільшує резонатор. Кінчик язика наближається до нижніх зубів. Губи розкриті широко, але нейтральні при творенні звука.

4. Голосові зв'язки напружені, під час проходження струменя повітря вібрують, утворюючи ритмічні коливання (тон). Язикове тіло піднімається високо вгору до м'якого піднебіння, утворюючи резонаторне поле за ним. Кінчик язика відсунутий від нижніх зубів. Губи витягнуті вперед, дещо зморщені.

5. Голосові зв'язки напружені, під час проходження струменя повітря вібрують, утворюючи ритмічні коливання (тон). Язик піднятий до передньої частини піднебіння, поділяє резонатор, займаючи серединне (нейтральне) положення по вертикалі. Кінчик язика торкається нижніх зубів. Губи злегка розтягнуті в сторони.

6. Голосові зв'язки напружені, під час проходження струменя повітря вібрують, утворюючи ритмічні коливання (тон). Язик відтягнутий назад і поділяє резонатор, займаючи серединне (нейтральне) положення. Кінчик язика відсунутий від нижніх зубів. Губи заокруглено виступають уперед.

Вправа 15. Прочитайте текст. Випишіть приголосні фонем (в головних виявах), згрупувавши їх за акустичними характеристиками: «сонорні і шумні» та «шумні дзвінки і глухі». Визначте, яких приголосних фонем української мови немає в поданому тексті.

Постаріють транзистор і комп'ютер,
в минувшину підуть, як патефон.
Залишиться Шекспір...

Хіба його
не стане на одне життя планети?..
Сучасносте, хисткі твої прикмети.
Новинки НТР з'їда вогонь
минущості,

та вічне диво дивне
сучасне всім вікам —
це ти, Людино.

С. Йовенко

Сміливо вставши аж під хмари
На берегах крутих Двіни,
Ти баяло легенди-чари,
Ти навівало мрії-сни.

І я зіходив на дзвіниці,

Ходив по Замковій горі
 І оглядав твої бійниці
 І мури зранені, старі.

М. Нагнибіда

Вправа 16. Випишіть приголосні фонemi (в головних виявах), заповнивши таблицю їх класифікації за місцем творення. Перевірте за підручником і допишіть приголосні, які не виявлено в тексті.

Губні		Язикові		
губно-губні	губно-зубні	передньо-язикові	середньо-язикові	задньо-язикові

Подем, як болем,
 Спаленим, голим,
 У світ широкий в чорнім пішла
 За видноколо,
 Де падав колос,
 Туди, де сина війна взяла.
 Ой, довго-довго шукала втрати,
 Та й стала в полі, мов та свіча.
 Вічності в очі глянула мати —
 Вічний вогонь заметався в очах.

М. Ткач

Днями цілими в люстерко
 Заглядає діва,
 То підмаже себе справа,
 То поправить зліва.
 — Фарбуватись,— каже батько,—
 Ти одне лиш тямиш...
 Та сидиш на шиї в мене.
 Краще б вийшла заміж.
 І пішла на користь доні
 Батькова наука:
 Він тепер дочку годує,
 Зятя і онука.

П. Глазовий

Вправа 17. Прочитайте віршові строфи. Випишіть приголосні фонemi, згрупувавши їх за артикуляційними характеристиками (способом творення та твердістю — м'якістю). Визначте, яких приголосних немає в цих строфах.

Швидко, швидко ми побачимось,
 Рідна матінко моя...
 Наговоримось, наплачемось...

Розжену я хмари-тученьки
 На пооранім чолі,
 Обцілюю твої рученьки...

Замету усі доріженьки,
 Де ходила ти сумна,
 Змию слізьми твої ніженьки...

Розкажу тобі, старесенькій,
 З чим зустрівся я в житті,
 Коли вийшов я малесенький...

Все розтрачено, розгублено,
 Бо воно було людьми
 Не шановано, не люблено...

І зберіг я тільки, ненечко,
 Скарб один, що ти дала,
 Золоте, як зірка, сердечко...

Виглядай мене в віконечко...
 Незабаром я прийду,
 Принесу я серце-сонечко...

Олександр Олесь

Вправа 18. Запишіть таблицю класифікації приголосних української мови за способом творення, заповнивши кожну групу відповідними буквеними позначеннями.

Зі́мкнені	проривні, або вибухові	
	африкати, або зі́мкнено-щі́линні	
	зі́мкнено-прохі́дні	
	носові	плавні
	дрижачі	бокові
Щі́линні		

Вправа 19. Запишіть пари приголосних фонем: а) за дзвінкістю — глухістю; б) за ознакою «котловинний (шишячий) — некотловинний (свистячий)»; в) за твердістю — м'якістю.

Вправа 20. Запишіть фонетичною транскрипцією подані слова. Випишіть пари фонем за ознакою твердості — м'якості (тверді і м'які, або палатальні).

Зразок: [с]ир, [с']айати, о[с'].

Зяблик, луки, люк, земля, дятел, сядь, кузня, нива, кінь, хлопець, цеберка, доба, батько, той, мірка, сьомий, утрьох, дзвоник, гедзь, ранне, трете.

Вправа 21. Прочитайте текст. Запишіть фонетичною транскрипцією і

дайте характеристику приголосних фонем (у їх головних виявах) за ознакою твердості — м'якості, відрізняючи м'які (палатальні) фонемі від твердих, які реалізуються як пом'якшені (палаталізовані) у певних позиціях, внаслідок комбінаторних змін. З'ясуйте, якими засобами передаються графічно м'які (палатальні) приголосні.

Боже мій милий!.. Де взяти слів і красок, щоб списати твої (Ненаситець) чудеса?.. Од гори до гори на півтори верстви вповодж загатив господь Дніпро грудями кам'яних скель. Повитикались ті скелі з водної глибини і стирчать, неначе вартова сторожа, а через них з височенного перекату скатертю переливається широкий пласт кришталевої лави, рине, пада, розбивається і люто, сказано біжить через десятки кам'яних перекатів, гуде, обганя хвилю, випручуються, стрибають через кам'яні гори, б'ються, киплять, розсипаються шмаргадом і яхонтом і висвічуються веселкою.

О. Стороженко

Вправа 22. Прочитайте текст. Запишіть фонетичною транскрипцією. Визначте тверді, палатальні та палаталізовані і напівпалаталізовані приголосні. Назвіть, які палаталізовані приголосні виступають як позиційні або комбінаторні варіанти твердих фонем, а які — м'яких.

I. А під теплими снігами спить мати-земля, набирається снаги та буяння весняного, тужавіє могутню життєдайною, леліє в грудях посіяне восени житнє зерно, тулить в долинах, гріє в цибулинки дивоквітів, боронить од студені глибинні кореквища дубів та слабкі паростки трав.

Вона матір усім: дубам, травам, тобі, Любаню, мені, батькові твоєму Бояну; всі ми із землі вийшли, вона нас гуде, в ній ляжемо спати.

Р. Федорів

II. Знову ти!.. Надійшла, усміхнулася
Й вкрала серця мого шматок.

Заспівали автові сирени,
Засміявся до сонця асфальт,
І вирізьблював вітер над Сеною
Кожен сукні твоєї фалд.

Та зірвався й востаннє блимнув
Промінь сонця й далеко щез,—
За тобою дививсь я даремне
І чекав, щоб ти глянула ще.

С. Гординський

III. Поведи мене в простори сніговії,
де метелиця розгониста гуля

і смерком дрімає й леденіє
під пухнатими заметами рілля.

М. Драй-Хмара

Вправа 23. Назвіть фонему (в головних виявах) за їх ознаками. Наведіть приклади слів з цими звуками.

1. Приголосна, шумна, дзвінка, зімкнена, проривна, передньоязикова, тверда.

2. Приголосна, шумна, глуха, зімкнена, проривна, задньоязикова, тверда.

3. Приголосна, шумна, дзвінка, зімкнена, проривна, задньоязикова, тверда.

4. Приголосна, сонорна, щілинна, губна (губно-губна), тверда.

5. Приголосна, сонорна, щілинна, плавна, бокова, передньоязикова, м'яка.

6. Приголосна, шумна, дзвінка, зімкнена, африката, котловинна, передньоязикова, тверда.

7. Приголосна, шумна, дзвінка, зімкнена, африката, некотловинна, передньоязикова, м'яка.

8. Приголосна, сонорна, зімкнено-прохідна, передньоязикова, носова, м'яка.

Вправа 24. Назвіть фонему, що мають такі ознаки:

1. Приголосна, сонорна, щілинна, середньоязикова, м'яка. 2. Приголосна, шумна, глуха, щілинна, передньоязикова, тверда. 3. Приголосна, сонорна, зімкнено-прохідна, носова, тверда. 4. Голосна, переднього ряду, високого піднесення, напружена, нелабіалізована. 5. Приголосна, шумна, глуха, щілинна, передньоязикова, тверда. 6. Приголосна, шумна, глуха, зімкнена, проривна, передньоязикова, м'яка.

Вправа 25. Назвіть пари приголосних фонем за такими їх артикуляторними характеристиками:

1. Губні, губно-губні, зімкнені, проривні, тверді, але різняться дзвінкістю — глухістю.

2. Задньоязикові, зімкнені, проривні, тверді, але різняться дзвінкістю — глухістю.

3. Щілинні, тверді, але різняться місцем творення.

4. Передньоязикові, щілинні, дзвінкі, тверді, але різняться особливостями артикуляції і звуковим забарвленням.

5. Передньоязикові, сонорні, м'які, зімкнено-прохідні, але різняться особливістю проходження повітря через ротову порожнину.

Вправа 26. Порівняйте, якими ознаками різняться фонemi: [з] — [ж], [з] — [дз], [в] - [ф], [ч] - [ц], [ц] - [ц], [ф] - [к], [дж] - [ч].

Вправа 27. За описом роботи мовних органів-назвіть приголосні фонemi української мови і наведіть приклади слів з ними (у головних виявах).

1. Струмін повітря проходить через гортань, викликаючи дрижання голосових зв'язок, наслідком якого є шум з переважаанням голосу, проходить вільно через ротову порожнину і виходить між губами.

2. Нижня губа наближається до верхніх зубів, утворюючи щілину. Струмін повітря не торкається голосових зв'язок і вільно виходить через утворену щілину.

3. Кінчик язика наближається до альвеол, утворюючи зімкнення. Струмін повітря торкається голосових зв'язок, а далі прориває зімкнення, внаслідок чого утворюється шум, що переважає над голосом і нагадує вибух.

4. Середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння й утворює

з ним щілину. Струмінь повітря проходить через гортань, викликаючи дрижання голосових зв'язок, внаслідок якого виникає шум з переважанням голосу, а далі через утворену щілину повільно виходить з ротової порожнини.

5. Передня спинка язика змикається з альвеолами. Струмінь повітря торкається голосових зв'язок, утворюючи шум, який переважає над голосом; у момент підходу його до перепони утворюється щілина, і звук оформляється як складний, утворений з двох елементів артикуляції — зімкнення і щілинного проходження.

6. Усі зазначені в п. 5 характеристики збігаються. Різняться цей звук тільки тим, що в момент щілинного проходження струменя видихуваного повітря язик набирає котловинної форми і стає шпильчачим.

Вправа 28. Запишіть характеристики голосних і приголосних фонем, з яких складаються слова *засць, щавель*.

Вправа 29. Опишіть роботу мовних органів (за зразком вправи 27) при творенні приголосних фонем [б], [гі] [г], [ц], [м].

Вправа 30. Опишіть роботу мовних органів при творенні фонем, які наявні в словах *Україна, дощ*

Вправа 31. Запишіть речення фонетичною транскрипцією. Виділіть приклади позиційних або комбінаторних варіантів голосних і приголосних фонем.

1. Нема вже й того коня, що носив тебе, як на крилах, і шаблі, що не одну татарську голову зчесала, і пістолів, з котрих птицю бив на льоту. 2. Неначе з цебра окотили мене холодною водою, стою собі, з місця не зворухнусь, пальцем не смикну. 3. Роботяща бджола ще гуділа між вітьями в цвіту (*Сторож*),

Вправа 32. Подані тексти запишіть фонематичною і фонетичною транскрипцією. З'ясуйте, якими знаками транскрипції передаються фонemi [в] і ш-

І. Кінь ніс вершника вниз, нижче й нижче, земля під копитами вже не видавала повного звуку, як на вершині, а м'який, приглухий, копита не стукали, а мовби чалапкали, дерева розступалися ширше й ширше, внизу розлягалася безмежна тьмаво-голубувата рівнина і над нею — величезне, так само тьмаво-голубувате небо, і десь на страшній висоті, над самою Рустемовою головою, висів серпик молодика.

II. Загребельний

II. Мова

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

М. Рильський

ЗМІНИ ЗВУКІВ У ПОТОЦІ МОВЛЕННЯ

Вправа 33. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. Виділіть усі випадки позиційних змін голосних (якісної редуції). Поясніть закономірності позиційних змін голосних.

Гінкий і крилатий, у три обхвати, прадавній в'яз на причілку кам'яниці Стурчаків, від якого, за переказами пелехів, започаткувалося Таборище, неспогадано розбила весняна гроза. Приречений на довічну непам'ять, старий в'яз боровся за життя, за продовження собі віку, і невдовзі з міцного стовбура, що лише деінде не був позначений гаром блискавиці, пустив кілька пагонів; могутнє коріння щедро живило ті тонкі зелені парості глибинними соками і виганяло їх угору до пізньої осені, до тієї холодної пори, поки молоде листя не прихопили сиві зазимки, а вітри не взялись обгонити з пагіння листок по листку.

В. Логвиненко

Вправа 34. Запишіть текст фонетичною транскрипцією з урахуванням змін голосних (крім і) у позиції після м'якого приголосного чи перед ним, між м'якими приголосними. Поясніть закономірності таких змін, що дістали назву акомодатії.

Повз одинокої скелі, що біля моря, іде залізниця — тупик. <...> Коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклаки, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води. На березі, як хрусталь, медуза. Кажуть, медуза горить, коли йде зграями. І це — як древнє сказання.

Міцнішає вітер. Вітер із моря. У порту проревів пароплав, але враз змовк: він сьогодні не вийде на хвилеріз, бо збирається на ніч неабияка буря.

За М. Хвильовим

Вправа 35. Подані слова прочитайте вголос, запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть явища комбінаторних змін — асиміляції за дзвінкістю — глухістю у словах і на межі прийменника з іменником. Яка за напрямком асиміляція? Чи завжди позначається асиміляція на письмі?

Боротьба, просьба, косьба, згідити, з попелу, без клопоту, розказати, з черги, з шибок, з Тиси, скраю, вогкий, вокзал, легкий, молотьба, стомитися, спитати, з фабрики, сфабрикувати, скинути, схитнутися, хоч би, так же.

Вправа 36. Подані речення прочитайте вголос. Виписіть слова, в яких відбулася в попередні епохи чи відбувається в сучасному мовленні асиміляція за дзвінкістю — глухістю. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Поясніть закономірність асимілятивних процесів цього типу.

1. Аж ось і Пан прибіг: Лупіть Рябка! — сказав,— чухрайте! Ось батіг! (Гл.). 2. — Оце написала кілька рядків,

сиджу спочиваю (Ян.). 3. То був Джерин син Микола... На призьбі сиділа його мати Маруся Джериха (Н.-Лев.). 4. Весняний вітер стиха вів над виноградниками (Коц.). 5. Безсмертя достойн лиш той на землі, хто любить свою Батьківщину (Сос.). 6. Коли ми розглядаємо навколишню природу рідного краю, милуємось мальовничими краєвидами..., нам здається, що так було споконвіку, що так природа лишається незмінною (Цюпа). 7. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пільмі (Коц.): 8. Кухар'зробив з юшки густий розсіл, облив ним рибу і зцідив розсіл через видовбане держалко (Н.-Лев.). 9. Кайдашиха тільки зуби зціпила (Н.-Лев.). 10. Оце возовиця підходить, а там і молотьба (Гол.). 11. На співбесідника дивилися глибокі, карі, допитливі очі, сповнені внутрішнього вогню й натхнення (Десн.). 12. Якби артилерійський технік був говіркіший, він розповів би... (Гонч.).

Вправа 37. Запишіть фонетичною транскрипцією; дайте характеристику асиміляції за способом творення внаслідок комбінаторних змін котловинних (шиплячих) і некотловинних (свистячих) приголосних.

З чим, з чого, з журавлем, з джерела, безшумний, безжурний, принісши, піщаний, воцаний. Васьчин, Ващенко, Вінниччина; снишся, пробудишся, зважся, змажся, Палажці, дочці, у шапочці, Оришці.

Вправа 38. З поданих речень випишіть слова (прийменниково-іменникові форми), в яких відбувається або відбулася в минулому асиміляція приголосних за місцем і способом творення. Запишіть їх фонетичною транскрипцією як літературно-нормативний вияв комбінаторних варіантів фонем.

1. В такім раї чого б, бачся, старим сумувати? (Т. Ш.).
2. Роман сказав, що він поміркував, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді Семен купує землю (Коц.).
3. Співай, шасливий жайворонку, у піднебессі! (Гуц.).
4. Ой, річечко, голубонько! Як хвилечки твої, пробігли дні шасливі і радощі мої... (Гл.).
5. Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком (Н.-Лев.).
6. Глянеш на людей, і здається, неначе всі вони між собою брати та сестри (Н.-Лев.).
7. Квітчастий луг і дощик золотий (Тич.).
8. Чуо: сокири дзвенять в закарпатському лісі (Дор.).
9. Враз Тимофій почув, як забряжчали ворота (Ст.).
10. Потім льотчик знову коло матері, і вона має змогу повести його по двору (Гонч.).
11. Дуже добре і приємне враження справляв вітчим (Ів.).
12. Там, очі примруживши, слухали діти, вмовившись на килимі трав, про те, як вітчизну належить любити... (Нагн.).

Вправа 39. Випишіть з речень слова, в яких спостерігається асиміляція за м'якістю. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. З'ясуйте закономірності цього типу асиміляції.

Причин не бракне. Можна б затужити.
Але світлію лагідним лицем.
Є свята, є листи, приходять квіти...
А завіта ще й вірш...

С. Йовенко

Так темно, так глухо в душі неогрітій,
Порвалися струни дзвінкії,
У думці колишній, ясній, розмаїтій,
Бринять тільки сльози гіркії.

Олена Пчілка

Поклади мені варення з полуниці,
Розкажи мені казку таку просту,
Щоб згадалися знову над степом птиці
І гречки медоцвітні в дзвінкому цвіту.

К. Герасименко

Прийшов до кузні, всівся при горні,
Хитрі очиці — як вуглинка чорні,
Ніжки кривенькі, смішок із вічок,
Такий собі тихий, святий чоловічок...

А. Малишко

Вправа 40. З поданих речень випишіть усі випадки асимілятивних змін приголосних; дайте характеристику: за напрямком дії асимілятора; за якою ознакою відбувається уподібнення; чи позначається на письмі.

1. Та кузня, і та компанія в ній, і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини (Фр.). 2. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям (Н.-Лев.). 3. Та зцілющі бальзами не погоять мене, і туманної туги ясний день не зжене (Крим.). 4. Тяжкий біль безжалісною лапою зчавлює парубоче серце (Ст.). 5. Ще в нижчій гімназії я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матері, а опісля і в Дрогобичі..., так що швидко мав мілко списані два товсті зшитки (Фр). 6. Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотяній воді, на полупаних стінах (Довж.). 7. — Любуешся, Дмитре? — На стежці несподівано виростає Варивон з Василюною.— Любуюся,— признався Дмитро (Ст.). 8. Вечір. Дощ осінній. Ми йдемо по Львову, тчемо по дорозі килимок-розмову (Павл.).

9. Поїдеш далеко, побачиш багато; задивишся, зажуришся,— згадай мене, брате! (*Т. Ш.*). 10. Інша річ — пейзажі. Вони вдаються тоді, коли в тебе хороший настрій, внутрішня легкість. На них художник відпочиває, органічно зливається з природою, вона для нього найкращий учитель (*Цюпа*). 11. У вуличці було темно, аж чорно (*Коц.*). 12. Небо було хмарне, на півночі схоплювались тривожні спалахи (*Панч*). 13. Світла тінь косинцем лягала на степ (*Тют.*). 14. Кланяюся тобі за ласку, за багатство, що дала ти [річку] моему серцю (*Довж.*). 15. Людські пісні, найглибша мука, найвища радість на землі (*Рил.*). 16. — Кинула нас Ласунка,— зітхав начальник табору (*Збан.*).

Вправа 41. Виписіть слова, в яких наявне: 1) асимілятивне подвоєння приголосних, яке відображає сучасне явище реалізації двох фонем як одного подовженого звука; 2) фонетичне подовження приголосних, яке відбулося внаслідок асиміляції звука Ці (після занепаду редукованого ь) з попереднім м'яким приголосним. Які приголосні здатні до такого подовження?

І. 1. Денис, лригрітий весняним сонцем та закривши рудим картузиком обличчя від променів, спав на задній підводі (*Тют.*). 2. По дворах, навантажені всім збіжжям, стоять вози, готові в дорогу (*Вас.*). 3. ... Сестра таки здорово підросла, за час його відсутності стала уже піддівком (*Тон.*). 4. На подвір'ї повно малечі, чабанчуків та чабанят безштанних, повно качат, курчат та кролят (*Гонч.*). 5. Раз у раз, однак, сумне й страшне опромінювалося в творах Довженка світлим і повним любові поглядом на життя, на світ (*Рил.*). 6. Маруся ще завидна просила до себе на сватання (*Кв.-Осн.*). 7. Покірне телятко дві матки ссе (*Нар. те.*). 8. Розрослись тополі, роззеленілись (*Гонч.*). 9. Тобі одній згадок моря і пісня, що не в'яне, моя рум'яная зоря.. Донеччина кохана! (*Сос.*). 10. Розстаємось надовго ми з тобою! Зостанешся ти в самоті німій, а я не матиму де дітися з журбою... (*Л. Укр.*).

ІІ. 1. Швиденько зсів з коня могутий цар (*Фр.*). 2. Кати габою золотою береться ліс, палає сад, мені найкраще із тобою брести лісами наугад (*Ст.*). 3. По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній, білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові (*Н.-Лев.*). 4. І немає нічого поетичнішого й справедливішого, як ото над полеглими схилить своє лице Мати-Вітчизна — уособлення всіх матерів рідної землі (*Сиз.*). 5. — Загину загибеллю сокола я, та карою буде й загибель моя (*Баж.*).

Вправа 42. З поданих речень виписіть слова, в яких наявна комбіаторна зміна приголосних — дисиміляція. З'ясуйте, аХ, умоваи та які

3677-74

групи приголосних частіше зазнають дисиміляції в українській мові; який напрям її дії поширеніший та як відбивається вона на правописі слів.

1. — Не схиб же! Ну, жваво! Ще вище!.. Направо! Рушницю тримаєш погано! (*Стар.*). 2. І вже жоден рицар не має відваги до гри стая супроти такої звитяги (*Фр.*). 3. Йшла вона — місяць облив її світом, вітер поштиво затих, мов засоромлена, тихо плескала хижа ріка в верболозах німих (*Дн. Чайка*). 4. Поміж лицарів блискучих, поміж дам пре-пишно вбраних королівна йде поволі... (*Л. Укр.*). 5. Дома батькові не спиться, і не слиться й не лежитья — сів під рушники. А на них, мов у блакиті, грають літаки (*Вирг.*). 6. — Хто із цих місць? Групу веди до води (*Вор.*). 7. Був день як день, і раптом — непорядок, куйфки з-під лопа-ток — як ножем прошило (*Драч*). 8. Вона [цибуля] золота, золотісінька, не знає, як їй судилося вмерти, чи судилось лягти їй святими білими німбами на нерозгадану тайну пшеничної скибки... (*Драч*). 9. Щаслива людина, розряджа-ючи останню бомбу, в сонячний день перемоги скаже: це був останній кошмар на землі (*Гонч.*). 10. Хвилювалися жита, цвіли соняшники (*Шиян*). 11. Тут багато чудових речей, кованого сребра, шовків (*Кой.*). 12. Холодне срібло з висоти з-за хмари лине (*Сос.*). 13. — Поговоріть з Масудом. Людина він сердечна (*Тул.*). 14. Усе у неї одні такі думки та гадки... аж сплакне сердешна, як їй допече до серця (*Кв.-Осн.*).

Вправа 43. Поясніть звукові зміни в розмовно-просторічному вживанні поданих слів.

Трахтор, бонба, кальвін (літ. кальвіль), дохтор, свайба (свадьба — діалектне), колідор.

Вправа 44. Випишіть із речень слова, в яких відбувається спрощення (в групах приголосних *-зди-, -сти-, -стл-, -жди-, -слиц-* та інших). З'ясуйте, коли спрощення приголосного не позначається на письмі і коли не відбувається.

1. На папері залишилися масні відбитки пальців (*Вільде*). 2. Він раптом тверезіє і відразу міняється очей померкла масть (*Гол.*). 3. На радісних сонячних тризнах згадаймо, о друзі, і тих, що винесли все для Вітчизни з палаючих сердець молодих (*Ус.*). 4. Шістнадцять кіс дзвенять, гудуть, густі жита кладуть (*Вор.*). 5. Писав хлопчина вірші про щастя і любов. Щасливим народився і дівчину знайшов (*Павл.*). 6. Бринить чомусь пісенька давня така: «Заший мені, шевче, поранене серце...» (*В. Коч.*). 7. Сивими зорями очі далекі випливали з-під празникової хустки, що мріяла, як синь степова (*Корж.*). 8. Пристрасний мисливець, палкий побор-ник охорони природи Остап Вишня малює свої пейзажі з прекрасним задушевним ліризмом (*Пил.*). 9. Часто

збиралася в Косачів студентська молодь (*М. Ол.*). 10. Ти мене чекала на порозі, щоб легенько, звісно, докочити (*Рил.*). 11. Жадаєте біографічних звісток? Подаю вам кілька фактів (*Коц.*). 12. Його дратувало кожне жалісливе слово.

Вправа 45. До поданих іменників (діслів)- запишіть похідні від них прикметники або іменники. Поясніть звукові зміни і написання.

Тиждень, млюсть, пристрасть, ячмінь, яйце, кореспондент, опонент, компост, кістка, форпост, капость, зморщитися, хвастатися, пеститися, виїздити, улестити.

V

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ ЗВУКІВ. ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

Вправа 46. З поданих речень виписіть приклади чергування [o], [e] у відкритому складі, з [i] — у закритому складі. Подайте історичну довідку.

1. Дошило на осінь в непевній добі (*Б. Ол.*). 2. Мені потрібні зорі. Шум борів. Полин і м'ята (*Лубк.*). 3. Припливає до моря останній лід, а назустріч йому — журавлі (*Нагн.*). 4. Чи то сокіл пташку жене? Чи то буря хмару несе? (*Шапк.*). 5. Третій день — до річки військо наближалось без тривоги (*Грінч.*). 6. Ось і табір. Глянув — війська, як тієї сарани! Коні ржуть, реве худоба, на триногах казани (*Олесь.*). 7. На майдані пил спадає, замовкає річ... Вечір. Ніч. (*Тич.*). 8. Чабан прокинувся — аж перед ним гадюка. Він києм бух — і витяглась зміюка (*Гл.*). 9. Після ста київ можна було душею в небо злетіти (*Риб.*). 10. Густенька каша, та каша, бачте, та не наша, а наш несолений куліш — як знаєш, так його і їж (*Т. Ш.*). 11. Мрії зріднили їх, а спільні мандрі з отарою в безлюднім присиваськім степу ще більше зблизили, здружили (*Гонч.*).

Вправа 47. З поданого тексту виписіть слова з [i], що чергуються з [o] або [e]. Доберіть пари, де [o], [e] стоять у відкритому складі, а [i] — у закритому. Окремо виписіть слова з [i] на місці давнього дифтонга [ie], що передавався буквою Ъ. Чи може такий [i] чергуватися з [o], [e]?

1. В хаті каганець блищить; жар під піччю тліє (*Боров.*). 2. Уже в загірні далі полудневі занесли літо крила журавлеві (*Дор.*). 3. Проминуло красне літо, мандрує за море (*Др.-Хм.*). 4. Хмеліють хмари, хвилюють віражі. Повстань, титане молодий! Хай запалають протугуберанці: На бій, на бій! На сході гомін, спів буревію... (*Др.-Хм.*). 5. Темно. Місяць над ліском в хмари завернувся (*Боров.*). 6. Ясна нічка в Чорногорі, місяць світить, місяць мріє... (*Федьк.*). 7. Як упав же він з коня та й на білий сніг.— Слава! Слава! — докотилось і лягло до ніг (*Тич.*). 8. Не вихор куйовдить пісок дзвінкий, не весну співають ясні струмки... (*Плужж.*).

Вправа 48. У виділених словах з'ясуйте відсутність чергування [o], [e] з [i] або причини відхилень від цієї закономірності.

1. Зозулечка з гаю вилітає, соловейка братом називає (*Ст.*). 2. — Ну, як вони, наші бушлати? Добрі на знос? (*Куч.*). 3. Скоро Семен вийшов з хати, молодиці — цікаві, як усі молодиці,— метнулись оглядати кожний куточок у хаті, кожний закапелочок (*Коц.*). 4. Мороз лютує, аж скрипить (*Т. III*). 5. Як ти хочеш, дівчинонько, щоб тебе любити, зроби місток через яр, щоб добре ходити (*Л. Укр.*). 6. Отож тая дівчинонька, що сонна блудила: отаку-то їй причину ворожка зробила! (*Т. III*). 7. Верба над водою — то тіло дівоче, трава — коси мої русі, а терен — то очі (*Руд.*). 8. А Гільда на те зчервоніла, як кров (*Фр.*). 9. Минають за роками роки — життя нескоримий закон (*Ус.*). 10. Націлені бомби зрвалися враз (*Баж.*). 11. Жде народ не діждеться. Пора! (*Шер.*)

Вправа 49. Випишіть слова, в яких [o], [e] чергуються з нулем звука, та слова, в яких нові [o], [e] з'явилися на місці коротких ь, ь у сильній позиції і виступають у звукосполученнях *ор, ер, ов*.

1. День сіріє; за ліском жовтий місяць зникнув; тричі ранній під вікном півень кукурікнув, а Маруся не встає — їй спокою не дає сон: щось серце чує... (*Боров.*) 2. Защетабетав жайворонок, угору летючи; закувала зозуленька, на дубу сидячи (*Т. III*). 3. І бризнули кості, і жереб упав, і виграла панна, а хлопець програв (*Фр.*). 4.1 десь даленіють потоки... Степи. Буревії. Вогонь... (*Ус.*) 5. Перелякано, крізь сон, заячали лебеді (*Ст.*). 6. Хвилястий чорний чуб спадає на високий прямий лоб (*Ст.*). 7. Панас Юхимович на всі руки майстер. Як кажуть: і швець, і жнець, і на дуду грець (*Збан.*). 8. Це ж осінь, як розумна господиня, в засіки зерно запашне склада (*Рил.*)

Вправа 50. Запишіть подані слова, розбивши їх на дві групи: 1) в яких [o], [e] чергуються з нульовим звуком, що відображає закон переходу давніх коротких *ъ, ь* у нові *o, e* у сильній позиції, і занепад їх — у слабкій; 2) у яких *o, e* є вставними (епентетичними).

День — дня, пень — пня, вінок — вінка, петля — петель, вихристий — вихор, крапля — крапель; коноплі — конопель, сосна — сосон (і сосен), відро — відер, вітру — вітер, свекор — свекруха, сто — сотня, швець — шевця, повний — повен, синок — синка, вишня — вишень, човен — човна.

Вправа 51. У поданих реченнях поясніть явище лабіалізації [e] після шиплячих та Ц]: а) в яких позиціях воно відбулося; б) які відхилення спостерігаються.

Там дівчина
Чорноброва

З криниченьки воду брала,
З козаченьком розмовляла.

Л. Боровиковський

Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає.

Т. Шевченко

А струна другая як стій заспівала:
«Жениха мого вона зрабувала».

Дванадцять рицарів несли домовину,
В якій клали Сігну в свячену могилу.

І. Франко

Килим шовковий трава простелила,
Місяць, милуючись, сон їх стеріг.

Свідком [була] ця сама ріка...
Свідками верби — свашки шепотливі,
Як їх кохання росло.

Дніпрова Чайка

І нарешті бачать хлопця
Печенізькі вояки,
І за ним біжать, женуться,
Як за сарною вовки.

То пірне хлоп'я у воду,
То заб'ється в очерет.

Олександр Олесь

Вправа 52. З'ясуйте закономірність переходу [е] в [о] після ж, ч, ш (щ), дж та відхилення в поданих словах.

Чоло, жовтий, шести, шостий, женити, жона, через, шелест, кочерга, четвертий, чотири, вечеря, звечора, смушок, смушевий, узвичаєний, прошений, жорна, жердина, щезнути, печерний, прощено, шепочемо, бджола, кийочок, гайочок, яечко, краєчок, врожості, шолом.

Вправа 53. Випишіть слова, в яких наявна фонема [аі], що походить з етимологічного [о]. Запишіть до них, де це можливо, однокореневе слово з [о].

1. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату до ясного світла, до блискучого самовара (*Мири.*) 2. Ходить, думу

молоденький думає-гадає: «Не віддасть багач за мене доньки молодій...» (*Черн.*). 3. Е,— я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву? (*Коц.*). 4. Нам назустріч виступає невисокий, круглий, як качан, хлопчина (*Збан.*). 5. Мокрина Терентіївна допомагає господарці: качає рублем та качалкою білизну (*Ян.*). 6. Людей не чуть; через базар кажан косторилий перелетить (*Т. Ш.*).

Вправа 54. З поданих речень виписіть слова, в яких наявне звукосполучення *-ри-* або *-ли-* на місці давніх *-рв-, -рв-, -лв-, -лв-*. Поясніть закономірність переходу таких давніх звукосполучень у *-ри-, -ли-*. З'ясуйте, в яких словах спостерігається відхилення від такої закономірності. Для порівняння запишіть до виписаних слів відповідники з російської мови.

1. Гроза погримувала грізно, були ми з нею тет-а-тет (*Кост.*). 2. День ідуть вони і другий — вільні їм усі дороги; третій день — до річки військо наближалось без тривоги (*Трінч.*). 3. І пострілів поклик... І шаблі блиск... І вчуєш змагання (*Плуж.*). 4. У три нуль-нуль, перед світанком, горніст тривожив медсанбат (*Мур.*). 5. Лежав піхотинець на мокрій землі, гармати гриміли далеко в імлі, і зір він не бачив... (*Шп.*). 6. Стріли падають у воду, наче чорні блискавки (*Олесь*). 7. Замокнуть криваві гармати, й розквітне Вітчизна в піснях (*Сос.*). 8. Хвилюється широкий лан зелений, волошки, ніби сині зіроньки, блищать (*Рил.*). 9. Камінь кришить вітер і негода, дуб столітній хилиться від них (*Мал.*). 10. — Може, гарячого чогось з'їси?.. Ти ж учора й крихти в рот не брала (*Руд.*). 11. В обох підківки забряжчали, жижи од танців задрижали, вистрибовавши гопака (*Котл.*). 12. Наїлися і нахлистались, що деякі аж повалились, тоді і годі поминать (*Котл.*).

Вправа 55. Виписіть слова, в яких наявне чергування задньоязикових приголосних [г], [к], [х] з передньоязиковими [ж], [ч], [ш] та [з], [ц], [с]. Поясніть закономірність цього історичного чергування та відхилення в сучасній українській мові. До виписаного слова доберіть однокореневі з ним слова або його форми.

Зразок: *Смужка* — *смуга* — у *смузі*; *дивак* — *дивачка* — *дивачці*.

1. Звідси було добре видно поле, смужку зрізаних соняшників під горою. 2. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист. 3. Закинувши вудочки на плече, Василько почимчикував до річки. Дно у річці потемніло. 4. Десь поблизу в березі бовтнула шука. 5. Вода... обіймала Василька..., доки не набралась у пазуху. 6. У хаті стояв густий передсвітанковий морок. 7. Пріська висипала в полумисок залишки вчорашніх галушок. 8. Ет, Д'/маю, з тобою зв'яжись. Та й завів балачку про Георгія, у. А Степа

бачила перед собою тоді ще молодого, кароокого, з лихоманковим блиском в очах Маркіяна... 10. Душно й солодко пахне в низовому бабиному садку. 11. Тільки де-не-де на стовпах уздовж вулиці лампочки ліново-жовто поблимують на ранок (3 те. Гр. Тютюнника).

Вправа 56. З'ясуйте закономірності чергування приголосних у поданих словах.

Княгиня, князь, княже, княжий, князівство; друг, дружба, дружити, друзі; імена, ім'я, наймення; терпіти, терплячка; любов, любов'ю; арфа, арф'янка; черепок, череп'я.

СКЛАД. НАГОЛОС

Вправа 57. Розбийте слова на склади. Дайте характеристику складів. Запишіть фонетичною транскрипцією слова з нескладовими голосними. З'ясуйте закономірності українського складоподілу.

Весна, напружений, натщесерце, грудка, земля, розкішний, зіркий, вовк, вишня, незмінний, весілля, об'їзд, правнук, тільки, кількість, Гримайло, Ткачук, теорема, радіус, Торрічеллі, оплот, орнамент, завія, буревій, сльоза, озиватися, банкрут, економічний, залповий, осяйний.

Вправа 58. У поданих словах поставте наголос. Перевірте за орфографічним словником.

Аргумент, асимілятор, асигнування, бурштиновий, крайовий, життєвий, життьовий, орнамент, кропива, фарфор, новий, одинадцять, чотирнадцять, зокрема, гуртожиток, корисний, феномен, діалог, монолог, сільськогосподарський, завдання, виховання, виняток, випадок, незліченний, оцінка, навчання, досягнення, добробут, доброзичливість, людяність.

Текст для фонетичного розбору

Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми звіряли тобі своє горде серце. Ми нікуди не можемо подітися від тебе, як од власної долі, і хоч куди б заносили нас урагани часу, але як тільки вони вшухають і починають ледь виднітися твої обрії, то ми знову прагнемо до тих місць, де вперше побачили тебе з коліскової висі, наче перекинуту горілиць, потім з отих віконць маленьких, у чотири шибки, прагнемо на ті споришеві подвір'я, де ми вперше ступили на тебе босоніж, звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твою незміряну силу. Тож лишень тобі дано повертати лебедині зграї з далеких світів — хто не чув, як стривожено вони ячать, шукаючи тебе в чорних туманах, хто не бачив, як їхні

безстрашні ватажки розбиваються вночі об незнані скелі, аби інші жили й могли долетіти до тебе, той ніколи до кінця не збагне, що в людях живуть ті самі закони землі обітованої. Для одних вони стають непереборними лише за тридцять п'ять мільйонів кілометрів від рідної землі, а для інших, що обертаються по менших орбітах, достатньо і тридцяти п'яти...

В. Земляк

ОРФОЕПИЯ

ВИМОВА ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

Вправа 59. Прочитайте текст за правилами української вимови. Зверніть увагу на наголошені та ненаголошені голосні. Поясніть, які голосні у яєнаголошеній позиції якісно змінюються, а які свою якість не змінюють порівняно з наголошеною позицією.

1. Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Соломія почувала невиразну тривогу. Ноги в неї тремтіли. Весело з тріском палає в печі сухий комиш і готить у комині. З одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і тіслась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Прибій за яких півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних синьої мли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором.

М. Коцюбинський

2. Спереду слалась п'ятьма, а крізь неї довгою гадюкою поблискувало гирло, зникаючи в гушавинах непролазних очеретів. Години півтори ми їхали мовчки. Проїхали гирло, Голубів лиман, заросле озерце і коротке друге гирло до річки.

На річці було тихо, і на її гладкій поверхні виблискувало сонце. Завжди, коли ми рушали горішнім шляхом, ми напружували всі сили, безперестанно веслуючи. Ми йшли проти прудкої течії, що несла води до недалекого Дніпра, і тут був завжди опір, хоча б на поверхні ріки не було жодної зморшки. Зараз ми не відчували опору і легко просувались уперед. На завороті ми здибали рибальського великого човна, що тихо плив без ніякого руху його господаря.

І. Досвітній

Вправа 60. У наведеному тексті визначте інваріанти та позиційні варіанти голосних е, и. З'ясуйте вимову цих звуків у наголошеній та ненаголошеній позиціях.

1. Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні, тихе проміння дихало чудовими пахощами. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як зеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла.

М. Коцюбинський

2. Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом.' Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палаючих слідів на землю... Поле — що безкрає море; скільки зглянеш — розіслала зеленій килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху, таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці.

Панас Мирний

Вправа 61. Запишіть речення фонетичною транскрипцією. Визначте всі випадки розбіжності вимови звуків та їх позначення на письмі. Поясніть основні правила вимови голосних і приголосних звуків у сучасній українській літературній мові.

1. Справді, гори, що темніли геть навколо затоки, ставали неначе прозорі, немов сотні яких ясных віконців одчинялось і крізь них ясніло живе золото (*Л. Укр.*). 2. Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птах крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю (*Кой.*). 3. Колись за іскристі, мов з сонця виплетені, коси він назвав свою дружину золотою вербичкою (*См.*). 4. А в тихому хуторі зчинилось диво: од сну просиналися люди, виходили з хат здивовані й слухали пісню, що живою силою вривалась з яру на хутір (*Вас.*). 5. Микола, увійшовши в клуню, довго любувався вистояними дзвінкими стовбурами груш (*См.*). 6. Не боїться любов розлуки, не дається печалі в руки, синім зором зорить у далі, хоч за це й не дають медалі

Шал.) 7. Обабіч шляху в прозорому місячному тумані, наче відіння, відходили темні постарілі липи, і в їхніх німотних обрисах, в прокляклому з росою гіллі вчувалась печаль скорботних матерів (Ст.). 8. Глибоке розчарування і зрозумілий в таких випадках неспокій захопили і мене (*Ле*). 9. Головна особа, сидячи на дідовому коліні, взяла пляшку впевненим рухом і почала смоктати молоко просто з горлечка, одхилиючи назад голову (*Ян.*). 10. Бери той скарб собі і не давай на злам: і цвіт, і пісні згук, і щebet немовляти, ще виросте мале, ще вилетить із хати, і землю завітча людським своїм ім'ям (Мал.). 11. Як шовки, сміються трави, як пісні, шумлять поля... (*Рил.*). 12. Пожухлий сніг топтала заметіль, і жевріло в снігу багряне листя (*Ков.*).

Вправа 62. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть їх вимову і написання, сформулюйте правила вимови.

Поляна, земля, голубка, боротьба, зозуля, село, союз, неси, розумний, лив, інколи, ґрати, гедзь, ллемо, кожух, гудзик, б'ємося, будується, казка, розкидати, розписатися, український, сміється, розказувати, косьба, вокзал, місячний, солдатський, кігті, полегшено, звешся, везти, іноді, уперше, був, гай, слава, ягода, інший, в'єшся, розум, хліб, чуб, ріж, дубки, обходити, обтесати, берізка, допомагати, дужка, джміль, кукурудза.

Вправа 63. З'ясуйте вимову звука *о* в наведених словах. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Розгляньте такі позиції *о*: а) *о* в наголошеному складі; б) *о* перед наголошеним або побічно наголошеним складом з *у* та *і*; в) *о* в інших позиціях.

Здобути, копита, гнобитель, мораль, нові, заповіт, золото, образ, голова, почути, народ, солдат, століття, зворушливо, боліти, добродушно, широко, сопіти, розумний, готуватися, ходімо, сопілка, пропасти, словесно, городи, дороги, солодкий, болючий, головний, льон, котити, голубонька, погано, собі, зозуля, голівка, дзьобати.

Вправа 64. Прочитайте текст, дотримуючись правил української вимови. Поясніть вимову ненаголошених *е*, *и*, *о*.

1. Від станції Ганівка до Обухівки двадцять п'ять верстов. І все степом. Повилась дорога поміж чорних ріль та латок зеленої озимини, коліями зрізана. А обіч уздовж неї — стовпи вдалину. І вітер осінній так тоскно гуде вгорі в телефонних дротах. Вітер та он галок зграя: вітер їх гонить, як ото жменю зерна, сіючи, кинуть на вітрі,— а то куди оком не кинь — степ, пусто. Вдалині манячили хутори. Іде Давид по дорозі, ступає широко. Усіма грудьми п'є, заглинаючись, терпке, як терен зеленуватий, осіннє степове

повітря. І, либонь, хмеліє від того: очі якось аж затуманились, розкриті обвітрені уста. А рукою збив будьонівку на потилицю та тільки головою тріпнув.

А. Головка

2. Рухливі піски перевіює вітер, невтомно рівняючи високі грядини. Схоже на те, що хтось увесь час скородить плато велетенськими граблями. У западинах, поміж грядин, часом блищать то солоні озерця, то зарослі очеретом змілілі болота. Йти можна тільки вперед або назад — ліворуч і праворуч шелестять сипучі піски. І манівець в'ється поміж грядин, і солдати йдуть ним, не боячись, що збочать і розминуться із старшиною. Над головою, либонь, хтось натягнув тонке полотно, і по ньому порощає краплі і шелестить вітер. Ноги не хочуть іти. Повіки злипаються. Втома перемагає і силу, і волю. І вже ніхто не думає про суху й теплу землянку чи якесь інше пристанище, а отак упав би, де стоїш, укритися шинелею з головою і заснув, щоб прокинутися при сонці і без війни.

Я. Гуріненко

Вправа 65. З'ясуйте різницю у вимові звуків, позначених літерою *в*. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Лив, вчитель, вага, вночі, вогонь, вухо, знав, вік, повітка, верх, повага, робив, півень, шовк, любив, корів, поводитир, голів, дівчина, кров, кував, повівав, вовк, сова, Ковель, Київ, умів, вгадав, вдарити, військо, впізнати, був, півметра, ховати.

Вправа 66. Прочитайте текст, виписіть усі слова з літерою *в*, запишіть їх фонетичною транскрипцією. Поясніть варіанти вияву цієї літери у кожному слові (*ш* — губно-губний, *ʋ* — губно-зубний, *у* — нескладовий).

1. Осінь уже торкнулась лісу. Розкішними червоними гніздами одцвітає заяча капуста, жаринами горить у безлистих кущах рясний свербиус; білий ніздруватий деревій пахне густо і владно, пробиваючи сумовиті повіви прив'ялих трав і квітів. Восковим ніжним оксамитом вже підбито знизу липовий лист; пожовтіли на ньому гострі зубчики, почорніли в суцвітті дрібні горішки насіння. В низинах трава дугами припала до самої землі, оголяючи напівзів'ялі жовті головки дев'ятисилу. Зацвітали крихитні, наче вишиття, блідо-червоні хрещики вереску. А у верховітті коливалися шуми, то зелені-зелені, обсипані сонцем, то срібні, наче кожний листок став дукатом, то попелясто-сизі, найбільш сумовиті — десь хмарити починало.

М. Стельмах

2. Ось уже і зникли вони за поворотом, може назавжди. Ось уже і пісня стиха, а серце чогось щемить і щемить, наперед вболіваючи за чужими дітьми, як за своїм сином. І вже не чує жінка, що до воріт підкочується парокінний віз, як входить на подвір'я її високий горбоносий Тимофій.

Надвечірня година втихомирила вітри. На греблі прозоро-жовті, по-весняному димчасті, дерева живими верхами врізались в голубінь, у червоний одсвіт заходу...

М. Стельмах

Вправа 67. Прочитайте текст. Поясніть вимову приголосних у таких позиціях: а) дзвінкий у кінці слова; б) глухий у кінці слова; в) дзвінкий перед глухим; г) глухий перед дзвінким.

І. 1. За очеретами два рядки білих здорових хат з садками, городами та левадами. Довгі рядки хмарок стали рожеві (*Н.-Лев.*). 2. Читання книг — це труд, творчість, напруження духовних сил (*Сух.*). 3. Гарячий день згасав (*Н.-Лев.*). 4. Серце Соломії рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу (*Коц.*). 5. Аж ось деревце похилилось, хруснуло і, підтяте, впало на сніг (*Коц.*). 6. Якби пожар був, ви б давно на ньому руки гріли. 7. Згасаючи, червоний вогник погойдує лісові тіні, вихоплює з темряви два сплетені стрункі дубки, освітлює задумане обличчя парубка, що простягнувся на траві близько багаття. 8. Хай священний вогонь материнської любові запалить серця всіх людей на боротьбу за мир і дружбу, за світле майбутнє і щастя наших дітей, за торжество розуму і справедливості. 9. І пахне терпкою матіркою, що іще на корені, живою, повіває духом вогкої сорочки трудівника. 10. Протоптаною, ще податливою стежкою поверталася Докія з невісткою з широкого обвітреного поля (*Ст.*).

ІІ. 1. Десь надходила весна (*Тич.*). 2. Розкажи, розкажи мені, поле: чого рідко ростуть колосочки? (*Тич.*). 3. Обкурений снігом, як вершник, обсмалений вогнями вітрів, поїзд повільно підійшов до перону (*Ле.*). 4. Як моря шум, тривожний шум вокзалу (*Сос.*). 5. Куць бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку (*Л. Укр.*). 6. Легко трепоче його серце (*Мирн.*). 7. Добре Чіпці у діда підпасичем (*Ширн.*). 8. Вогкий холод зіплював кров у жилах, доймав до костей... (*Коц.*). 9. Кров тепла зчервонила сиву хвилю Дніпрову (*М. В.*). 10. Сніг трусився з стріхи, наче сухий пісок (*Н.-Лев.*).

Вправа 68. Перевірте за словником і поставте у словах потрібну літеру г або ґ. Перепишіть і прочитайте слова. Поясніть випадки, коли їй літери виконують смислорозрізнявальну функцію.

..анок, ..ордий, ..орщик, ..олова, протя..нути, ..олий,

во..кий, ..рунт, ..уби, доро..а, „удзик, порі.., ..валт, ..різний, ..едзь, ..ніт, ..римати, ..уля, но..а, ..рати, рі.., з..аснути, ..ава, ..авкати, ..адка, ..азда, ..ама, ..андж, ..араж, ..арбуз, ..армата, ..винт, ..енерал, ..імн, ..лей, ..орб, ..речний, ..риб, ..ривна, ..уляти.

Вправа 69. Перепишіть слова і поставте на місці крапок літеру ф чи звукосполучення хв. Прочитайте ці слова.

..акт, у..вала, ..ірма, ..алити, ..ігура,' ..іст, ..ілолог, ..іртка, „онетика, ..астати, ци..ра, ка..е, ..атка, ..илина, ..утляр, ..у..айка, ..иля, ..абрика, ..ощ, ..ормат, ..оріти, ба..алитися.

Вправа 70. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, поясніть розмежування африкат [дж], [дз] та звукосполучення дж, дз.

Кукурудза, дзвінок, джаз, броджу, віджимати, дзига, про-буджуватися, надзелень, дзенькати, джерело, народження, дзеркало, кинджал, дріжджі, відзначити, джміль, підземел-ля, дзьоб, підживити, джгут, відзиватися, дзигарі, дзот, підземний, джем, відзвук, дзюркотіти, відзнака, джентль-мен, піджак, підзвітний.

Вправа 71. Прочитайте речення, дотримуючись правил української орфосії. Поясніть вимову звуків, позначених літерами дж, дз.

I. 1. Дзюркотливе джерельце співало й співало свою пісеньку (*См.*). 2. Арфами, арфами — золотистими, голосни-ми обізувалися гаї самодзвонними. 3. Гей, над дорогою стоїть верба, дзвінкі дощові струни ловить. 4. Ми, дзвіночки, лісові дзвіночки, славим день. Ми співаєм, дзвоном зустрічаєм: День! День! (*Туч.*). 5. Земля струснулась від важкого підземного вибуху (*Соб.*). 6. Пострибала зайчиха підживи-тися (*Кон.*). 7. Микита взув чоботи, одягнув теплий піджачок (*Кон.*). 8. Небо було важким, сірим, землистим, ніби щойно переораний підзолник (*Руд.*). 9. Ладигін з дитинства відзначався спокійною поведінкою, надзвичайною чут-ливістю та мрійністю (*Ткач.*). 10. — Не женіть мене — сам піду, не пересиджу вашого ослона (*См.*).

II. 1. Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом (*Мирн.*). 2. Округла голова, гордовито посаджена на широких плечах, перехилилась над тином, (*См.*). 3. Воїн в труді, як воїн в бою, пісні достоїн дзвінкої (*Сос.*). 4. У гаях прокинулись птахи, і від тих співів дзвеніло повітря (*Панч.*). 5. Кружляє в повітрі невеликий смугастий джміль (*Кон.*). 6. Джерин садок завітчався білим цвітом (*Н.-Лев.*). 7. З бляшаної покрівлі стікали краплі в дубовий дзбан (*Тют.*). 8. Новий учитель, Яків Малінка, гнучкий широкоплечий хлопець з добродушним, трохи подзюбаним обличчям, вподобався лю-

дям (*Вас.*). 9. Я воду пив з джерел і слухав до нестями милі звуки (*Ков.*). 10. Попович приїжджає у село, сусіди тихо сходяться до нього (*Лук.*). 11. Держава Руська в сто дзвонів б'є, і вої йдуть (*Лук.*).

Вправа 72. Прочитайте речення за правилами української орфоенії. Виписуйте слова із звукосполученнями чн, шн, запишіть їх фонетичною транскрипцією, поясніть вимову.

1. Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше (*Коц.*). 2. І навіть це дівча, що йде з ріки, його пісні встеляє край долини, щоб, згадуючи муки Катерини, готовити на свадьбу рушники (*Мал.*). 3. Застебнутий на всі гудзики, туго підтягнутий, чистий, він стояв на бруствері, справді, як соняшник у цвіту (*Гонч.*). 4. За вікном стояла місячна ніч (*Ст.*). 5. Усі дороги і стежки його життя, переплітаючись, звідусіль поспішались до сьогоднішньої днини, як поспішає гаряча кров до серця (*Ст.*). 6. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами (*Вас.*). 7. Різьблені тині, плямисто перемежовані з сонячним сяйвом, швидко мерехтіли, грали на міцно натягнутій короткогровій шії коня (*Ст.*). 8. От жаль, Дмитре, що ми рушниці не взяли (*Ст.*). 9. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці (*Коц.*). 10. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсипана сонячним промінням під чистим блакитним небом (*Коц.*). 11. Там вся ти — гроно винограду в осонні запашного саду (*Ков.*). 12. І так святково на душі, що забуваєш про рушницю (*Лук.*). 13. І далека зоря крізь космічний огром усміхнеться мені, як до брата сестриця (*Лук.*). 14. О степове «гей-гей» із далечині, із вічності до мене ти дійшло (*Швець*).

Вправа 73. Прочитайте речення. Виписуйте з тексту слова, в яких є буквосполучення дч, тч, тц, дц, сьч, шч, жч, чч, зч, стц, рдц, ться, шся, запишіть їх фонетичною транскрипцією і поясніть їх вимову.

1. Мак висить на жердці у сінях (*Гуц.*). 2. Сподіваннями на Каховку зігрівалась тепер Яресьчина хата (*Гонч.*). 3. Ми, братця, оце громадо давайте поміркуємо дещо — справи важливі є (*Гол.*). 4. Неподалеку в натовпі біля конов'язі Гмиря спідлоба пильно дивиться на нього, і губи звело йому в злорадній усмішці (*Гол.*). 5. У мене в сумочці лежав сірий пакет (*Сим.*). 6. Черниш переступив з ноги на ногу і ненароком відчув чиясь тепле спітніле плече (*Гонч.*). 7. Сказано ж: солдатом не родишся, а робишся... (*Гонч.*). 8. На однім кінці на тій удочці черв'як, а на другім — ви, рибак... (*О. В.*). 9. «То, мабуть, заробітчани»,— подумав я. 10. Замфір

Нерон, ставний тридцятилітній молдуван, допив з глиняного глечика решту вина і встав з-за столу. 11. Бічні вулиці були вже розчищені трохи (Коц.). 12. По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна (Н.-Лев.). 13. Для неї здавалось, що вона тоне у річці (Н.-Лев.). 14. Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному (Коц.). 15. Ми вкупочці колись росли, маленькими собі любились (Т. Ш.). 16. Дужчав мороз, дим з коминів валив рівно, зливаючись з небом. От на цій річечці і вирішив Кузьма самотужки побудувати місток (Ст.). 17. Поки бряжчали ще тітчині карбованці.., за холодну воду не візьметься (Коц.).

Вправа 74. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть їх вимову і написання.

1. Приставлений, марево, черепиця, мети, гребі, гарнесенький, вечоріти, передумав, знаєш, наперед, невеликий, весна, стелити, личенько, бряжчати, важче, блюдце, легкий, наслідок, небезпечно.

2. Кожух, шипшина, ввійти, інший, бджола, дзьоб, робиться, смієшся, книжці, невістчин, братство, молодший, шість, з тобою, спитати, розстебнутий, безкорисно, жінці, освідчитись, кігті.

3. Витяг, народ, просьба, коритце, балканський, власність, безшумний, розшнурувати, розщепити, зжовкнути, зшити, схитрувати, з стільця, шістдесят, багатший, заводський, журналістці, гудзик.

4. Зборище, зозуля, вважати, голосуй, воджу, піджену, тримаються, зважся, вибачся, пляшці, внучці, у поїздці, білгородський, шістнадцять, зцементувати, стерти, розселили, безхребетний, велетенський.

Вправа 75. Запишіть слова іншомовного походження фонетичною транскрипцією. Прочитайте їх, дотримуючись правил української орфоенії.

Ад/ютант, б/юджет, вар/єте, грав/юра, кон/юнктивіт, прем/єр, інтерв/ю, інтер/єр, кап/юшон, карб/юратор, кар/єра, ком/юніке, к/ювет, п/юре, ф/юзеляж, краков/як, кр/юшон, барель/єф.

Вправа 76. Перепишіть слова, правильно поставте наголоси.

Гуртожиток, кілометр, граблі, середина, коромисло, предмет, олень, завдання, одинадцять, випадок, дочка, рукопис, читання, кидати, договір, соломина, пасти, яловичина, твердий, фартух, бавовняний, кропива, урочистий, чотирнадцять, документ, легкий, подруга, вимога, випробування, житло, черговий, загадка, вимова, верба, висіти, шолом, генезис, різновид, партер, статуя, центнер.

Вправа 77. Перепишіть іменники, поставте наголоси. Знайдіть слова з подвійним наголосом.

Договір, докір, намет, засік, захід, колос, запит, наїзд, наплив, перегук, переказ, переспів, прибій, приріст, розбір, розлив, розмін, затишок, заголовок, заспів, пережиток, підмурок, просвіток, довідник, провідник, записник, доглядач, доповідач, позивач, смітник, мандрівник, посланець, володар, коловорот, алфавіт, апостроф, громадянин, ступінь, огріх.

Вправа 78. Складіть по два речення з іменниками, які мають у непрямих відмінках подвійний наголос. Перевірте наголос іменників за словником: *Погрібний М. І. Орфоепічний словник.— К., 1984.*

Біль, жаль, вид, лад, простір, розмах, стіл, човен, дідусь, спокій.

Вправа 79. У поданих словах поставте наголос. Порівняйте наголос в українських словах з російськими відповідниками.

Бовтати, босий, брала, висіти, верба, веретено, вітчим, гнала, дрова, далеко, комбайнер, коромисло, кропива, кидати, кишка, колія, кремінь, м'який, ненависть, ненавидіти, новий, обруч, олень, простий, пасти, параліч, петля, приятель, розпоясатися, ремінь, решето, розвідка, спала, слабій, старий, твердий, широко, щавель.

Вправа 80. Подані слова російської мови перекладіть українською. Порівняйте наголоси у російських та українських відповідниках.

Приятель, страшній, смолчать, мальш, издательство, загадка, кроить, кидать, дрова, колесо, отчим, високо, новій, веретено, дощечка, загадочній, закат, молодежь, одинадцять, попугай, слабій, ступень, товарищество, услуга, широко, цыган, горошинка, задолго, засуха, иначе, индустрия, казаки, километр, крапива, красить, металлургия, ненависть, партер, псевдоним, русло, статуя, толстній, тонкий.

Вправа 81. Перевірте наголос поданих слів за «Орфоепічним словником» М. І. Погрібною. Запишіть ці слова у дві групи: а) слова, що допускають варіативність наголошування при однаковому значенні; б) слова, які при зміні наголос>' змінюють своє значення.

Атлас, беззахисний, боляче, батьківщина, весняний, вершковий, високо, володар, вигода, вогняний, гаряче, денце, жало, жалібний, засік, заголовок, зав'язка, колос, лупа, людський, лапки, недарма, надвоє, "об'єднання, поверх, приклад, позначитися, прошу, проклятий, проносити, проповзати, пташник, ремінь, сім'я, слідом, типовий, усмішка.

ГРАФІКА І ОРФОГРАФІЯ

Вправа 82. Уважно прочитайте правила, виписані з «Українського правопису» (К., 1993). З'ясуйте, які з них ілюструють фонематичний абс фонетичний принцип написання, а які — правила або винятки, побудовані за морфологічним принципом чи традиційним.

Літера Г. § 14. Літера г передає на письмі гортанний щілинний приголосний як в українських словах: *гадка, гей, могутній, плуг*, так і в іншомовних (на місці давнішого походження): *газета, генерал, грамота, Євангеліє; Гегель, Гомер, Англія, Гаага*, а також у недавніх запозиченнях, часто вживаних, особливо в звукосполученнях гео-, -лог-, -гог-, -грам-, -граф-: *агітація, агресія, горизонт, магазин; географія, геологія, педагог, кілограм, фотографія* (див. ще § 87).

Літера Г § 15. Літера г передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний як в українських словах, так і в давнотрадиційних і зукраїнізованих: *агрус, тава, газда, гандж, танок, гатунок, гвалт, гвалтувати, гегати, гедзь, телготати, герготати, герготіти, гитнути, гирліга, клей, гніт* (у лампі), *гдгель-мотель, грасувати, граги* (іменник), *гратчастий, гречний, гринджоли, грунт, гудзик, гуля, джигун, дзига, дзиллик* тощо та похідні від них, а також у прізвищах *Галаган, Гудзь* і т. п.

Примітка. У власних назвах іншомовного походження етимологічний ч згідно з усталеною традицією вимовляється як г; проте збереження ч у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: *Гданськ і Гданськ, Гренландія й Гренландія, Гібралтар і Гібралтар; Гарібальді і Гарібальді, Гете й Гіте*.

Ненаголошені Е, И. § 2. 1. У складах із ненаголошеними е та и пишеться та сама літера, що й під наголосом: *великий, величезний, бо велич; держу, бо одержати; клетотіти, бо клетіт; несу, бо принесений; шепотіти, бо шепіт; криве, бо криво; тримати, бо отримувати; широкий, бо широко*.

У словах із постійним наголосом невизначений звук рекомундується перевіряти за словниками: *левада, леміш, кишеня, минулий*.

2. Е завжди пишеться:

а) У групі -ере- (повноголосся), а також у групі -еле-: *берег, дерево, серед; зелень, пелена, селезень, шелест*.

б) У суфіксах -еня, -ен-, -енк-, -еньк-, -ер(о), -есеньк-, -ечк-, -тель: *козеня, доручений, Юхйменко, рученька, семеро, малесенький, книжечка, вихователь*.

в) Коли е при зміні слова випадає: *березень, бо березня; ... хлопець, бо хлопця*.

3. а) И пишеться в ряді слів у групах -ри-, -ли-, між приголосними у відкритих складах: *бриніти, гриміти, дрижати, кривавий, криниця, стриміти, тривати, тривога; глитати.*

б) Інколи ненаголошений и в групах -ри-, -ли- перевіряється наголосом: *кришити (крихта, кришка), тримати (стримувати); блицати (блискавка).*

Відповідно до вимови в ряді слів не під наголосом пишеться -рі-, -лі-: *дрімати, дрімливий, дрімота, тріцати, перобріхувати; злітати.*

Спрощення груп приголосних -ж(дн)н-, -з(д)н-, -с(т)н-, -с(т)л-. § 19. 1. У групах приголосних -ждн-, -здн-, -стл-, -стн- випадають д і т: *тиждень — тижня — тижневий; виїздити — виїзний, поїзд — поїзний; лестоці — улесливий, щастя — щасливий; вість — вісник, користь — корйсний, честь — чесний, якість — якісний.* Але в словах: *зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, хворостняк, шістнадцять* літера т зберігається.

Примітка. У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим -ст літера т у групі приголосних -стн- зберігається, хоч відповідний звук і не вимовляється: *аванпост — аванпостний, баласт — баластний, компост — компостний, контраст — контрастний, форпост — форпостний.*

Вправа 83. Поясніть написання виділених слів на основі фонетичного, морфологічного та традиційного принципів.

Троянда століста

Граціозні форми, ніжне забарвлення, витончений аромат троянди з незапам'ятних часів чарували людей. Тому й створено безліч легенд про цю чарівну, ніжну й чудову квітку.

За стародавньою індійською легендою, прекрасна богиня Лакшмі народилася з пуп'янка троянди. У древньому грецькому міфі розповідається, що прегарний юнак Адоніс, який уособлював прихід весни, постав із куша троянди. У Персії так шанували царюючі квіти, що навіть країна одержала назву Гюлістан — країна троянд.

У Римі цю квітку вважали символом хоробрості, нею нагороджували за доблесть. В Афінах часів Аристофана трояндовий вінох одягали на шию переможцям змагань. Гірлянди квітів прикрашали колони і стіни залів у дні тріумфальних святкувань. Існує припущення, що «русальна неділя» — давнє свято в Україні та Білорусі — пов'язана

з «розаліями» — святом римлян. (*Мамчур Ф. І., Гладун Я. Д., «Лікарські рослини на присадибній ділянці»*)

Вправа 84. Поясніть правила правопису поданих орфограм та які принципи вони ілюструють.

Багатий, бій, бджола, боягузтво, весна, гиря, жевріти, життя, доньчин, жолудь, заздрісний, качати, кінчик, леміш, лиман, масний, мірошник, обличчя, пісний, пречистий, прийдешній, розпитати, синенький, соняшник, тривога, торф'яний, узвишся, рушник, чернетка, чорний, шепіт, щасливий, щебетати.

Вправа 85. Обгрунтуйте правильну вимову і правопис поданих орфограм.

Безжалісний, безчестя, вічний, вісник, вість, кістлявий, корисний, обласний, студентський, товариський, рушниця, юнацтво.

Вправа 86. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. З'ясуйте, якими засобами передається м'якість приголосних д', т', з', с', ц' дз', л', н' та р'.

Помережав вечір кучерявий
льодяними ґратами вікно.
Жовтожарні там горять заграви,
голубе кипить вино.

А за ґратами останню мичку
допрядає скалоокий день.
Бачу усміх твій крізь сніжну мжичку,
чую голос вітряних пісень.

М. Драй-Хмара

Уже дзвенять і ніжно врунять,
Шумлять березові гаї,
А журавлі летять і струнять,
Пливуть у вишині.

Глибоке небо сине-сине,
В тонкім мереживі гілля.
Хмарки, неначе ластовиння
Чи перламутрова луска.

І кожне серце, ніби брунька,
Рожевим кільчиться листком...
А журавлі летять і струнять,
Пливуть понад селом.

С. Бен

Вправа 87. Перепишіть слова, замість крапок поставте, де треба, м'який "і". Поясніть правила вживання м'якого знака.

1. Дяд..ко, пис..мо, емал.., памороз.., мороз.., постат.., близький, бояз..кий, тон..кий, вуз..ко, тон..ко, пол..с..кий, в'юн..кий, держал..це, кружал..це, ціпил..но, Ховал..чук, Медвед..чук, палац.., палец.., бац.., Хар..ків, Мозир.., шир..ма, сім..десят,, сім..сот, сьогодні, утр..ох, хупец..кий, одеський, кавказький, бас..ко, різ..ко, брин..чати, різ..бяр...

2. Дон..ці, стан..те, сип..те, ріж..те, сон..кові, млин..кові, вір..те, удар..мо, комір..чику, тр..ома, шіст..ма, шіст..ома, с..ома, віс..ма, снит..ся, сніш..ся, дрч..ці, сваш..ці, лял..ці, лл..ю, віз..му, гір..ку, гал..ці, Гал..ці, пол..ку (танок), пол..ку (військова одиниця), тіл..ки, (з) тол..ку, міл..ка (риба), міл..кий.

Вправа 38. Випишіть слова з апострофом. Поясніть, за яким принципом він уживається на письмі та за якими правилами.

1. ... Неабияке місце займав барвінок у віруваннях слов'янських народів, зокрема в Київській Русі. Нев'януча зелень рослини та її живучість привернули увагу людей у середні віки (*Ф. Мамчур, Я. Гладун*). 2. Плеснула навесні лебідка, і розпустила майви мавка. І вмить із серця жаром квітка — і в серце вп'ялась чорна п'явка (*Боб.*). 3. Завис олив'яний, імлистий тягар, немов перегонна отара, і давить, і тисне,— і з хвиль його хмар снується примара... (*М. В.*). 4. В міжгір'ях сині стеляться тумани,— тумани-спомини минулих літ... Та геть згадки! В долинах день весняний, і вабить рун зелених оксамит. Не сам я тут .. не сам я сонцем п'яний: в екстазі святковім буяє світ (*Черкас.*). 5. Ой з-за гори кам'яної голуби літають... Не зазнала розкошоньки, вже літа минають (*Нар. пісня*). 6. Козак від'їжджає, дівчинонька плаче: «Куди ідеш, козаче?» (*Нар. пісня*). 7. Прийшло — по зустрічі прощання. Непам'яте, залізна стань! Ти — за шелом'янем, за гранню до досвітків і надмеркань (*Стус*). 8. Білий камінь з альмінських кар'єрів, білі плетива сонячних рук... Ми не встигли тоді на прем'єру, так було лебедино довкруг... (*Мойс.*). 9. Кожному онукові, що з'являвся на світ, він [Крушельницький] давав ім'я особисто (*Врубж*). 10. Саме над'їхав брат Антін. Найстаршого сина Крушельницьких любили і поважали всі у сім'ї (*Врубл.*). 11. Він [Мазуренко] якось увесь обм'як та постарів (*Бедз.*).

Вправа 89. Спишіть, вставляючи на місці крапок, де потрібно, апостроф. Поясніть написання.

Бур..я, бур..ян, кров..ю, міжбрів..я, зор..яний, солов..їний, кам..яний, п..явка, черв..як, мавп..ячий, торф..яний, надвечір..я, різдв..яний, духм..яний, пір..їна, Лук..ян, Лук..янівка, підлсти, без..ядерний, "возз..еднати,

зм..якшити, облждчик, вітр..як, Св..ятослав, двох..ярусний, пів..яблука, Заполяр..я, об..якоритися, від..ємний, дев..ят-надцять, Мар..яна, жираф..ячий, знічев..я, об..їзд, реп..ях, зв..язківець, св..ято, пам..ятка, тьм..яний, верф..ю.

Вправа 90. Напишіть подані слова орфографічно і поясніть наявність або відсутність у них апострофа.

В]аче"слав, іфта, л'убов]у, подв'ір]а, бур'ак, щатниц'а, бе"зіазикиї, чотир'ох]арусниТ, бе"згол'ів]а, зв'ір'ачий, м'іжієвропеїс'кш, зв]азати, и)анкий, зі'іденії, м]ач, погол'і-в]а, морквіанії", з'івіалш, бе"Л'азикиї, роз]аре"нш, ц'в'ах, р'аснш.

Вправа 91. Поясніть уживання апострофа в словах іношомовного походження.

Суб'єкт, п'єдестал, комп'ютер, В'єтнам, прем'єра, Лук'ян, Монтеск'є, Руж'є, Д'Артаньян, ін'єкція, кон'юнктура.

Вправа 92. Запишіть слова українською мовою. З'ясуйте правила вживання (або відсутності) апострофа та м'якого знака.

Кар'єра, об'єкт, павильон, мес'є, Лавуазьє, портьє, мад'яр, бильярд, мільярд, шампін'єн, лос'єн, вин'єтка, Кюв'є, Барб'є, Рив'єра, бюджєт, фюзєляж, Вюртемберг, конфєранс'є, марсєльєза, В'єнт'єян, фєльєтон, прєсс-пап'є, Кордильєри, монпанс'є.

Вправа 93. Перепишіть текст, поясніть випадки диференціюючих написань.

1. Гей, ти ж, Земле моя золота! Перед ким, перед чим завинила еси? (*Багр.*). 2. Вже одних колядників забрали війни, других — сира земля, треті стали дідами, а й досі віриться, що в твоєму дворі, біля тебе, стояли з одного боку місяць, з другого — ясна зоря... (*Ст.*). 3. З дією Місяця на Землю пов'язують і припливи та відпливи, їх регулярність (*З журналу*). 4. Я застигаю біля тата, але трохи й вірю, що на дорозі... може об'явитися з мішком за плечима Дід Мороз і підійде до нас (*Ст.*). 5. Любив, їдучи на возі з луку, дивитися, лежачи, на зоряне небо (*Довж.*). 6. Ще над твоїм Великим Лугом, в твоїм степу іде за плугом чужинець — хитрий мамоніт (*Філян.*). 7. Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх; сама заснула коло їх (*Т. III*). 8. З усіх два слова: «Мати» і «Вітчизна» — існують звіку тільки в однині (*Б. Ол.*). 9. І приходив до нього вовк-сіроманець, медвідь-набрідь, рак-неборак — приходили в гості до нього (*Свідз.*). 10. У глибину моря спадають метеори з тих пропастей, де в темі іскрить Великий Віз (*Боб.*). 11. До тебе,

Батьківщино — земле вічна, ведуть усі стежки й усі дороги (Ант.). 12. Один за одним зникли дні, і їх п'ятьма, і їх вогні, і розгорта для всіх племен свою чергу — останній день (Філян.).

Вправа 94. Наведіть приклади речень, у яких виступають диференціюючі написання (разом і окремо) з поданими словами та прийменниково-відмінковими формами.

Схід — схід, Захід — захід, зате — за те, ні бік — набік, на зустріч — назустріч (матері), по нашому — по-нашому, в останнє (десятиріччя) — востаннє, сердечний — сердешний, багатир — багатир, на гору — на-гора.

Вправа 95. Запишіть складні слова (або словосполучення), знявши ризику. Поясніть написання разом, окремо, через дефіс.

1. Авіа/моторо/будування, Аму/дар'я, аму/дар'їнський, англо/сакси, блідо/рожевий, вище/зазначений, високо/авторитетний, віце/президент, дев'яти/денний, дев'яти/сот/кілометровий, електро/зварювальний, енерго/носії, єдино/можливий, жовто/блакитний, жовто/гарячий, давно/минулий, далеко/східний, довільно/окреслений, світло/водо/лікарня, суспільно/корисний, тепло/центрально, червоно/зоряний, широко/масштабний, ясно/видець.

2. Пів/коло, пів/відра, пів/Кієва, пів/острів, натще/серце, з/ранку/до/вечора, в/ряди/годи, десь/інде, коли/не/коли, день/у/день, рано/вранці, зроду/віку, всього/на/всього, з/краю/в/край, віч/на/віч, туди/сюди, мало/помалу, спокон/віку.

Вправа 96. Запишіть подані на основі російської графіки слов'янські прізвища українською мовою і поясніть їх написання.

Алексеев, Бестужев, Веселовский, Державин, Лермонтов, Тургенев, Белич, Мегетич, Мицкевич, Седлачек, Ефимов, Вересаев, Григорьев, Нехорошев, Писарев, Филиппов, Николаев, Киселев, Ботев, Лесков, Репин, Семеркин, Щипачев, Стоич, Ижакевич, Бжозович, Воинов, Чичиков, Гушин, Пивоваров, Миронов, Станюкович, Масарик, Домбровский, Пьентек, Свентек, Свенцицкий, Луговской, Чернних, Сведек, Толстой, Неедлий, Новотный, Соловьев, Ананьин, Скиталец, Вьяльцева, Палацкая, Данилова, Репнина, Петровская.

Вправа 97. Запишіть іншомовні, неслов'янські прізвища (прізвиська), знявши ризику, і поясніть їх написання.

Людвіг/ван/Бетховен, Леонардо/да/Вінчі, О/Генрі, Д/Артаньян, дон/Педро, Дон/Кіхот, Ден/Сяопін, Цюй/Юань, Сан/Мартін, Сен/Сімон, Осман/паша, Жан/Жак/Руссо, Нур/ед/Дін, де/Голль.

Вправа 98. Замість крапок вставте пропущені букви (при потребі). Поясніть правила правопису українських географічних назв.

Бровар.., Ізма..л, Хут..р Михайлівський, Чернігів, Кан..в, Миколаїв, Він..иця, Терноп..л\$, Севастоп..ль, С..мфероп..ль, Любот..н, Одес..а, Хар..ків, Р..вн.., Ольжич.., Шепет..вка, Трипіл..я.

Вправа 99. Подані нижче географічні назви запишіть відповідно до правил українського правопису і поясніть орфограми.

Верхоянск, Ветлуга, Воронеж, Колгуев, Егорьевск, Железноводск, Лежнево, Белгород, Светлогорск, Семипалатинск, Балашовка, Тушино, Елец, Троицк, Обь, Ильмень, Благовещенск, Елкино, Соловьево, Орехово-Зуево, Ачинск, Виноградово, Курильские острова, Тихвин, Поволжье, Осиповичи, Мытищи, Новосибирск, Марьяна Роща, Набережные Челны, Чистые Пруды, Вязьма, Льгов, Череповец, Северный Ледовитый океан, Южная Америка, Лихославль, Сызрань, Ростов-на-Дону, Болдино, Сочи, Филиппины, Буэнос-Айрес, Нарьян-Мар, Чатыр-Даг, Сен-э-Уаз, Лас-Вегас.

Вправа 100. Поясніть написання іншомовних слів.

Дисципліна, диспут, тиф, азимут, цистерна, циферблат, система, асиметрія, ритм, режим, речитатив, чинара, шифр, сардина, гелій, гліцерин, кіно, кипарис, кинджал, кісет, лиман, тріо, симпатія, аксіома, радіус, ціановий, Трієст, Єгипет, Єрусалим, Атлантида, Париж, Бразилія, Корсика, Мадрид, курйоз, ад'ютант, Ф'єзоле, Реньє, Вайян, Куусінен, Лангфелло.

Вправа 101. Запишіть слова, поставивши вамість крапок потрібну букву чи апостроф. Поясніть написання іншомовних слів.

Барб..е, Гал..вані, ц.ліндр, ауд..енція, бул..н, конференсьє, фа..тон, Мадр..д, Адріатика, Ка..р, християнство, еп..хкоп, граф..к, к..нджал, Рос..ні, гі..на, ..нізатор, Ні..ца, форт..с..мо, шас..і, імміграція, абітур..нт, апперцепція, Тор..ічел..і, сум..а, барок..о.

Тексти для пояснювального диктанту

Замфір заходить поміж кущами, де тичку очеретяну поправить, де зайвий лист оскубе, де лозину підв'яже. Правда, сьогодні неділя, не слід би робити, ну, та коло винограду не гріх, бо то хліб святий, то дар божий...

Ох, праця! Скільки-то праці та клопоту взяв оцей клаптик землі!

І згадується Замфірові, як він восени мусить зібрати тички, підчистити лозу, закопати її в землю. Високо злітає

здоровенна сапа, а на місці кущів виростають могилки. Спить зимою виноградна лоза, а на весну треба визволити її, на світ вивести з-під землі, обчистити, на тички підняти... А почнуть кущі бур'яном заростати — знов сапа в роботі, знов мозолі на руках. І то не раз, не двічі... Виноград любить, щоб коло нього ходити. І ходиться коле нього, як коло рідної дитини, і годиться йому, зате ж і звикається до нього, як до близької істоти, з життям котрої зв'язано власне життя, хліб, достаток. І такою дорогою стає тобі оця гнучка рослинка, що вміє віддячити за важку працю, за тверді мозолі...

А пора збирання винограду? — пригадує Замфір. Ну, це вже легка, празникова робота. Ціла родина бере уділ в тій праці. Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягуду, що ледве стримує солодкий сік у тонкій шкурці. Дорослі з піснями стинають стиглі китяги в коновки та носять де бочки, а весела, замурована солодким соком дітвора нишпорить попід кушами, вишукує непомічені грона.

За М. Коцюбинським

Роксолана любила входити до собору крізь імператорські двері.

Того сонячного ранку вона приїхала на подвір'я Софії і, за своїм звичаєм, махнувши рукою супроводу, щоб ніхто не смів іти за нею, тихе пішла по кам'яних плитах. Дзюркотіла заспокійливо вода у великому круглому басейні з кам'яними лавками, на які сідали правовірні для омовень перед молитвою. Від бічних дверей служба, здіймаючи руки так, що оголювалися вони щоразу з широких рукавів темного халата, відганяв набридливих голубів. Старий ходжа чистив вінчиком червоний килим, простелений перед головним входом. Голуби тріпотіли крильми біля самого обличчя у Роксолани, обвівали її хапливим вітром, сміливо падали до ніг, визбируючи невидимі крихти.

Османи, завоювавши Царгород, знищили не тільки його люд і святині, але навіть легенди, понавигадувавши легенд власних. Так виникла й легенда про голубів коло мечетей. Мовляв, султан Баязид купив у бідної вдови пару голубів і пустив їх у дворі своєї мечеті, спорудженої славетним Хайреддіном, який уперше застосував для прикрашення капітелей кам'яні сталактити і щільники. Відтоді, мовляв, голуби розплодилися біля всіх мечетей Стамбула. Так ніби до султанів не існувало ні цих птахів, ні оцього тріпотіння

крил у кам'яному затишку нагрітих сонцем дворів і над дзюркітливою водою, проведеною в місто з довколишніх гір по древніх акведуках.

П. Загребельний

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

СЛОВО І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Вправа 102. З поданого тексту виписіть повнозначні слова, згрупуйте їх тематично: назви істот, рослин, конкретних предметів, абстрактних понять; назви ознак, властивостей, за матеріалом, за належністю особі, тварині; назви дій, станів, мовлення, мислення тощо.

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні звуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі колючі звуки, і дрібно сиплется регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати в пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і. Ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І це не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито.

М. Коцюбинський

Вправа 103. Подані слова поділіть на дві групи: 1) однозначні і 2) багатозначні. Зробіть висновок, яких слів більше і які слова переважають серед однозначних.

Гострий, година, заєць, лист, стіл, хек, цезій, цунамі, чапля, стіна, ціаноз (синюшність), чисельник, шлюпка, зем-

ля, шахтар, щавель, квочка, змія, хвощ, горобець, бігти, волейбольний, атестувати, клеїти, шлях, голова.

Вправа 104. Запишіть речення. З'ясуйте значення слів на позначення дій і стану, обґрунтуйте поняття «багатозначність» (або полісемія).

А злива так само швидко почала відходити, як надійшла. За річкою Ведмежою умирили громи. Невидимі косарі якомусь ураз підкосили дощ, він, зітхаючи, упав на поле і пагорби, назустріч онімілим блискавкам піднялися долоні розквітлих гречок. Виглянуло свіжовмите сонце, і запарувала-закуріла земля, наче б ото позбирала звідусіль косарів, а вони захопились варити куліш.

М. Стельмах

Двигтіла ніч, і страхом волохатим
Кректала, рвалась, репалась земля.
І небо там, на півночі, двигтіло,
І цвяхи зір все цвяхувало в тіло.

І. Драч

Вправа 105. З'ясуйте, які із значень, поданих за «Словником української мови», але розташованих у вправі довільно, є основними, а які переносними. Наведіть приклади до переносних уживань.

Здійтний. 1. Який має здібності; обдарований. 2. Який може, вміє здійснювати, виконувати, робити що-небудь, поводити себе певним чином. 3. Придатний для кого-, чого-небудь, на щось годящий.

Оборотний. 1. Який перебуває в обороті, в обігу або призначений для обороту. 2. Який може одночасно відбуватися, розвиватися в протилежних напрямках (про хімічні реакції). 3. Здатний діяти то в одному, то в іншому, зворотному напрямі (про машини, механізми). 4. Призначений для повороту при русі туди і назад, зв'язаний з круговим рухом.

Сіпатися. 1. Неспокійно, прискорено битися (про серце). Робити рвучкі, різкі рухи. 2. Судорожно здригатися (про тіло, шкіру, губи і т. ін.). 3. Те саме, що сікати (означає нападати, кидатися на кого-небудь, маючи намір ударити, побити і т. ін.).

Вправа 106. Прочитайте речення. З'ясуйте, які слова вживаються у переносному значенні, яке їх основне значення та за якою ознакою відбувається метафоричне перейменування слів.

1. Віє метелиця, крутиться, мелеться, котиться полем у млі; килимом-хутрою падає, стелеться сніг по замерзлій

землі... (*Чупр.*). 2. Діти плачуть, і плачуть дерева. У мами не очі, а дві сльози. Синхрофазотрони ридають, як леви, і фіолетовий плач у грози (*Драч.*). 3. Коли град Київ тимчасово з військами залишив Боїдан, серпневий день гримів грозово. Горіли вишні. Цвів катран (*Драч.*). 4. З-під її чорних і великих вій двома блакитними метеликами випурхнула вдячно-ніжно блакитноока просинь (*Чорн.*). 5. Він знову позамикав двері, щільно завісив вікна більмами фіранок (*Дрозд.*).

Вправа 107. З'ясуйте непрямі значення слів, як відбувається переосмислення і які типи переносних значень слів у поданих текстах.

1. 1. — Так рано? — Червоні чобітки зі шпорами пробігли повз нього.

— А чому ви так пізно? — Червоні чобітки зі шпорами зупинилися при виході із під'їзду, показали йому рожевого язичка і оксамитовим голосом мовили:

— Багато знатимеш — швидко зносишся... Хи-хи! — І вітер зачинив за червоними чобітками зі шпорами двері, сипнув пригорщу снігу в під'їзд.

2. Поїзд метро загуркотів, вирвавшись із темного тунелю на світлий простір. Унизу, поблискуючи сонячними блискітками, біг кудись до моря синій фарватер Дніпра, який скидав зі своїх могутніх плечей кригу і розсував її по берегах.

3. Місяць, втомившись від довгої й пильної уваги до закоханих, пішов собі на спочинок, умостившись на пухнастій, як дві перини разом, хмарі. 4. Ресторан на Набережній Славутича рекламно підморгував Сідалковському вивіскою. 5. Позаду Сідалковського, відбиваючись у великому, на всю стіну, дзеркалі, сновигали туди-сюди чорні і сірі костюми. Але сьогодні вони чомусь видалися Євграфові чорними фраками... 6. Спини ходили поважно й чинно, наче добрі пінгвіни на вичовганій до блиску кризі. Між ними білими та рожевими букетами цвіли і духмяніли довгі бальні сукні жінок. 7. Спочатку піднімався околиш кашкета, а обабіч нього два сержантських погони. Ніколи ще Євграф так не радів появи міліціонера, як цього разу. 8. Перед вітровим вікном автомобіля бігла назустріч така блискуча й опукла від ожеледі автострада, що Ковбикові здавалося, ніби вони їдуть по збільшувальному склі (*3 те. О. Черногуза.*).

II. 1. У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, пописували миші; а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном (*Тют.*). 2. Пливе, як музика, туман, і верби гнуть над водою, і перші промені лиман габою вкрили золотою (*Лук.*). 3. Вечір приліг на зелені

отави, руки в траві розметав. Згасли на заході різні заграви, місяць на сході устав (*Лук.*). 4. Оксамитова хустка озимих оперізувала село (*Дрозд*). 5. Павлина Анфисівна плакала — ішов тридцять п'ятий листопад (*Хвил.*). 6. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гушавину (*Хвил.*). 7. Друкарський цех хрумкотів яблуками (*Дрозд*). 8. Дніпр дримає. Журно сплять люди прибережні. Тихо. Хвилі не шумлять. Сплять лани безмежні (*Чупр.*). 9. Кругом, немов овець отари, товпляться сіро-бурі хмари на срібних пустирях небес (*Ленк.*). 10. Коли чую: гукає-хтось позаду. Озираюся — аж воно Маркіян. При формі й при Георгії і рука на перев'язі (*Тют.*).

Вправа 108. Порівняйте значення поданих слів в українській і російській мовах.

Вродливий, язик, любов, неділя, місяць, музика, луна, гарбуз.

Вправа 109. З'ясуйте значення виділених слів. Спробуйте замінити їх іншими, близькими за значенням і прямим (не переносним).

1. **Надходить** зима. І нікого нема. І дача давно спорожніла, і гусне по закутках сива п'тьма, і ніч. **розпросторює** крила (*Лук.*). 2. Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (*Тют.*). 3. Ніжне світло на дороги **кинув** серп золоторогий, освітив мої путі (*Чупр.*). 4. Серпневий прохолонув вар. Напрявши гарусної пряжі, мережа кучеряві мажі вечірнім золотом гаптар (*Др.-Хм.*). 5.1 небо, і землі під скрегіт заліза і сталі. В холодних обіймах, в смертельних обіймах сплелися, а він, пролітаючи вітром просвістані далі, все мріяв про миле дитинство, про рідне Полісся (*Пере.*).

ОМОНІМИ. СИНОНІМИ. АНТОНІМИ

Вправа 110. З'ясуйте, які слова, що повторюються, є полісемічними, а які являють собою лексичні омоніми. Поясніть, чим відрізняється багатозначність від омонімії.

1. Кріпосні театри існували в неймовірно важких умовах поміщицької сваволі (*3 журналу*). 2. На кріпосному мурі стояв ксьондз і кропив уланів кропилом (*Довж.*). 3. Хоч би ж був латку дав налатати (*Гол.*). 4. — Чи не бачив хто, люди добрі, пару моїх волів з білими латками на спині? (*Вас.*). 5. Полоти і копати помагала. А недавно кулики на полі розставляла (*Авт.*). 6. Усякий кулик до свого озера привик (*Нар. те.*). 7. Вова біг, доки не почало колоти в боці (*Коп.*). 8. Біля сарая Галаган колов дрова (*Гол.*). 9. Цілу ніч цей буревій розхитував підпору (*Дм.*). 10. Найбільше дошкуляли

вранішні підйоми. Вони доконували його [Сеспеля], поспово розхитували і без того неспокійні нерви (*Збан.*). 11. З вікна видно Везувій. Увечері на вершкун горять вогнем два потоки лави (*Коц.*). 12. Шахтареві слава, коли багато вугілля дає лава (*Нар. те.*).

Вправа 111. Введіть у речення слова-омоніми та багатозначні слова. Визначте, які з них є словами-омонімами, а які — багатозначними словами.

Гусениця, лінія, чистий, вузол, світ, перо, піднімати, корінь.

Вправа 112. Спишіть. Підкресліть слова-омоніми. З'ясуйте їх типи.

1. Ой, скажи, дай пораду, як прожити без долі?! Як одрізана гілка, що валяється долі (*Л. Укр.*). 2. Ось рипнули двері, з хати вийшла жінка, почепила на ключку журавля відро, і заскрипів журавель (*Ст.*). 3. А журавлі летять собі на той бік ключами (*Т. Ш.*). 4. Ці граби в светрах зеленню паризькою ядуче в очі б'ють, немов шмагають різкою (*Драч.*). 5. Вирують весняні струмки, курличуть ключі журавлині (*Лук.*). 6. По крутих схилах балки росли буйні трави, а в самій глибині то в одному, то в іншому місці били джерельні ключі (*Цюпа*). 7. ...Над землею вставало сонце, повертався Лука в село. Може, тільки щасливий сон це? З димом горе його пішло (*Павл.*). 8. У багатьох начальницьких кабінетах бачили цього шуплявого аса з блідий, ніби весь час схвилюваним обличчям і мовою різкою, нервовою, вимогливою (*Гонч.*). 9. Куди б не скинув я оком, образ твій мріється всюди (*Гр. б.*). 10. Ти снилась, марились і мріялась, як мавка в синьому диму (*Мал.*). 11. Позика — не штука, та віддача — мука (*Нар. те.*). 12. Узяла муки пшеничної, замісила водою (*Кв.-Осн.*). 13. — Це глина чи цеглина? (*3 журн. «Перець»*),

Вправа 113. До поданих слів доберіть рівнозначні синоніми, з кількома складіть речення (на вибір).

Лелека, пейзаж, аргумент, оплески, клуня, азбука, флексія, хронічний, буква, льотчик.

Вправа 114. Замініть слово *чистий* відповідними синонімами.

Чисте небо, чиста вода, чисте повітря, чистий сніг, чисті руки, чиста совість, чисті помисли.

Вправа 115. Замініть кожне із словосполучень одним синонімічним словом.

Лікарня для військових; лікарня для спеціального лікування і відпочинку; вивіз товарів за кордон; очний лікар; огорожа з кущів живої лози; шкільна сумка; ліс листяний; сосновий ліс.

Вправа 116. Подіайте слова, добираючи відповідник синонім з поданих у дужках.

Листя (шурхотить, шелестить, клекотить); горщик (зазублений, шербатий); костюм (просторий, вільний); прапор (лопотить, шурхотить, шарудить, намотать); буря (тихне, замовкає, нишкне, ущухає); льон (скубти, брати, смикати, сіпати, рвати); крила (розставити, розпростерти).

Вправа 117. Запишіть синонімічні ряди. З'ясуйте, до яких груп вони належать. Доберіть, якщо можна, спільний для кожного синонімічного ряду синонім. Якщо не можна, поясніть чому.

1) Веселий, радісний, збуджений, усміхнений; 2) безсумнівний, очевидний, доведений, безперечний; 3) білий, яскравий, ясний, чистий, світлий, прозорий; 4) товстий, ситий, повний, огрядний; 5) просторий, вільний, широкий; 6) лагідний, м'який, спокійний, тихий, ласкавий; 7) короткий, короткочасний, короткотривалий, тимчасовий.

Вправа 118.3 поданих речень виписіть синонімічні ряди слів, доповніть своїми прикладами. Поясніть, до яких груп належать виписані вами синонімічні ряди слів.

1. Лукавий, хитрий був дідок, любив неправду й зраду... (*Олень*). 2 Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкулювали, діймали, жерли, гризли... (*Ян.*). 3. Ніде — ані сліду ноги, хурделя усе зарівняла, і далеч пустельною стала в кипучом} вир юги (*Лук*). 4. Цілу ніч надворі виє хуга, плаче, деренчить в віконнім склі. Ні дружини, ні дітей, ні друга — тільки гілка вишні на столі (*Драч*). 5. Зими не було, й знову було мокро і осінню (*Хвил.*).

6. Буйний вітер розходився,
Степом, полем захрутився,
Трощить сосни, сніг мете,
Свище, стогне в стисках лісу,
Ніби з ночі рве завісу,
І лютує, і гуде.

7. Буря крильми розмахнула,
Розпустивши білий пух,
Димом-порохом дмухнула,
Мов криштальна, біла, біла,
Все розбила, Роздробила
В різнобічний,
Хаотичний,
Перебіжний сніжний рух.

8. Тільки ж маю,
Рідний краю,

Я розвагу ту в собі,
Що в нещасті і в нарузі,
Що в розпуці, в горі, в тузі
Ти журливо не ридасш, -
А міцнієш і складасш
Гімни чистій боротьбі!

(З те. Г. Чупринки)

Вправа 119. Прочитайте народні прислів'я та приказки. Назвіть антоніми.

1. Краще гірка правда, ніж солодка брехня.
2. Багатому свято, а вбогому діла багато.
3. Добро пушить, а лихо сушить.
4. В добрім житті кучері в'ються, а в поганім — січуться.
5. Правда та кривда — як вогонь та вода.
6. Зроби сьогодні те, що хочеш відкласти на завтра.
7. Мала праця краща за велике безділля.
8. Сміх крізь сльози.

Вправа 120. Випишіть антоніми. Дайте характеристику антонімів за частиномовним вираженням та за формою (слово, словосполучення).

1. Хто ж ти, хто ж ти дух надземний —
Чую голос твій таємний,
Голос смілий, ніжно-мрійний,
То жалкий, то безнадійний,
то бурхливий, то спокійний...
2. То повіє, то ушухне
Буйний вітер на роздоллі...
Глянь — мигне та й знов потухне
Огоньок заблудний в полі.
3. Останній звук моєї ліри
Не буде криком безпорадним,
Не буде стогоном зневіри,
А гімном радісно-принадним
Того співця, що лине в вирій
Перед морозом повновладним.
4. Луки, води, баговиння
Вільний голос подають —
Так і чується гудіння
Зверху, знизу, там і тут.

(З те. Г. Чупринки)

5. Там, на заході, ще ніч,
А на сході уже небо
Червоніє від проміння,
Блиску сонця золотого...

(Олександр Олесь)

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ

Вправа 121. З поданих текстів запишіть слова, що належать до споконвічної української лексики. Користуючись етимологічним словником, працею «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (К., 1983.— С. 15— 163), визначте слова: 1) успадковані з індоєвропейської прамови; 2) утворені від спільнослов'янської основи та засвоєні з давньоруської мови; 3) які являють собою власне український лексичний фонд.

I. Яюсь однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо вже, зросла по вікна в землю, сталось дві події.

Проснувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житі, ой брешу — в ячмені, прокинувшись, отже, в теплом душистому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в сінях кудкудаче, і пахне чимсь ніби церковним... Я розплющую очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білі; пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось бачиш, яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

— Яка красива! Ну — лялечка! — ніжно і зворушено промовила мати.— І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому материному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози.

О. Довженко

II. Поза садком вийшли до левади, потім — по високій траві ступали, що сягала до пояса, й Метелиця вловлював густі лугові запахи, свіжі та бадьорі, кожен із яких належав якійсь рослині, якійсь квітці, а разом вони творили дурманне тлумовисько запахів, оте тлумовисько, яке може бути на Поліссі та ще в оцю пору — наприкінці травня, коли вже ось-ось надійде молоде літечко... Й сюрчали коники. Де їх стільки набралось? Луг тріщав, гомонів, захлинався їхніми звуками, й вони йшли серед того тріщання, мов крізь невидиму хурделицю.

Є. Гуцало

Вправа 122. Користуючись етимологічними словниками та словником іншомовних слів, з'ясуйте, які слова з поданих текстів засвоєні з інших мов та яке їх походження.

- I. В далеких джунглях сивіє факір,
Під сонцем рожевіє Гонолулу,
І дальніх арф незнаний перебір
Поетові торкає душу чулу...
А скільки там, серед блакитних зір,
Є дивних снів, яких ми не збагнули!..
І все-таки сдину має зісь •
Єдиний космос: £ кохання скрізь.

Нанизуючи ці рядки октав,
Як на шкурку обточене намисто,
Я б так собі, жартуючи, сказав:
Усі світи, мабуть, з одного тіста,
Котрого складу ще ніхто не взнав,
Хоч до гіпотез дивні є артисти,
Котрим то Арістотель, то Платон
Свій давній позичають камертон.

М. Рильський

- II. Диктатори, королі, імператори,
Мліючи в димі хвальби,
Роззявляли пащі, мов кратери,
І гукали:
— Ми — символ доби.
— Хто не з нами, той проти бога,—
— Хто не з нами, той проти всіх,—
І сипались лаври убогі
До кущих кривавих ніг.
Нікчемна, продажна челядь,
Банда кривляк для втіх,
Щоб мати що повечерять,
Годувала холуйством їх. '
Ідоли облинені, обціловані
Ішли величаві з своїй ході.
А поруч вставали некороновані
Корифеї і справжні вожді.
Вставали Коперники і Джорджоне,
Шевченко підводив могутнє чоло,
І біля вічного їхнього трону
Лакузи жодного не було.
Бо щире, високе небо
Не підмалюєш квачем,
Бо величі справжній не треба
Спиратись на плечі нікчем.

В. Симоненко

Вправа 123. Користуючись етимологічними словниками та словником іншомовних слів, з'ясуйте, які з поданих слів є засвоєними з Інших мов, а які виникли в українській мові на основі іншомовних слів за допомогою словотворчих засобів.

Автоматник, мазурка, марка, ситець, телевізор, шляхта, цифровий, сирена, екіпаж, директивний, інтелектуальний, економіка, форум, пейзажист, біржовий, атестувати, авансувати, футболити, фотокопія, реєстровий, аквалангіст.

Вправа 124. У поданих реченнях знайдіть старослов'янізми. З'ясуйте їх семантичні, фонетичні та словотвірні ознаки.

1. Отче наш, Тарасе всемогущий,
Що створив нас генієм своїм,
На моїй землі, як правда, сущий,
Б'ющий у неправду, наче грім.
Ти, як небо, став широкоплече
Над літами, що упали в грузь;
Віку двадцять першого предтечо,
Я до тебе одного молюсь.

Д. Павличко

2. Отут жили древляни і древлянки.
Віки минули, як єдиний схлип.
Медове сонце вигріли дуплянки
У жовтих лапах сутозлотих лип.

Л. Костенко

3. Щедрують люди щедрою любов'ю,
Господу засіваючи зерном:
«Та сійся, сійся, щедрістю родися,
На многі літа множся на землі
І в многості своїй благословися
Сонячноликим хлібом на столі»

М. Ткач

4. Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали
Про вас грядущі:
— їх на землі не було...

В. Симоненко

Вправа 125. До поданих старослов'янізмів доберіть українські слова, поясніть їх семантичні, фонетичні й словотвірні особливості.

Великомудрий, вражда, врата, злато, прах, благоденствіє, глава, сущий, грядущий, єдиномисліє, воутріє, восхвалити, соблюсти, стражденний, предстати.

Вправа 126. Користуючись словником іншомовних слів, поясніть походження поданих слів та з'ясуйте, які відбулися в них фонетичні та морфологічні зміни.

Акваріум, глобус, нотаріус, сюїта, мазурка, хлопець, рудник, юстиція, конгрес, кафедра, теократія, Біблія, Євангеліє, ехидна, крейда, портгера, філософія.

Вправа 127. До наведених слів і словосполучень доберіть іншомовні відповідники, подані в дужках. З'ясуйте, які з наведених слів є кальками і з яких мов.

Художнє читання, швидкий поїзд без частих зупинок, власноручний підпис, життєпис, уподібнення, широка моще-на дорога, шафа для схову цінних паперів, кінець, передовий загін війська, кімната для навчання, застаріле слово, віршовий розмір, гучномовець, місяцехід, поневолення, прийдешній, особа, вступник.

(Грядущий, автограф, луноход, громкоговоритель, аудиторія, асиміляція, експрес, персона, біографія, сейф, ар'єргард, фініш, архаїзм, дактиль, декламація, абітурієнт, магістраль, кабала).

ЛЕКСИКА З ПОГЛЯДУ СТИЛІСТИЧНОГО

Вправа 128. Прочитайте текст. З'ясуйте, які слова належать до книжної лексики і які до розмовно-побутової.

... У старій білій сорочці, що розліталася на плечах (усі Артемові сорочки починали рватися на плечах), зазирає у відкритий вулик, і товсті добрі губи його здригаються від лагідної посмішки до бджіл: «Пеемаш, зараз я тобі, Натко, теплого медку з воском одріжу»,— а бджоли над його великою сивою головою, як золотий вихор; то ось він так само згорблено, як і тоді, з санчатами, сидить у хаті на лаві, на колінах казьонна хлібина почата, одламає від неї м'якушку, жує, щетина на щоках ворухиться і закусує м'якушку крайцем — хліб із хлібом їсть, а в очах ні суму від самотини, ні похмурості від сухої вечері, лише тепло в них: спокій людини до всього звичної... Оте любе йому і таке звичне всьому селу «пеемаш» він вимовляв завжди м'яко, довірливо, витягуючи шию до співбесідника, наче велика щира дитина. «Ти, пеемаш, зразу ніколи не сердься, не спіши сердиться, а спробуй засміяцца, воно тоді полегша...».

Гр. Тютюнник

Вправа 129. З поданих уривків виділіть науково-професійну лексику. З'ясуйте за «Словником української мови» (вії томах) їх значення.

Майстер дістав зі своєї тумбочки жерстяну викройку, наклав її на лист заліза, що ми виправили з гільз, і обвів

кругом тоненьким шильцем...— Рубаємо по контуру, за міліметр од лінії,— оголосив майстер, закінчивши розмічати.— Тепер уже не до землі, а до плашок на ваших верстаках. Хто рівніше обрубас, тому буде легше обробляти свою заготовку терпугом. До ро-бо-ти!.. За півтори години до обіду майстер і Гришуха зібрали заготовки — хто добре обпиляв, хто абияк — і понесли до кузні у протилежний куток емтеєсівського двору. А нам наказано було прибрати «робочі-місця» і відпочивати, доки вони повернуться. Ми позмітали обрубки та ошурки з-під терпугів (у майстерні закружляв проти вікон блискучий металевий пилок); потім крутили бормашину, хто діставав до ручки; інші пробували обточувати на наждаку шматочки заліза, а в кого був козик — то козик.

Г. Тютюнник

Горицвіт весняний

Горицвіт весняний — багаторічна трав'яниста рослина з родини жовтецевих; 50—60 см заввишки, з темно-бурим, дещо галузистим коренем, з якого виростають кілька стебел, деякі з них не квітконосні. Стебла біля основи вкриті бурими листочками у вигляді луски. Стеблові листки чергові, напівоголені, сидячі, п'ятипальчатороздільні: дві нижні ділянки коротші, перисті, верхні — три-, двоперисті, частки їх вузькі, лінійні, голі, цілі.

... Основними діючими речовинами трави горицвіту весняного є: адонітоксин, цимарин, сапоніни, адомідозид, адонідолова кислота та ін.

Ф. І. Мамчур, Я. Д. Гладун

Вправа 130. З наведених текстів виписіть діалектизми, поясніть їх значення, доберіть, де можливо, літературні відповідники.

Чорні ворони вкрили тоді Буковину. І не зеленою уже була вона, а червоною. Од крові людської почервоніла. Бо турки і татари посікли народ, вогнем спалили його оселі. Котрі люди уціліли, у гори відступили. А там, у темних і дрімучих лісах, село заснували.

... І загули турки, що в горах є гуцульське царство-государство. І рушили шукати його.

Цілий ботей турків вийшов на зруб-кичеру. Там постояли, а відтак пустилися на худібку, яку випасав Івасик і Маринка.

— Івасику, любий! Біжи хутко в село і дай знати,— сказала Маринка.— А я, мо, забаламучу турків, поки наша фантерія до оборони ся зрехтує.

І Маринка тутки забігала по стежечках, поплюскуючи ніжками. То зупиниться на хвилю, набере повні груди гірського повітря, нап'ється водиці, то знову злітає, бо від тої водиці немов крильця виростали і страх пропадав, і летів до верхів, до хмар, до сонця, аби лиш ворога зупинити.

Івасик борзенько через чагарники, через малинники вибрався на плай, а далі блискавицею полетів до свого села, аби донести якнайпрудкіше сумне віданечко.

Заки Івасик біг, Маринка заманила турків у другий бік кичери.

— Веди, бестіє, на дорогу,— покрикували отамани-султани.

Та Маринка їх вела туди, де найгустіші зарості, де найглибші вершеди і холодні води...

«Легенди та перекази»

Вправѣ 131. Дайте характеристику діалектизмів та слів, що містять додаткове до основного емоційне забарвлення.

Куди гониш, бісноватий?! —
Світ вже смерком почорнів,
Сумненько пугач запів,
Ні там людей, ні там хати!

Блуд ту свище, туман грає,
В густі ліси заведе!..
Козак на се не зважає,
Гомонить си та й жене.

Станув, к землі припадає
Послухати, де дуднить,
Знов на верх ся вихопляє,
Бистрим соколом летить.

І щез стрілою в густій мряці,
Дудонь замовчає.
Може, ліг вже де в байраці,
Та й вовк доїдає.

М. Шапкевич

У якогось вельможного пана Кури збунтувались,
Розкудкудахтались, розлютувались,
Дарма що Кури, а такий гармидер підняли,
Що трохи курника упень не рознесли.

На ту добу де не взявсь Собака,
Дворова, не то що гультіпака,
Сміленько підбігла до дверей
І так загавкала на Курей:

— Тю, дурні!.. Чи ви сказились?
Чого це ви так розвісились?
Невдячні!.. Чи ще мало пан печеться
Об любеньких своїх Курах?
Він, як риба об лід, б'ється,
Щоб ви тихенько куняли по кутках.
Чого вам треба, оглашеним,
Чого бракує навіженним?

О. Стороженко

Вправа 132. З уривка твору П. Гуріненка виписіть військові професіон&лізми. Поясніть їх значення.

Повз машину оберста Ланцке при світлі конаючого дня проходили війська. Йшли піші " їхали кінні, повільно просувалися криті брезентом грузовики, закурені тягачі, завиваючи так, що здавалося, їхні мотори от-от вибухнуть і розлетяться нг друзки, волочили гармати всіляких калібрів, а ті ніби опиралися, не хотіли, щоб їх тягли у пекло бою. А люди йшли, не ремствуючи, покірливо й мовчазливо. Люди були слухняніші за метал.

Велетенська сіро-зелена ящірка повзла на схід, поширюючи навколо бензиновий згар. Важкі хмари незрушно зависли над землею. Від їх неймовірної, мільйоннотонної ваги тяжко дихалося, а тіло ящірки, яка сунулася дорогою, видавалося пласким, придавленим зверху. Ніхто з тих, що їхали і йшли, не звертав уваги на камуфльовану автомашину, в якій сидів оберст Ланцке. У тисячах очей сіріла позичена у дошового неба байдужість.

АКТИВНІ І ПАСИВНІ ШАРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

Вправа 133.3 поданих уривків виписіть архаїзми та історизми. З'ясуйте їх значення. До архаїзмів доберіть відповідні слова з активного фонду української мови.

1. Коли ми читаємо вкраїнські книжки ХУІІ-го віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок. Українські письменники ХУІІ-го віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок,— от ці зазначення і показують нам, що читали у нас на Україні. І коли скупчити все, що, скажемо, читав Іоаників Галятовський, то просто диву даєшся, як багато книжок закордонних було у нас тоді на Україні.

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талано-

витість, логічність в думках — це звичайна прикмета освіченого українця — письменника ХУІІ-го віку. Україна дала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала по своїй культурі друге місце серед всього слов'янського миру,— уступаючи перше місце тільки полякам.

Українцям прийшлося тоді боронити свою старобатьківську віру од нападу і унії," і католицизму, і соцініанства, і кальвінізму, і од іншого такого, що сунуло тоді на Україну.

Іван Огієнко, «Українська культура»

2. З-поміж іншого було привезено також усе срібло і всі книги цінні з церкви Святого духа, бо отець Лісовський пам'ятав усе так, що з його слів було споряджено папір, за яким волохи мали повернути вкрадене. А там було три келихи позолочені, три білі, всього келихів вісім, а в них срібла шістнадцять гривень і п'ять півлута, а ще хрести, кадильніці, лампи, офіри різні — на сорок три гривні й тринадцять лугів срібла. Опріч псалтир і часослов, тріодь цвітна, октоїх та ще чотири книги, назв яких запам'ятати він не спроможен, бо великої мудрості книги.

Я. Загребельний

Вправа 134. Поділіть подані слова на архаїзми та історизми. Доберіть до архаїзмів сучасні слова.

Бранець, гусар, воутріє, городовий, вельми, перст, гряде, піїт, брань, зигзиця, сотник, тать, соцький, динарій, сардак, сап'янці, ректи, орда, фунт, узріти, аще, віче.

Вправа 135. Зробіть аналіз лексичного складу поданого тексту: виділіть загальноживані слова, історизми, архаїзми, авторські неологізми (з метою стилізації під старовину).

Тіні незабутніх предків

Мій дід Михайло був храмо­строїтель.
Розводив храми себто цілий вік.
Він був чернець, з дияволом воїтель,
печерник, боговгодний чоловік,
Він був самітник. Дуже був суворий.
Між богом — чортом душу не двоїв.
І досі поминають у соборах:
храмо­строїтель Михаїл.
Жив у землі, мовчущий не во злобі.
Труждався сам, нікого не наймав.
Він працював до поту на возлюб'ї
і грошей зроду шеляга не мав.

Ті тридцять срібних теж були грошима.
Це гріх. Це сльози діви Міріам.
Він був святий. Він жив непогрішимо.
І не за гроші будував свій храм.
Різьбив вітгар, збивав тесові паперті,
Клав палець свічки тиші на уста,
де з малювань, тонких, як листя папороті,
світвся лик розп'ятого Христа.
Він ставляв хори, амфори й амвони.
В єпархію по ладан дибуляв,
а щоб кращіше бамбиляли дзвони,
шпiальтеру до міді добавляв...

Л. Костенко

Вправа 136. З поданих речень виписіть виділені номінативно-стилістичні неологізми. З'ясуйте особливості їх словотворення.

1. На вечірньому пружі
По теплому й світлому дні,
На вечірньому пружі
Тополі стоять бронзолиці,
На вечірньому пружі
Останній акорд одвогнів
І розвіявся тихо
В тягучому морі
Пшениці (*Лук.*).

2. Зорі небо ожемчужать, зорі думоньки закружать в недосажній висоті (*Чупр.*). 3. Така пізньоосіння **неза-**тишність, аж на душі зимно (*Дрозд*). 4. Під вітром хилиться верба, дзвенить ясна безмеж (*Лук.*). 5. Тоді було **пере-**досінньо. На вигоні вистукунав перепел, а серця не чути було (*Хвил.*). 6. Настане день, настане час — і розіллється знов медами ... земля, що окрилив Тарас громовозвучими словами (*Рил.*). 7. Віжить маленький хлопчик-босоніжко (*Драч*). 8. Та ще й при місяцю, ще й при горішечку пустили в кароньки лукавцю кришечку (*Драч*). 9. Поїзд наближався до Вапнярки, коли на пероні з'явився цей елегант у чорних окулярах... (*Чорн.*). 10. Припустила завірюха — білозим-ниця, білуха (*В. Коч.*).

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Вправа 137. Виписіть виділені словосполучення, розподіливши їх на дві групи: 1) вільні синтаксичні і 2) фразеологічні звороти. З'ясуйте, за якими ознаками вони розрізняються. Окремо виділіть прислів'я, що формально дорівнюють реченню.

1. Антоша за словами у кишеню не ліз. 2. Слухайте, Гран, не напускайте туману, як казала мені моя покійна мама. 3. Ця ідея фікс прийшла до нього, як приходить у дім непрохана гостя: неждано, негадано. 4. — А Стратон Стратонович завжди все правильне каже,— лив мед у вуха Ховрашкевичу. 5. Благоуханний мовчав, як карась під кригою. 6. Один усе життя мріє «вибитися в люди», інший — захити слави, нічого не зробивши для цього, третій — обійняти солідну посаду, четвертий — красуню-жінку. 7. — Я щиро вдячний, що ви за такий короткий час спілкування зі мною зуміли так швидко скласти про мене думку. 8. Найчастіше мене вчили приказками: «покірливе телятко дві матки ссе; не все перескакуй, а інде й лізь; береженого бог береже...» (З те. О. Чорногуза).

Вправа 138. Охарактеризуйте фразеологічні звороти за ступенем семантичного злиття компонентів.

Бенеря вхопила; байдики бити; бити (вдарити) по руках; бити (низькі) поклони; бити чолом; блимати очима; блукати по світу; брати в шори; брати (взяти) до уваги; брати на кпини; і рiски (крихти) в рот не брати; держати хвіст бубликом; бульки пускати; дев'ятий вал; як вареник у маслі; і нашим, і вашим; вирости з пелюшок; вести до кінця; вести за руку; вибивати з сідла; вибивати тропака; здоровий глузд; раз-два і готово; гризти граніт науки; дати перцю; закрутити гайки; їсти (пожирати) очима; лебедина пісня; ловити кожну хвилину (мить); ловити мух; лупати очима; мало каші з'їв; як мед, тс й ложкою; і миша не пробіжить; мамин мізинчик; намилити голову; підкласти свиню; слабий (слабкий) на утори; тримати під каблуком; шкребе на душі; шукати вчорашнього дня.

Вправа 139. Користуючись фразеологічним словником української мови (В 2 т., К., 1993), поясніть значення поданих фразеологічних зворотів.

На ваг} ' золота, варитися у власному соку, вбиватися в колодочки, верства келебердянська (пирятинська, чу-гуївська), взяти за роги, висіти на язиці, вискочити, як Пилип з конопель, виссати з пальця, на всю губу, збити з пантелику, десята вода на киселі, крига скресла (зрушила), бити в литаври, лити воду на млин, як накупитися, кайнова печать, плести бенелюки (плетеники та ін.), нашому тинові двоюрідний пліт, очей у Сірка позичати, руки загребуші, тихою сапою, сім п'ятниць на тиждень, собака на сні, лити крокодилячі сльози.

Вправа 140. Доберіть до російських фразем українські відповідники, з'ясуйте значення їх.

Между молотом и наковальней, втирать очки, из огня да в полымя, убитое время, принять во внимание, очертя голову, через пень колоду, не ровен час, в два счета, за тридевять земель, пятое колесо в телеге, гол как сокол, кормить завтраками, кромешная тьма, дать стрекача, коломенская верста, попасть впросак, принимать участие, быть начеку, бить баклуши.

Вправа 141. Запишіть по 10—15 фразеологічних зворотів з опорними словами *голова, рука, сім*.

Вправа 142. Замість поданих слів і словосполучень запишіть синонімічні їм фразеологічні звороти.

Швидко втекти, говорити попусту, соромитися, здивуватися, старанно працювати, ніяковіти, дуже повільно, не задумуючись (щось зробити), готовий заплакати, зазнати поразки, суворо покарати, дбайливо доглядати, рівний (стрункий), майстер своєї справи, щосили, провчити, відкласти справу, втрачати авторитет, просити пощади, піти, не вибираючи дороги, дуже вродливий, ніякий не родич.

Вправа 143. Зробіть лексико-семантичний розбір виділених слів за схемою: 1. З'ясуйте значення, в якому виступає слово в реченні. 2. Визначте, однозначне чи багатозначне воно; якщо багатозначне, назвіть: пряме чи переносне, а якщо переносне, то якого типу. 3. Значте, чи слово вільне, чи фразеологічно зв'язане. 4. Назвіть синонімічний ряд, до якого воно належить і яке місце в цьому ряду займає (домінанта, ідеографічний чи стилістичний синонім). 5. Визначте, чи слово активного вжитку, чи має периферійне вживання (архаїзм, історизм, неологізм); яке за сферою вживання {стилістично нейтральне, книжне, розмовно-побутове, професійно-термінологічне, діалектичне, жаргонне) та за походженням.

I. — Ходімте покажу вам свіжі знімки Марса, щойно одержав.

Під пахвою вони в нього, в товстій папці, ті марсіанські ландшафти. Пішли за ним. Сам відімкнув двері обсерваторії. Ввімкнув рубильник, дав світло. Угору по сходах. Кругле просторе приміщення оперізує голуба панель. Внутрішність високого купола в гарнім обличуванні з темного дерева. Телескоп нагадує гармату. Сріблясте тіло його масивне. Але астроном одним натиском кнопки ввімкнув, заставив рухатись увесь пристрій, і телескоп поплив по колу, обертаючись легко, розумно якомсь.

О. Гончар

II. Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились

Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотна
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.

Т. Шевченко

II. Козацька тверджа, давній Чигирине,
Уламок слави серед цих полів!
Усе святе, усе неповториме,
Усе чекає невимовних слів...

Тут запеклася кров мого народу
І одридали волю кобзарі.
Брати мої, а де ж ви брали воду
в цьому камінні, на такій горі?

Коли в облогу брами всі зачинено
І догорають головешки веж,—
пили ви Тясмин здалеку очима
чи, може, просто кам'яніли теж?

Цей шпиль гори, і трави, Що зів'яли,
руїн і скель розпечений полин...
То як же ви на смерть отут стояли?!
Стоять на смерть — це ж треба бути живим!

Як ви пробили цей суцільний камінь?
Як добулись до того джерела?
Ломали? Кайлом? Голими руками?
Чи вам сама земля допомогла?

Л. Костенко

МОРФЕМНИЙ СКЛАД СЛОВА

Вправа 144. Поділіть слова на морфеми. Дайте характеристику кореневої й афіксальних морфем.

Верб, берег, безрідний, морський, материнство, подвійний, надзорний, десяток, розіпріти, вечоріти, лялечка, пелюстковий, позаторік, звечора, далекосхідний, придніпровський, перевернути, заощадження, чорнобривці, посередині, задзвеніти, перегук, сонечко.

Вправа 145. Виписіть слова, згрупувавши їх за спільним коренем.

I. Багатир, багристий, багатство, багатобальний, водити, вода, водій, багровий, багато, водний, повід, поводити, багатючий, приводити, багатіти, багровіти, привід, багряність, багряніти, багатомовний, багрянець, водянистий, водичка, проводир, багатир.

II. Брід, класти, маляр, гора, поклад, бродити, горіти, викладати, бродіння, підгір'я, намалювати, перекладина, горіння, згори, малюнок, заклад, малювання, гірський, переклад, брести, вбрід, кладка.

Вправа 146. Запишіть подані слова у дві колонки: з похідною і не-похідною основами. Основи виділіть рискою знизу, а корінь в основі позначте дужкою зверху.

Вага, валіза, валок, ватерполо, ватерполіст, весляр, відгук, відживати, відображати, десять, десятина, завихрювати, зеленавий, земляцький, клопіт, коліска, митець, нагляд, попелище, хребет, черствий, ясніти.

Вправа 147. У поданих словах (формах слів) виділіть основу і закінчення або основу та формотворчий суфікс чи основу та формотворчий суфікс і закінчення.

Зразок: ранн.ГяП, вГд 'да. вши, пал а і. уч ии

Мислення, мильний, наступний, окреслити, окрилений, обрізаний, обгорілий, оперізуючий, підшитий, ясний, ясніший, яснішати, глибокий, глибочезний, глибочіти, ходимо, ходімо, ходив, ходила, ходило, ходили, сходжений.

Вправа 148. Поділіть слова (форми слів) на морфеми. Зизначте словотворчі, формотворчі та словозмінні афікси.

Гарний, гарненський, гарнесенький, гіркий, гіркуватий, гіркуватість, крутий, крутіший, найкрутіший, лівий, лівіти, лівішати, літати, літаючий, лякати, ляканий, молоти, молотильний, нагодувати, нагодований, натопити, натоплений, напівзабута, напівзабутий, іти, прийти, прилетіти, прилетів, прилетіла, прилетіло, прилетіли, прилетівши, сідати, сідаючи.

Вправа 149. У поданих словах виділіть корінь. З'ясуйте звукові варіанти кореневих морфем.

1. Водити — воджу; возити — вожу, крутити — кручу, любити — люблю, ломити — ломлю, топити — топлю, пустити — пушу, мити — мию, лити — ллю, допомогти — допоможу, їздити — їжджу.

2. Возити — везти, носити — нести, легіти — літати, забрати — забирати — заберу, дерти — видирати, нести — ніс — несла, могли — міг — могла, допомогти — допомагати.

3. Вага — важити, учення — навчання, пекти — печений, товкти — товчений, страх — страшний, вузький — вужчий, сухий — сушняк, нога — ніжка — нозі, дуга — дужка — на дузі, горох — горошина — у горосі.

Вправа 150. До поданих слів додайте префікси. З'ясуйте можливі звукові варіанти префіксальних морфем.

З-

лити, йти, питати, гнати, ..статися, повзти, кинути, мліти, ходити, цілити, формувати.

У-

бути, лити, йти, чинити, брати (про рідину), ходити, ..законити, ..свідомити, ..бачати, комплектувати.

Вправа 151. До поданих дієслів пм'дняйте постфікс *-ся*. З'ясуйте його роль. У формах теперішнього часу виділіть закінчення перед *-ся*.

Гнати, гнути, дробити, дочитати, зачитати, збігати, зустріти, купати, збирати, їсти, пити, співати, виконує, опрацьовує, сидить, вірить, бере, віє.

Вправа 152. Випишіть слова із зв'язаним коренем.

Бочка, вулиця, мило, початок, зачинатель, узутти, роззутися, мир, жир, шило, обстріл, обличчя, видати (надрукувати) — виданий — видання — видавництво, дати — вида-ти — видача — видаток.

Вправа 153. Поділіть слова на морфемі. З'ясуйте, які з поданих слів зазнали змін у своїй будові в процесі історичного розвитку мови (опрошення, гіперрозкладу, ускладнення).

1. Вузький, оберемок, обіддя (від *обід*), занедбати, закінчення, зовнішній, неділя, навпаки, наснажливий, наявність, порука, схида (від *схида*), прозріти, спідлоба, чесний, розіслати, рядно.

2. Займенник, прийменник, занехаяти, охайний, околиця, одинарний, обіруч, вікно, фундамент, фартух, тютюн, жир, обіг, обід, обійти, обіч, облава, оборона, обрій, огірок.

Вправа 154. З'ясуйте, у яких словах закінчення (флексія): 1) матеріально виражені, 2) нульові чи 3) слово незмінюване, а-тому флексії не має. Запишіть слова (форми слів) першої групи, виділіть основу і закінчення.

Адрес, адреса, адресат, бабин, дідів, дідівський, повен, повний, далеко, здалеку, рад, радо, радіо, шосе, пальто, дев'яносто, кенгуру, двері, соловей, шасі; коней, дубів, дверей, вікон, долонь, вишень, привіз, приїхав, стояла, скажи, стій, сійте, звернімося, боріться, не сидіться.

Вправа 155. З'ясуйте словотвірні значення омонімічних суфіксів у словах різних словотвірних типів (розрядів).

1. Долина, яворина, свинина, далина, ущелина, насінина, дівчина, курятина, телятина, картоплина, довжина, комірчина, осетрина, Ярина, пухлина, дубина, соломина.

2. Ходок, візок, замок, ріжок, струмок, квіток, росток, виводок, ціпок, кидок, яструбок.

3. Горище, днище, ручище, вовчище, річище, вітрище, носище, дворище, очища, селище, звалище, котище, холодище.

4. Літун, двигун, балакун, бігун, Цвіркун, веселун, скакун, сопун, колун, ревун, мазун.

Вправа 156. З'ясуйте омонімічні значення префіксів у дієсловах.

1. Знайти, зчепити, зшити, спити, зсипати, з'їхати, склеїти, збігти, злетіти, злітати, зберегти, зібрати.

2. Набудувати, нависати, наступати, наводити, набрати, нашептати, наглумитися, нагородити, набути, нарощувати, насмітити, нахилити, надумати.

СЛОВТВІР (ДЕРИВАЦІЯ)

Вправа 157. Запишіть спільнокореневі слова, розташувавши їх послідовно у парах за ланцюговим зв'язком твірної основи.

Зразок: весна — весняний — веснянки — веснянкуватий.

Кість, кістковий, кістка, кістяк; лікар, лікарня, лікарняний; сінник, сіно, сінце, сінаж, сінний; цибулина, цибулька, цибуля, цибулиння, цибулинний; чобіток, чобіт, чоботар, чоботарський, чоботисько, чоботарювати; шахтарка, шахтар, шахтний, шахта, шахтарський; щасливий, щастя, щасливенький, щасливити, щасливчик; яструбеня, яструб, яструбець, яструб'ятко.

Вправа 158. З'ясуйте твірні основи та словотворчі суфікси в наведених іменникових словах.

Новизна, рівнина, далечінь, димар, свинарник, цілісність, доброта, вітрячок, самота, обертання, держак, возовиця, дідусь, в'язка, вирощення, сплетіння, щиросердність, адресант, хорист.

Вправа 159. З'ясуйте, які іменники утворені суфіксальним способом і які безафіксним.

Глибочінь, глибина, глибінь, синява, синь, прозорість, прозор, суша, суш (сухофрукти), гниль, гнилизна, зачіска, начос, переписування, перепис, переписка, вибір, вибори, вибірка, хода, ходіння, сходити, східці.

Вправа 160. Перепишіть у три колонки Іменички, утворені; а) префіксальним способом; б) суфіксальним, в) безафіксним.

Заспів, виліт, сутінь, обмілина, викрутка, винахід, праліс, правнук, перегрівання, перегук, обезболювання, складка, зібрання, олюднення, окис, провесна, прозелень, збори, відвертість, відвага, паморозь, розлука, відвідини, контр-удар, вистава, очищення, відродження.

Вправа 161. Запишіть безафіксні іменники, похідні від основ поданих прикметників та дієслів. Поясніть звукові зміни в основах похідних слів.

Блакитний, високий, поганий, голий, мутний, молодий, юний, чорний, бігти, носити, класти, ректи, боліти, горіти, забігти, виносити, розкласти, загоріти, винаходити, розчиняти (рідину), вимислити, знайти, приправити, витікати, вибирати.

Вправа 162. Запишіть прикметники, мотивовані прийменниково-відмінковими формами іменників. У яких похідних можлива подвійна мотивація (відмінково-прийменниковою формою і прикметниковою основою)? Який спосіб словотвору у другому випадку мотивації?

Без шуму, без води, без серця, без пелюсток, за морем, за плечима, за Дунаєм, при школі, при Дніпрі, при дорозі, поза містом, поза уроками, поза партією, поза конкурсом, поза спілкою, перед осінню, перед сезоном, перед ранком, до ясел, до часу, до віку, навколо світу, серед землі, над міру, над лобом, понад план, понад хмарами, між рядами, між народами, проти запалення, проти закону, проти танків.

Вправа 163. З'ясуйте мотивацію (твірну основу) поданих слів. Випишіть у три колонки слова, утворені: 1) префіксальним, 2) безафіксним та 3) суфіксально-префіксальним способами.

Надсвідомість, надлишок, надлюдина, надколінок, наднирковий, надприбуток, надрив, надпис, надпліччя, надбудова, надріз, надтвердий, наказ, наклад, намова, напарник, нарис, обліт, обнова, бездолений, безлюднити, безсилити, безхмарити, очорнити, обіднити, призбирувати, заземлити.

Вправа 164. З'ясуйте, у яких словах виділяється і в яких не виділяється *-аж* як словотворчий суфікс.

Гараж, вантаж, віраж, екіпаж, дренаж, тоннаж, фактаж, пілотаж, саботаж, пейзаж, пляж, камуфляж, вояж, масаж, дубляж, міраж, корсаж, абордаж.

Вправа 165. З'ясуйте, в яких словах префікс наявний, а в яких він відсутній.

Аморфний, аморальний, апперцепція, револьвер, реєва-
куація, реанімація, революція, реформація, поступальний,
постпозитивний, контрастний, контрудар, контрольний,
профашистський, променевий, античний, антинародний, су-
перечливий, супермодний, імітувати, іммігрувати.

Вправа 166. У поданих іменниках виділіть суфікси емоційної оцінки. З'ясуйте значення, яких вони надають словам.

Бабуся, батечко, вагончик, Ганнусенька, дитятко, долин-
ка, дощик, дужечка, жабеня, зіронька, китичка, клунька,
котик, ліжечко, матусенька, морозець, очиці, пісенька, плат-
тячко, родинонька, рукавчик, соловесчко, Юрчик, ягнятко,
ясочка, бабище, вовчище, дідуган, забіяка, злодюга, незда-
рисько, носище.

Вправа 167. Запишіть слова, утворені від поданих нижче слів за допомогою суфіксів *-еньк-, -есеньк-, -ісінк-, -юсінк-, -ни-, -уц(-юц-)*. Поясніть, до якої групи прикметників вони належать і які словотвірні значення виражають.

Білий, зелений, злий, важкий, високий, здоровий, довгий,
тонкий, широкий, поганий, дрібний, великий, товстий.

Вправа 168. Запишіть прикметники, утворені від поданих нижче слів за допомогою суфіксів *-уват(-юват-)*. З'ясуйте, яке словотвірне значення виражають ці суфікси.

Довгий, сірий, сизий, дикий, синій, сухий, брудний,
пісний, чудний.

Вправа 169. Запишіть прикметники, утворені від основ іменників за допомогою суфіксів *-ат-, -аст(-яст-), -ист-, -уват- (-юват-)*. З'ясуйте словотвірні значення, яких надають похідним словам ці суфікси.

Борода, око, вухо, голова, смуга, скеля, плече, мозоль,
барва, пісок, глей, земля, перо (пір'я), веснянки, гонор, лоб,
тінь, кільце.

Вправа 170. Запишіть суфіксальні прикметники, утворені від поданих нижче іменників за допомогою суфіксів *-ов(ий), -ов(а), -ов(е), -ов(і); -ев(ий), -ев(а), -ев(е), -ев(і); -ев(ий), -ев(а), -ев(е), -ев(і)*. Поясніть їх правопис.

Вага, міст, дощ, метал, кришталь, тінь, поле, вишня,
акація, гай, край.

Вправа 171. Запишіть присвійні прикметники, утворені від іменників, у формах чоловічого, жіночого і середнього роду. Поясніть їх правопис.

Батько, Василь, Андрій, сторож, Лукаш, сусід, орач,
коваль, Тарас, Ігор, Гордій.

Вправа 172. З'ясуйте, які прикметники утворені префіксальним спосо-
бом, а які — суфіксально-префіксальним.

Безрукий, співзвучний, надгомільковий, Середземний, міжпланетний, підшкірний, доречний, невласний, переджнивний, бездоганний, невідкладний, правічний, превеликий, позашкільний, передсвятковий, екстремодний, відцентровий, протизаконний, антиринковий, розвеселий, заширокий, приміський, несвідомий, привільний, ірраціональний, позаштатний.

Вправа 173. Запишіть ряди дієслів із спільною основою, які утворені за допомогою префіксів *у-(в-, уві-), з-(зі-, із-), за-, до-(ді-), ви-, від-(відо-, віді-), над-(наді-), о-, об-(обі-), під-(піді-), по-, при-, роз-(розі-)*.

Іти, їхати, садити, гнути, писати, радити.

Вправа 174. З'ясуйте, в яких дієсловах наявний один префікс, а в яких — два. Які значення подвійних префіксів?

Вивідати, винаходити, поназбирувати, повиводити, позашивати, поїдкладати, повиснути, поскликати, узаконити, удосконалити, поз'їжджатися, відкидати, пооббирати, возз'єднати, порозсовувати, воздати, попрочитувати, знеболювати, обезводнити, віднайти, відполірувати, поприводити.

Вправа 175. З'ясуйте, від яких основ і за допомогою яких суфіксів утворено подані дієслова.

Веселіти, дрібніти, маліти, білити, яснішати, дужчати, конкретизувати, моралізувати, наймитувати, князювати, крамарити, панувати, четвертувати, задкувати, передувати, бухати, нікати.

Вправа 176. Запишіть суфіксально-префіксальні дієслова, похідні від поданих нижче слів. З'ясуйте словотвірні типи їх.

Звук, горб, товар, вода, пліснява, зброя.

Мужній, молодий, здоровий, веселіший.

Двоє, десять.

Свій, сам.

Повсюди, так.

Нехай, гей.

Вправа 177. Перепишіть подані дієслова у дві колонки: 1) суфіксально-постфіксальні і 2) префіксально-суфіксально-постфіксальні утворення.

Брататися, гніздитися, окислятися, гуртуватися, потурчитися, телитися, заручитися, таборитися, чужатися, умиротворитися, просльозитися, засніжитися, утрадиційнитися, обезкровитися, наловчитися, переморгуватися, розмерзатися.

Вправа 178. Запишіть прислівники, утворені від поданих прикметників за допомогою суфіксів *-о-, -е-*. Поясніть закономірність уживання їх.

Мирний, ясний, гожий, сучасний, дужий, сліпучий, простий, витривалий, сонний, невблаганний, дружний, дружній, творчий, разучий, гірший, нижчий.

Вправа 179. Поясніть спосіб творення поданих прислівників.

Молодецьки, по-молодецькому, філософськи, по-філософському, по-філософськи, пошепки, потемки, бігом, кругом, сподом, гуртом, зимою, взимку, знизу, вгорі, зараз, надвоє, надвечір, навіки, вічно, потім, утретє, предивно, повсюди, невинно, вряди-годи, двічі, сидьма, спідлоба, сьогодні, бо-соніж.

Вправа 180. Запишіть складні слова, вставляючи відповідний інтерфікс. Поясніть написання складних слів.

Літ..пис, час..пис, водоемульсійний, хвил..подібний, кораблебудівний, трет..сортний, овоч..сховище, житт..пис, син(ій)..жовтий, чотир..кілограмовий, сорокаріччя, дв..осьовий, тр..добовий, ст..двадцят..кілометровий, кіїьк..хвилинний, жовтогарячий.

Вправа 181. З'ясуйте, в яких словах звуки [o], [e] при основоскладанні виконують роль інтерфікса, а в яких інтерфікса немає.

Великоваговий, короткочасний, легкотравний, стотисячний, автоколона, стократ, далекосяжний, славословити, спідометр, мотопед, пізньостиглий, самоочисний, картоплезбиральний, життєдайний.

Вправа 182. Випишіть складні прикметники, згрупувавши їх за типом твірної основи (словосполучення).

Далекохідний, короткозорий, дводенний, далекобійний, всюдисущий, трьох'ярусний, овочезбиральний, тридобовий, високоавторитетний, фізико-математичний, вищезазначений, темно-зелений, потусторонній, своєчасний, близькопоріднений, шахово-шашковий, малоуявний, однотипний, самосійний, всенародний, вогнетривкий, рибкокопильний, ритмомелодійний, стилеутворюючий, плодоконсервний, гірко-солодкий, прісноводний, кількядобовий, жовто-блакитний, правдоподібний, анатоомо-фізіологічний.

Вправа 183. Розподіліть абрєвіатури за словотвірними типами.

Вуз, ВАК, дот, загс, мопед, АПН України, США, спец, міндобриво, ремточмеханіка, начдив, головпостач, оргробота, ООН, ЮНЕСКО, завуч, універмаг, главк, агітпункт, військкомат.

Вправа 184. З'ясуйте, які способи творення складних слів (основоскладання, словоскладання, основоскладання з суфіксацією, зрощення, зближення синонімічних основ, скорочення основ).

Добротворець, мироносний, повсякчасно, всюдихід, сонтрава, капіталовкладення, мати-(й)-мачуха, широкорядний, хліб-сіль, сімдесят, Панібудьласка, Тягнирядно, Нечуйвітер, собівартість, шестипальний, сороконіжка, сьогодні, сходи-

знавство, марнотратство, босоніж, космодром, профзбори, комбат, комбриг.

Вправа 185. Поясніть способи творення виділених слів.

1. Радий будь, що в нас, майстрів, лежачого не б'ють (*Л. Укр.*). 2. За одного битого дають два небитих, та й то не беруть (*Нар. ме.*). 3. Хочеться, як голому на вулицю (*Нар. ме.*). 4. Сідай на готове та дивись, не відпусти гайку,— повчав Сагайда Маркевича (*Гонч.*). 5. Я саме переправляю через річку поранених і полкове майно, а ввечері і я рушатиму слідом (*Ян.*). 6. Пішла селом, плаче Катерина. Як тополя стала в полі при битій дорозі (*Т. Ш.*). 7. Ти вбогий, бідний чоловік, так іди собі цілий, як був (*Вовч.*). 8. Цілий день його мучила спрага. Одного дня попові прийшла гадка: полетіти з воронами аж під саме небо і подивиться, яке воно є (*Казки Буковини*).

Вправа 186. Розподіліть подані слова за способами творення: афіксальний (суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, безафіксний, суфіксально-постфіксальний та ін.), осново- і словоскладання, абрєвіація, морфологічно-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний.

Добрідень, вигін, подарунок, супутник (*косм.*), навкруги, потакати, бігом, придане, перстень, осмислення, задум, учений, чепурун, чародійний, українознавство, приказка, прамова, срібло-злото, небилиця, звуконаслідування, опис, розкошелитися, білитися, хазяїнувати, збільшити, злива, вагон-ресторан, лікнеп, вуз, наречена, стонадцять, стопкран, недавній, глибоко, сповна, татар-зілля, мед-пиво, надпотужний.

Вправа 187. До поданих слів доберіть ряд похідних, утворених різними способами.

Зразок: *Молодий, молодь, молодіти, молодість, молодий* (наречений).

Земля, друг, рідний, зелений, два, п'ять, сто, платити, ходити, багаті, сам, учора, ой, ні.

Вправа 188. Зробіть словотвірний аналіз виділених слів, поставивши їх у початковій формі, за схемою: 1) виділіть твірну основу (у складних словах та абрєвіатурах — на основі словосполучення); 2) назвіть один або кілька словотвірчих афіксів, які семантично домінують в акті словотворення; 3) назвіть спосіб словотвору; 4) обгрунтуйте способи неморфологічного словотвору.

Встелю килимом ослін.

I. Відіб'ється відо стін
зелень, жовть і червінь,
ніби весен первінь.

О. Лятуринська

У ній усе:
дїброви й верболози,
Дніпра і Ворскли витканий атлас,
козацька доблесть і кріпацькі сльози,
ще й дума та, що вистраждав Тарас.
Розмай Карпат,
де юниться на скелі
смерічка недоторкано-струнка,
незгасне сяйво вбогої оселі,
що нам дала у спадщину Франка.
Дїброви праслов'янської Волині,
з журбою Мавки й болем Лукаша,
де гордою Кассандрою і нині
вита бентежна Лесина душа.

Д. Луценко

Пролісок пробив листок торішній,
аж зачудувалася трава.
Завжди рани дістає колишне,
як нове бере свої права.

М. Рильський

П. 1. Семен лежав горілиць, звертаючись із своїми питаннями до неба (*Коц.*). 2. Поволі, поволі сива мряка, удушлива, густа, почала залягати довкола (*Фр.*). 3. Йде Травень по світу, він сповнений слави (*Нов.*). 4. Ця палатка на КП давно вже стала притчею во язицех (*Гонч.*). 5. Підмайстер був твердий, як камінь. Ніякі просьби, ані заклинання не порушували його (*Фр.*). 6. Далеко блиск прожекторів! То Кременчука ГЕС видніє... (*Тич.*). 7. Пересілися страшні морози, од яких земля репалася й стогнала, уляглися сніги, небо поголубило (*Ян.*).

МОРФОЛОГІЯ

ЧАСТИНИ МОВИ

Вправа 189. Проаналізуйте текст за віднесеністю слів до частин мови: за загальним значенням (частинимовним), морфологічними ознаками й морфемною будовою, за синтаксичною роллю в реченні.

І. Сонце низько стоїть на заході між білими й сизими хмарками, червоне, як жар, мов розпечене в жару залізо, без проміння, тільки ніби в сяєві од жару. Небо внизу над лісами делікатно блакитне, а подекуди ніби зелене, лиснуче й

прозоре, неначе помальоване скло. Над обolonню висять низько білі, тонкі, аж прозорі хмарки.

Хмарки жовті, неначе із жовтого скла. Чудовий жовтий колір подекуди на кінцях хмарок лиснить то жовтогарячим світлом, то рожевим. Сонце без проміння, червоне, неначе з жару, але жовтий світ од хмар одбиває й кидає ясний світ на широку картину. За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, але з жовтим сутінком імла. А за нею, за Дніпром, над борами і далеко за Десною стоять хмари внизу, над самими борами, неначе високі й важкі чорні гребені Альп. Рівнина там одразу, неначе чудом, стала горяна, неначе в Швейцарії коло Люцерна. А на горах вершки наче куряться димом та парою, розбились нарізно й понахиляли вершечки на один бік вперед, неначе голови, на схід сонця.

І. Нечуй-Левицький

II. Роксолани. Слово, яке для Європи ще вчора нічого не значило. Якийсь народ, народець, плем'я? Десь на Сході? Загублені в безмежних степах. Колись там були скіфи, сармати, кіммерійці, алани.

Візантіїці писали про тавроскіфів. Тоді прогрімилі над світом слова «Київ» і «Русь». Але роксолани, українці?

Кинуте знічев'я два роки тому на Бедестані Луїджі Гріті слово «Роксолана» майже забулося, зникло разом із маленькою золотоосою дівчинкою. Та ось вона явилася світові новою султаншею, явилася зненацька, у владі чи й чуваній будь-коли, і світ захотів знати, хто вона і звідки.

II. Загребельний

Вправа 190. З'ясуйте, до яких частин мови належать слова спільного кореня.

Один, одинокий, одиниця, одинак; два, двійка, двоє, двоїтиса, подвійний; сам, самотній, самотність; свіжий, свіжо, свіжість, свіжина; викликати, виклик; чабан, чабанський, чабанувати; ой, ойкати, ойкання; нікуди, нікудишній, нікудишньо; хай, хаяти, охайний.

Вправа 191. З'ясуйте явища переходу виділених слів з однієї частини мови в іншу.

1. Зорі сяють. Серед неба горить білолиций. Верба слуха соловейка, дивиться в криницю (*Т. III.*). 2. Місяць ясенесенький Промінь тихесенький Кинув до нас. Спи, мій малесенький! Пізній бо час (*Л. Укр.*). 3. Ой, зима! Біжить, регоче біло, бубонами брязкає в степу... Вам усе на світі зрозуміло? Просвітїть, премудрі, незозрілу Душу мою, зрячу і сліпу! (*Сим.*). 4. Розвели нас дороги похмурі, і немає жалю й

гіркоти, Тільки часом у тихій зажурі Впливаєш з-за обр'ю ти (*Сим.*). 5. Був собі чоловік та жінка, а в них два сини, і мали вони такий садок, що як уродить рясно та продадуть садовину, то цілий рік з того самого аж до нового годуються (*Скарби мудрості*). 6. Коли німці бомбили станицю, мати загинула, а хлопчина залишився один (*Скл.*). 7. Сидить багько кінець стола, на руки схилився (*Т. Ш.*). 8. Один Тимко згадав про старого і розшукав його межі підводами (*Гр. Тют.*).

ІМЕННИК

Вправа 192. Випишіть іменники, розподіливши їх на групи: назви осіб; назви інших істот (тварин, птахів, комах); назви предметів; назви явищ природи; узагальнених дій, ознак, властивостей (абстрактних понять).

Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки... Тиша, тиша, мов на дні океану. Океан місячної ночі розлився навкруги. І глибини тиші не зменшує ні сюрчання коника десь у траві, ні шелест тополиного вершечка...

А по степу поволі рухається отара, і незвичайний цієї ночі бредє коло неї чабан. Об'їждчик зустрів би — не впізнав. Не в шапці сьогодні старий чабан, не в картузі затяганому, а в братовому льотчицькому кашкеті, що крила на ньому є. В руках гирлига, на голові розкішний льотчицький кашкет при місяці поблискує... Догадався б об'їждчик: приїхав, значить, Горпищенків син у відпустку.

О. Гончар

Вправа 193. Випишіть іменники, що є власними назвами. Чим вони відрізняються від загальних назв?

Рух зоряних тіл, обертання землі, течія рік, шум лісів, гамір натовпів, народження і вмирання, геній і ницість, благородство й підступність — хіба це не час і не саме життя?

Змінилися королі у Франції, Іспанії, Англії, Швеції, Данії, Польщі, Угорщині. Німеччина, Швеція, Данія, Швейцарія, Англія, Нідерланди поміняли віру, московський цар завоював Казанське царство, Бабур захопив славнозвісний діамант Кох-і-Нур і вивіз його з Агри. Парацельс почав по-новому лікувати людей...

Меркатор сконструював перший глобус. Леонардо да Вінчі винайшов маховик для прядіння і мотання шовку. Пісарро розбишакував у Новому Світі. Один землетрус знищив Лісабон, інший — найстрахотливіший у діях людства — в китайській провінції Шеньсі викликав загибель 830 тисяч

людей. Мікеланджело написав фреску «Страшний суд». Ко-перник опублікував працю про геліоцентричну систему. Нострадамус почав свої пророкування про кінець світу.

Я. Загребельний

Вправа 194. Виписіть Іменники з абстрактним значенням. Поясніть семантико-морфологічні особливості їх.

- I. Ліс зустрів мене як друга
Горлиць теплим воркуванням,
Пізнім дзвоном солов'їним, •
Нижнім голосом зозулі,
Вогким одудів гуканням,
Круглим циканням дроздів.
Ліс зустрів мене як друга
Тінню від дубів крислатих,
Смутком білої берези,
Що дорожчий нам за радість,
Кленів лапами густими,
Сосни гомоном одвічним,
Срібним шемранням осик.

М. Рильський

- II. Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.
Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пушу тебе колиску синову гойдати.
Припливайте до колиски лебеді як мрії.
Опустіться тихі зорі синові на віі.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

В. Симоненко

Вправа 195. Виділіть у тексті речовинні та збірні іменники. З'ясуйте морфологічні ознаки їх та синтаксичні зв'язки з дієсловом-присудком.

- I. Ликуює Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, мірро,
Женуть гуртами християн

у Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликуче Рим.

Другий день

Рече арена. На арені
Лідійський золотий пісок
Покрився пурпуром червоним,
В болоті крові замівсь.
А сіракузьких назореїв
Ще не було у Колізеї.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами
Гуртом в різницю привела.

Т. Шевченко

II. До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. Рослини лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин. А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких!

А. Довженко

V Вправа 196. Запишіть збірні іменники. Доберіть слова спільного кореня, які мають обидві форми граматичного числа — однини і множини. Виділіть суфікси, за допомогою яких утворюються збірні іменники.

Зразок: Вороння — ворона — ворони.

Віття, листя, соняшничиння, лозняк, птаство, жінота (жіноцтво), чоловіцтво, робітництво, братія, рідня, мушва, мишва, адвокатура, агентура, секретаріат, юнь, молодь, людство.

Вправа 197. Прочитайте тексти. З'ясуйте випадки відхилення від норми, коли абстрактні або речовинні іменники вживаються замість однини у множині.

- I. Для мене багато не треба,
щоб ласку і добрість пізнати;
лиш провіток рідного неба
та затишок теплої хати,
та житнього хліба шматочок,
та цвіту, що сяє калинно,

та іскру краси твоїх дочок,
чорнявих царівн, Україно.
Для мене багато не треба,
щоб серце забилося раптово.
Лиш латочку рідного неба
та матері лагідне слово...

Д. Луценко

- II. Ходить вітер яром та горою,
Плачуть трави, тужать під косою,
Звіробой в'януть на покосі...
Ходить вітер, сушить білі роси.

Гей ти, сонце, мудрий господарю,
Ти, небесний золотий шахтарю,—
Ти в'яли червону конюшину,
Напувай медами запашними,
Прикривай гарячими руками
Од дощів, од лютої негоди!

М. Рильський

- III. Ми зняли над великі води,
Бачимо доріг прибитий пил,
Де лягли бойовища й походи
В спокої задумливих могил.
Пшениці над ними стоголосі,
І синіють ріки на зорі...

А. Малишко

Вправа 198. Визначте рід поданих нижче Іменників. Вкажіть, на основі яких семантичних, морфологічних або синтаксичних ознак ви відносите кожен іменник до певного роду.

Кора, сіль, стіл, зерно, батько, Дніпро, лоша, вороння, нероба, носище, біль, пальто, мати, дитя, дівча, путь, зір, піч, хата, Саша, серп, вовчище, Галя, Валя, голова, Микола, сирота, ім'я, теля, насіння, панно, соло, аташе, чоловік, жінка, дід, баба, робітник, робітниця, гусак, півень, курка, риба, дуб, горобець, сокіл.

Вправа 139. Запишіть українською мовою подані нижче слова і визначте належність їх до граматичного роду в російській і українській мовах.

Сибирь, кенгуру, россьіп, накіп, величне, ступень, степень, степь, дверь, корь, рояль, пианино, человек, кофе, собака, рись, енпъ.

Вправа 200. Від поданих слів утворіть іменники чоловічого і жіночого роду, що позначають людей за місцем проживання.

Київ, Тула, Суми, Грузія, Москва, Харків, Львів, Івано-Франківськ, Дарниця, Ужгород, Вінниця, Біла Церква, Азербайджан, Мінськ, Рига, Литва, Латвія, Росія, Україна, Перейслав, Рогозів, Піски, Крим, Урал, Болгарія, Америка, Англія, Африка, Куба.

Вправа 201. Подані іменники чоловічого роду поставте в речення так, щоб в одному реченні кожен з них позначав особу чоловічої статі, а в другому — особу жіночої статі.

Інженер, завуч, історик, архітектор, лікар, суддя.

Вправа 202. До поданих іменників чоловічого роду доберіть однокореневі іменники жіночого роду, утворені суфіксальним способом. Окремо запишіть іменники, від яких такі відповідники — іменники жіночого роду — не утворюються. Поміркуйте, чим це пояснюється.

Касир, піаніст, режисер, професор, танкіст, біолог, поет, педіатр, львов'янин, штангіст, скрипаль, футболіст, велосипедист, кравець, співак, чоловік, хлопець, солдат, українець, патріот, геній, молодець.

Вправа 203. Подані іменники з закінченням *-а (-я)* поділіть на групи: жіночого, чоловічого, середнього роду та іменники подвійного роду. За якими ознаками вони розрізняються?

Коломия, Сахара, Микола, Оріся, *Ілля*, Іванна, Михайлина, Надійка, матуся, сирота, староста, суддя, дівчина, лоша, сердега, незграба, хлоп'я, життя, ім'я, невдаха, листоноша, сім'ї, сім'я, голова, сусіда, коліща, собака.

Вправа 204. З'ясуйте правила використання і значення іменникових суфіксів у поданих словах. Чи видозмінює суфікс рід іменника?

Дубок, клинок, місточок, столик, томик, вівчарик, хлопчикок, попільничка, горличка, крильце, м'ясце, водиця, Настуся, Петрусь, кроленя, хлопчення, дитятко, серденько, капризуля, дідуля.

Вправа 205. Назвіть рід поданих іменників. З'ясуйте, чи змінюється рід іменників внаслідок приєднання суфіксів *-ище, -ук І-юкІ, -уч І-ючІ, -исько* та інших, що виражають значення збільшеності, згрубілості.

Вовчище, вітрюга, дівчицько, носище, очища, хлопчисько, ведмедиче, холодюка, свинюка, морозище, парубійко.

Вправа 206. Спишіть, вставляючи пропущені закінчення прикметника (або займенника) відповідно до роду іменника. Як визначається рід таких іменників?

І. Сімнадцятирічн . . Полінет — дочка Тургенева — сидить на хазяйському місці і порядкує. Навпроти сидять маленький . . чотирирічн . . Поль Віардо і так . . же доросл . . Пер Тургенєв — молодший син славетного вигнанця Миколи Тургенева, а обіруч — десятирічн . . Оленька Герцен і

Маріанна Віардо, далі — ровесники Клоді Віардо і Богдан Маркевич.

О. Іваненко

П. Наш . . . інтерв'ю, сьогоднішн . . . меню, стрімк . . . шосе, нов . . . ПТУ, сусідн . . . ТЕЦ, тв . . . Батумі.

Вправа 207. Випишіть з уривка іменники у початковій формі, розподіливши їх на групи: 1) ті, що мають одинину і множини; 2) ті, що вживаються тільки в одинині; 3) ті, що вживаються тільки у множині.

Жнива завжди клопітна справа. Часом вони тягнуться з місяць ... Христинич з досвіду знає, що на фініші буває найважче. Трапляється так, що все відразу дозріє — горох, ячмінь і пшениця та овес. Не знаєш, за що хапатися раніше. Добре, що вони в своєму колгоспі «Надія» вже давненько взялися сіяти різні сорти пшениць — «одеську», «миронівську» і «охтирчанку», сіяли навіть яру, яка дозрівала трохи пізніше. Щоправда, на цю пшеницю дехто дивився косо. Ще в п'ятдесятих роках склалася про неї негативна думка. Мовляв, маловрожайна культура. І відмахнулися від ярої, хоч треба було думати про виведення сортів більш урожайних. Бо ж часто трапляється так, що в сувору зиму вимерзає озимина. Чим ти засієш почорніле поле? Горохом, вісом! Та то ж не той хліб. Отут би й виручила яра пшениця. Раніше яра пшениця, яку вирощували на Україні, славилася своєю врожайністю, бо сіяли її на парах або толоках. А про хлібопекарські якості ярої знав увесь світ. Італійці купували в Росії мільйони пудів зерна, щоб виробляти славнозвісні макарони. А наші знамениті полтавські галушки! їх варили з борошна білотурки. Так само, як і вареники. Бо тісто з ярої не лизяве... То чого ж нам відмовлятися від такої пшениці?

/ . Цюпа

Вправа 208. Подані іменники, які вживаються тільки в одинині, запишіть, погрупувавши за значенням: назви рідин; синучих речовин, страв; куців, злаків; мінералів, металу; збірних понять; узагальненої дії, стану; узагальненої ознаки, властивості; власні назви; пори року та ін.

Щастя, радість, вишняк, молоко, золото, ліщина, відпочинок, літо, мед, тюлька, солома, гайвороння, сором'язливість, привід, селянство, цукор, сталь, велич, біль, молодь, гречка, смородина, жито, квасолиння, олія, Київ, смола, кава, юшка, Петро, пісок, слава, осінь, очерет, садівництво, сажа, каша, доба, індустрія, волейбол.

Вправа 209. Погрупуйте за значенням іменники, що вживаються тільки в множині.

Відвідини, Карпати, висівки, ножиці, канікули, обжинки, ворота, теревені, дріжджі, шкарпетки, Ромни, фінанси, гордоші, збори, біга, солодоші, граблі, шахи, роковини, зернові, жнива, кеглі, окуляри, відносини, регбі.

Вправа 210. Розподіліть іменники за типами відмінювання (I, II, III і IV відмін). Виділіть іменники, які не входять до жодної з відмін, з'ясуйте чому.

Аргумент, аматор, анексія, ансамбль, бідаха, біль, болість, будень, вариво, вартовий, велич, вечорниці, відлюддя, горіння, дворище, депо, деревце, Дніпро, збіжжя, зелень, індича, їздовий, каліка, канікули, княжа, козеняtko, козя, лапище, лібрето, ліки, лоша, метраж, м'якуш, ООН, Петро, плач, путь, радіо, райвно, сім'я, ЮНЕСКО, юність, ягня.

Вправа 211. Прочитайте текст. З'ясуйте, як виражається значення називного й знахідного відмінків, якщо збігається флексія. Яку основну синтаксичну функцію закріплено за називним та знахідним без приємника?

Шевченко мав сильних попередників в українській літературі, але незважаючи на це, він став її справжнім основоположником. Справа не тільки в тому, що в поезії Шевченка заграла всіма тонами звучна і ніжна українська мова. Справа не тільки в тому, що Шевченко ствердив і виховав національну гідність українського народу. Справа не тільки в тому, що Шевченко нагадує своїм універсальним талантом (він був живописцем, драматургом, прозаїком, гравером, філософом, критиком і передовсім — геніальним поетом) таких людей, як Леонардо да Вінчі. Справа насамперед в тому, що завдяки Шевченкові українською мовою були написані твори, які мають як з естетичного, так із ідейного боку світове значення. Тут неможливо не згадати слів Франка, які найточніше визначають суть Шевченка — мислителя і творця: «Він є немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу...»

Д. Павличко

Вправа 212. З'ясуйте, якими відмінками в українській мові виражається значення об'єкта: в) прямого і б) непрямого (знаряддя, засобу, адресата та ін.).

1. У великій, розкішно вбраній килимами хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний (*Мирн.*).
2. Андрієві видавалося, що його батько, мов доля, невловима, мовчазна цариця, але ласкава, з серцем (*Фр.*).
3. Сосна із ночі впливала, мов щогла, грудей торкнулась, як вода —

весла і уст — слова. І спогади знесла, мов сонну хвилю (Стус). 4. Такої дивної отрути я ще ніколи не пила. Такої чистої печалі, такої спраглої жаги, такого зойку у мовчанні, такого сяйва навкруги! (Кост.). 5. Митцю не треба нагород, його судьба нагородила (Кост.). 6. Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло... (Грінч.). 7. Місяць дивиться на дівчину і не то хмуриться, не то посміхається їй (Ст.). 8. Доброму похвала не зашкодить (Нар. ме.). 9. Не смійся з другого, щоб тобі не було того (Нар. ме.). 10. Коли набирають стяги епохи Вітру нового і висоти, Думай, що світ змінить хоч трохи повинен і ти (Павл.).

Вправа 213. З'ясуйте, які відмінки, замість називного, здатні виражати суб'єктне значення у безособових реченнях та пасивних конструкціях.

1. Мотрі хотілося молитись до сонця (Лен.). 2. Стояла зима. Кілька днів мело колючим снігом. Потім стихло. Ударили морози (Коз.). 3. Прісною прохолодою повіяло з лісу (Ст.). 4. Чудово, просторо, радісно на придеснянських луках! (Збан.). 5. За що ж тебе, світе-brate, в своїй добрій, теплій хаті оковано, омурено (премудрого одурено), багрянницями закрито і розп'ятієм добито? (Т. Ш.). 6. Спільна гадка, таким чином, більшістю Центральної ради була знайдена, тактична лінія вказана (Груш.)Л. — Ох, Міріам, ти проклята від Бога! (Л. Укр.). 8. Платона лихоманило й заливало потом (Довж.).

Вправа 214. З'ясуйте функції родового відмінка іменників.

Нині день надзвичайно ясний.
Я копаю город коло хати.
А сусідське дівча конопате
Приміряє віночок рясний:
Із кульбаб, із трави,
Із весняного теплого вітру...

Г. Чубач

По теплому дощі вгрузають босі ноги
В м'яку, живу теплінь піщаної дороги
І ловлять гострий дух недавньої грози
Людина, звірина — і парості лози,
Ген там розкидані на вогкім узбережжі...

М. Рильський

Минувши поле золоте,
До річки пісня долітає,
Де квітка-незабудь росте,
Ожина соку набирає.

На луках від цвітінь-краси
Червоно, синьо, жовто, біло.
Палають крапельки роси,
Немов їх поле запалило.

В. Бичко

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили,
Опівночі до схід сонця
Умань затопили.

Т. Шевченко

Вправа 215. З'ясуйте обставинні значення відмінків іменника.

Балада про соняшник

В соняшника були руки-і ноги,
Було тіло шорткє і зелене,
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу і рвав у пазуху гнилиці.
І купався коло млина, і лежав у піску,
І стріляв горобців з рогатки.
Він стрибав на одній нозі,
Щоб вилити з вуха воду,
І раптом побачив сонце,
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск,
Що їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари у небі...
І застиг він на роки і на століття
В золотому німому захопленні:
— Дайте покататись, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму.
Дядьку, хіба вам шкода?!

/ І. Драч

Вправа 216. Поділіть на групи I запишіть у формі родового відмінка однини та називного відмінка множини подані іменники II відмінни.

Агітатор, пропагандист, кобзар, муляр, футляр, командир, пустир, календар, каменяр, газетяр, лікар, пролетар, Ігор, комар, повістяр, двір, звір, комбайнер, снігур, вівчар, мундир, офіцер, бібліотекар, інженер, гончар, інструктор, бондар, професор, договір, крейсер, бригадир.

Вправа 217. Поставте у формі родового відмінка однини подані іменники.

Гурт, берег, потік, телефон, міст, вальс, Дунай, Крим, полк, роман, урок, звіт, клин, Роман, листопад, гай, ячмінь,

перець, тон, телеграф, овес, твір, «Перець», загін, звук, ліс, сніг, ривок, біг, гопак, рушник, лист, вітер, Ромодан, метр, краков'як, акт, договір, відмінок, ранок, місяць, рік.

Вправа 218. Поділіть на відміни подані нижче іменники і запишіть їх у формі давального й орудного відмінків однини.

Межа, коліща, вельможа, теля, груша, староста, насіння, Хома, круча, внуча, вежа, ім'я, дівча, курча, сім'я, сім'4, рілля, зілля, Ілля, слива, Сава, слава, вороння, рідня, збіжжя, Саша, пуща, орля, тім'я, іржа, життя.

Вправа 219. Поставте подані нижче іменники у формі родового відмінка множини.

Вишня, дупло, син, дочка, гектар, солдат, око, коліно, кілограм, баба, груша, хазяїн, перо, яйце, знання, раз, мати, товариш, плече, деревце, дерево, брат, рушниця, гасло, канікули, уста, окуляри, двері, сани, помії, висівки, ворота, ясла, Суми, Альпи, граблі, вила.

Вправа 220. Переписуючи приклади, розкрийте дужки і запишіть іменники, що стоять у дужках, у потрібній формі відмінка і числа.

1. Рипнули двері. Увійшов чоловік (у сір'як). 2. Почула Палажка з (сіни), взяло її зло. Почала думать, як би помститись (Оришка)... 3. — Могила... — замислилась Оленка. — Кого вона бачила? (Татари) скуластик? (лицарі) чубатих, козацьких? чи, може, аж (скіфи)? 4. А то раз учитель підійшов і питає: — А що, (Миколка), вивчив урок? (*Тесл.*). 5. Ще й сірїти надворі не починало, а під (двері) мов з (гучномовець): — На ярмарок! Уставайте! 6. І стоїть дід Матвій на (стерня) біля пшеничних (копа) і кудись у далечінь дивиться... 7. Ні бігати не треба, ні (сіль) рушниці набивати. 8. Одне слово, росте так, як і кожному (теля) рости треба... 9. Три дні Семен Іванович (лой) під (душа) натирав, доки одійшло трохи (*О. В.*).

Вправа 221. У поданих реченнях з'ясуйте синтаксичну роль іменників в орудному відмінку і зробіть висновок про значення цього відмінка.

1. Малий зріст був найуразливішим місцем у Ігоря насамперед тому, що через це його неохоче приймали грати у футбол (*Багм.*). 2. Бджоли перемовляються танцем, у них немає мови (*Гур.*). 3. Солону подавали підвісною дорогою до корівника (*О. В.*). 4. ...Ми зберемось Під твою корогу всі гуртом; Ми готові тобі і країні Послужити мечем і щитом (*Л. Укр.*). 5. А бричка повільно котилася дорогою, поскрипувала ресорами (*Логв.*). 6. Іти мені стежиною, Широкою долиною, Гречками, пшеницями, Високими житами, А далі вже лужками, Усе над бережками... (*См.*). 7. В експедиціях,

коли він (Палієнко) залишався на самоті цілими днями, була робота, яка забирала і час, і увагу... (Гур.). 8. Ликера висипала на стіл купою виделки (Логв.). 9. І пада сонце пташкою до рук (Мал.).

Вправа 222. У поданих реченнях з'ясуйте синтаксичну роль іменників у давальному й місцевому відмінках. Порівняйте значення цих відмінків. Підкресліть закінчення давального і місцевого відмінків в однині і множині.

1. У веселих турботах табірного життя дні минали швидко (Багм.). 2. Ніколи не пізно людині знайти себе (Цюпа). 3. Десь по обіді через відкрите вікно до нього [художника] долинуло гурчання мотора автомашини і враз стихло (Цюпа). 4. Пройдуся по майдану білим цвітом і загублюсь навіки в далині (Павл.). 5. І не легко на чужій чужині, Недругів долаючи удар, Воскресити віру у людини, Нести іскру, що спахне в пожар (Мал.). 6. Розіллються ріками скрипки, Килимом простеляться метали...— Так мені й синкові щебетали На тугому дроті ластівки (Рил.).

Вправа 223. Подані в дужках іменника запишіть у кличному відмінку. Поясніть, написання закінчень у кличній формі.

1. Заридала, загукала віла: «Гей ти (кінь), (мара) крилата! Де ти там під хмарами гуляєш?» (Л. Укр.). 2. Осінь така мила, осінь славна:— (Мама, мамуся), чом не їсте? (Тич.). 3. Гребі, (весляр), на верхів'я! (Король-весляр), на верхів'я! В люстерці гроз, в люстерці снів, в люстерці гроз безмежних, (Король-весляр), гей, блисни в люстерці гроз безмежних (Хвил.). 4. Я люблю тебе, (друг), за те, що в очах твоїх море синіє, що в очах твоїх море цвіте, мою душу тлуть і гріє (Сос.). 5. Три ночі ти, (красуня величава), цвітеш, розклавши на воді листи, великі і округлі, мов щити... (Др.-Хм.). Співало дванадцять дівчаток: ой стелися, (хрещатий барвінок), і сонце в ріці веретеном зеленим крутилось (Ант.).

Вправа 224. Зробіть морфологічний розбір іменників, заповнивши таблицю:

Слово-форма і в реченні	Початкова форма	Лексико-семантична група (власний—загальний, конкретний—абстрактний, збірний—одичинний, речовинний)	Граматичні категорії			Відміна (група)	Синтаксична роль
			Рід	Число	Відмінок		

По один бік дороги — ліс, по другий — льон. Чистий, неначе вимитий, рівними рядочками ген до обрію. Незабаром він зацвіте, Ліна й прийшла, щоб уловити той момент — первоцвіту. Справді, го мовби якесь диво, здається, хтось кинув у зелену повінь маленькі сині жаринки. Росте собі льон і здається, вибуяв сам по собі. Сторонній людині й невямки, скільки в оцих стеблинах праці. Площу почали готувати два роки тому ще під пшеницю. А потім її рівняли, а потім вносили добрива — калійні й азотні, ще й попелу та посліду Ліна з дівчатами назбирали зимою по селу... А потім — битва з бур'янами. Зате й зибуяв він, рутвяно-зелений та рівний. Покотися — скотишся аж у Десну.

Ю. Мушкетик

І дощ, і сніг, і віхола, і вітер,
Високовольтна лінія Голгоф,
На біле поле гайвороння літер
впаде, як хмари, цілі хмари строф.

Нове століття вже на видноколі,
І час новітню створює красу.
А ритми мчать — як вершники у полі.
А рима віршам запліта косу.

І в епіцентрі логіки і стресу,
де все змішалось — рідне і чуже,
цінує розум вигуки прогресу,
душа скарби прадавні стереже.

Л. Костенко

Текст для пояснювального диктанту

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша і садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди — жодна гілочка не ворушилася. Із заходу, понад старим, ще довоєнним кукурудзищем (з-під снігу тільки деінде стирчали поламані зчорнілі стебла) майже над самою землею тягло хмари, котрі, як здалося мені, пахли димом, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирало крізь холодну імлу жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок — гілля обторкало мої плечі та шапку, полишивши на них білі пухнасті квітки з снігу — і став дивитися на дорогу, котрою в'їхав позавчора до цього великого ярковош села. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перехняблений хрест посеред снігів; від нього далі вгору мріють дві колії і сходять-

ся біля обрїю клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, все меншає й меншає, аж доки не зникає геть на вістрі того клинця. Десь там Дніпро. Зараз він іще не скрес, то хоч і мосту немає — можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина: Манжелія, Піски, Шишаки, Артилярщина — в тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці і стежки знаю...

Вмостившись на купі соняшничиння, я ховаю руки в рукави свого пошарпаного лапсердачка, зсутулююся, щоб дихати в пазуху, заплющую очі й куняю на холоді під шурхіт пороші в яблуневому гіллі, а переді мною — прив'ялі садки позатинню, і сонця навкруги стільки, що тіні од дерев мліють, насотані задухою та пилюкою; на пагорбах — жовті гарбузи поміж сірим опалим листям, а внизу став, усіяний різучими блискітками.

Григір Тютюнник

ПРИКМЕТНИК

Вправа 225. Випишіть прикметники. З'ясуйте їх морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній череді картин. Картини пливають, линуть води Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу пливають вибагливо й вільно і, плівучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, не даром жив би я на світі і отягчав начальників і соглядатаїв своїх не даром.

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах... Все жило в моїх очах двоїстим життям.

О. Довженко

Вправа 226. Запишіть словосполучення з поданих слів. З'ясуйте морфологічні ознаки прикметників: які граматичні значення виражає їх закінчення; чим зумовлюються граматичні значення прикметників.

Ранковий (сонце), південний (край), неспокійний (мо-

лодість), легкокрилий (голубінь), неслухняний (дівчисько), круглий (сирота), спортивний (сани), маленький (поні); завітати до (крайовий, санаторій), перекласти (російський, мова), намалювати на (білий, папір); подарунок на (добрий, згадка), підпис під (газетний, стаття).

Вправа 227. Випишіть якісні прикметники. З'ясуйте їх лексико-граматичні і словотвірні особливості.

Шкілка схожа на велику плахту, в яку заплетено всякі барви — зелені, брунатні, коричневі, сріблясті і навіть голубуваті. Були тут і маленькі сосонки, і ялинки, схожі на кактуси, і хрещаті червонясті кленочки, і темно-зелені закучерявлені дубочки. Трохи далі росла сизувата тополина памолодь, пломеніла червона шелюга, стовбурчилася колюча акація, маленькі берізки, що вже встигли зодягти на себе білі сорочечки... Були тут породи всіх дерев. Тут корінилося майбутнє лісу, своєрідний дитячий садок.

Дивне почуття огортає тебе, коли ти дивишся на ці тендітні, манюсінькі деревця з кількома трепетними листочками, схожими на ротики, що п'ють молоко сонця. Які ж вони здаються немічні, мов курчата, що недавно вилупилися з яєць. Тісно згуртувавшись, туляться одне до одного, в тому єднанні їхня сила, здатність вистояти, вижити...

/ . Цюпа

Вправа 228. Випишіть відносні прикметники. З'ясуйте їх семантико-граматичні і словотвірні особливості.

I. Віками еволюції витворились спеціальні роди словесної творчості, які орудують спеціальними формами для сього ефекту. Така — передусім — віршована, ритмічна або римована мова; по певним правилам степенування драматичного напруження збудована драматична дія; на подібні ж ефекти степенування і контрастування, зав'язання і розв'язання конфліктів психологічних чи зовнішніх обчислене «белетристичне» (красне) оповідання і т. д. Вони передусім, очевидно, становлять предмет і матеріал історично-літературного досліджу. Але в сю сферу входять нерідко і твори риторичного мистецтва, церковна проповідь, так само як судова або політична промова; концепція філософа — такого, скажимо, як старий Платон і недавній Ніцше; оповідання історика, котрий шукає гарних, мальовничих образів, щоб в них дати і заглибити образ подій чи характерів; характеристика художнього чи літературного критика, який добирає художніх рис, щоб ними передати естетичне враження від твору чи творчості. Деякі з цих творів можуть бути більш характеристичні й впливові, а навіть з естетич-

ного погляду можуть вище стояти, ніж твори поезії чи белетристики.

М. Грушевський

П. 1. За школярським гармидером, стоячи під чималим дзвоном, пильно слідкує сивий гострозорий сторож, який уміє розминати і телячу шкуру, і школярські вуха. В одній руці він тримає мідний, натертий до блиску годинник, а другу ввів у мотуз дзвона (*Ст.*). 2. Надворі похмурий осінній день, сині смерекові гори затягнуло холодною імлою, і якби не крикливе гайвороння над головами, то могло б здатися, що вся долина між горами принишкла з цікавості до нашої незвичайної подорожі (*Бедз.*). 3. Була у нього усмішка дитяти — Блакиті української тепло. Любов'ю серце зроджене було. Як пісня — чесне, як бджола — завзяте (*Павл.*). 4. На Лисій горі догоряє багаття нічне, і листя осіннє на Лисій горі догоряє (*Стус.*). 5. Мої думки Жили б собі спокійно У затишку Домашнього тепла. А то: забігли спомином осіннім У те село. Де тільки раз була (*Г. Ч.*).

Вправа 229. Випишіть присвійні прикметники. З'ясуйте, як вони творяться.

1. На батькових очах знов натінилися бісики. Але він так зшив уста, наче й не думав їх розтуляти до якогось великого свята (*Ст.*). 2. Я беру з татових рук полив'яний глек, стернями виходжу на дорогу... (*Ст.*). 3. А як прийшов у чорному жупані Козацький син з чолом у небеса, Вони його з маєтків і плебаній Прогнали, як заразливого пса. І, виламавши палицю із тину, Він темними байраками пішов Кріпацьким дітям викладать латину, Бентежити думками рабську кров (*Павл.*). 4. Був я в гостині, де люди живуть співочі. Голоси в «Рушнику» слітались, як лиштва. І та жінка, в якій мамині очі, Запитала мене, чи я знаю Малишка (*Павл.*). 5. Була у нього усмішка дитяти .... І сивокриле, зжурене чоло У сяєві Франкової посвяти. І, панською сокирою потяте, Ім'я Залізнякаве в нім жило (*Павл.*). 6. Говоріть, кричіть, щоб всі узнали, Втямили нарешті до пуття: Смертні вам безсмертя дарували, Смертні вам продовжили життя! Щоб надійно крила соколині Вас у небі вірності несли, Мудрості своєї по краплині Смертні вам, як бджоли, віддали (*Сим.*). 7. Казали, що Захаркового запаху боялись навіть риби і тому погано клювали (*Довж.*). 8. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна (*Довж.*). 9. На щасливому материному лиці, що сяяло і мовби світилося від

радості, я побачив сльози (*Довж.*). 10. Він був пес-трудяга. Він любив допомагати в господарстві, виконуючи за власною ініціативою всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця (*Довж.*).

Вправа 230. Запишіть подані прикметники разом з Іменниками у три колонки: якісні, відносні, присвійні.

Великий поет, заповітна мрія, сільський клуб, світовий ринок, атомна електростанція, учителеве слово, яблуневий цвіт, людський потік, вовчі зуби, бджолиний рій, вороняче крило, дерев'яні сходи, рідкісний випадок, вчорашня розмова, батьківські збори, материне серце, світлий шлях.

Вправа 231. Запишіть прикметники, похідні від поданих Іменників. Наведіть приклади вживання цих прикметників у переносному значенні.

Наталка, Марина, Валя, Ілля, Микита, Ігор, Павло, Василь, зозуля, бик, заєць, кіт, ведмідь, орел, теля.

Вправа 232. Знайдіть приклади переходу прикметників з одного розряду в інший: присвійних — у відносні і якісні; відносних — у якісні.

I. 1. І думка стала словом, І в поглядах — пісні, Коли в цвіту медовім Черешні запашні (*Рил.*). 2. Яка земля! Яка велика доля! Які дороги поколінь. Бурхливість рік моїх, і росні квіти в лузі, і сива гордість снігових вершин, і волошка даль на виднокрузі, і сонця вічний плін (*Нагн.*). 3. Дитинству все казковим видається,— не збіднюйте ж душі його красу! (*Низ.*). 4. То шумів зелений лист, то в вінку мінився злотом ряст зелений, то золотим дощем лились пісні (*Л. Укр.*). 5. Україна моя починається там, де доля моя усміхається, і, як небо, як даль солов'їна, не кінчається Україна (*Осад.*). 6. ...Вже поїзди все горе перевезли, Вдовину тугу заспокоїв час (*Г. Ч.*). 7. Пливли вінки купальські по воді... (*Г. Ч.*). 8. За тобою завше будуть мандрувати Очі материнські і білява хата (*Сим.*). 9. Ах, скільки струн в душі дзвенить! Ах, скільки срібних мрій літає! В які слова людські їх влить?! (*Олесь*). 10. Чорні думоньки нависли. Змовкли співи хорові. Серце міцно муки стисли Дніпрові (*Чупр.*). 11. Будь мені як королева з казки, Що заснула серед срібних рож (*Леп.*).

II. Арфами, Арфами...

Арфами, арфами —

золотими, голосними обізвалися гаї,
самодзвонними:

йде весна
запашна,

квітами — перлами
 закосичена.
 Думами, думками —
 наче море кораблями, переповнилась блакить
 ніжнотонними:
 буде бій
 вогневий!

Сміх буде, плач буде
 перламутровий...

Стану я, гляну я —
 скрізь поточки, як дзвіночки, жайворон як золотий
 з переливами:

йде весна
 запашна,
 квітами-перлами
 закосичена.

Любая, милая,—
 Чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай.
 Там за нивами:

Ой одкрий
 колос вій!

Сміх буде, плач буде
 перламутровий

Я. Тичина

Вправа 233. Виписіть іменниково-прикметникові словосполучення. З'ясуйте, які експресивні-стилістичні значення виражають прикметники з суфіксами емоційної оцінки.

1. І дрібнесенькі світляні блиски грали, як леліточки, по темній бронзовій правій щоці (*Л. Укр.*). 2. В кострі був зложений сухенький [очерет], як порох був уже палкенький, його й держали на підпал (*Котл.*). 3. Нехай кругом розумний лад та втіха,— не здужа їх мій мозок осягти: бо скільки скрізь пекельницького лиха; не згірш як звір братів гризуть брати (*Гр.б.*). 4. Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстенке, кирпате (*Сторож.*). 5. На блідуватих запалих щоках Павлуші зайнявся рум'янець (*Баи.*). 6. Губи її мимохіть склалися в бридливу гримасу (*Гонч.*). 7. ...Він [Тугар] і сам подсівав на одного з тих злющих тухольських ведмедів, яких їхав полювати (*Фр.*). 8. Він [Володя Пушкар] думає про те ультрасучасне місто, яке закладають поблизу Парижа... (*Загр.*). 9. Чи довго вона йшла, чи недовго, коли дивиться — стоять два превисоченні дуби, а поміж дубами сидить стара жінка (*Вовч.*). 10. Шумів густий-прегустий ліс (*Ян.*). 11. А як, як чужа була, то жила у його [дядька] за наймичку (*Мирн.*). 12. У картини заве-

ликий розмір. Вона, безперечно, виграла б при меншому габариті (*Довж.*). 13. Папір, на мою думку, загрубий (*Л. Укр.*). 14. Розгулявся [Коник] на всі боки, все байдуже, все дарма... Кши гульк — аж в степ широкий Суне злючая зима (*Гл.*).

Вправа 234. Подані прикметники разом з іменниками запишіть у родовому, давальному та орудному відмінках множини. Поясніть відмінкові закінчення.

Рання вишня, історичний меч, білолице дівча, осіннє листя.

Вправа 235. Розкрийте дужки, записуючи Іменник у формі прикметника чоловічого, жіночого й середнього роду. Поясніть написання таких прикметників.

(Дмитро) день, книга, пальто; (коваль) день, книга, пальто; (товариш) день, книга, пальто; (гай) шум, квітка, повітря; (життя) досвід, позиція, кредо; (криця) голос, вдача, слово.

Вправа 236. До поданих прикметників запишіть слова, які послужили твірною основою для них, знаком плюс (+) додайте афікси, які приєдналися до основи, інтерфікс ставте в дужках.

Недовгий, підстаркуватий, прекрасний, торішній, золотистий, плановий, вишневий, прикордонний, позаминулий, нікудишній, лисячий, зміїний.

Вправа 237. Запишіть, знявши ризку, складні прикметники. Поясніть правша їх написання.

Далеко/сяжний, високо/шановний, гірничо/рудний, ста-
ле/плавильний, синьо/зелений, світло/брунатний, жов-
то/гарячий, північно /східний, східно/слов'янський, ура-
ло/алтайський.

Вправа 238. Запишіть відносні прикметники, які виражають ознаку за кількістю предметів, часовими характеристиками та ін.

(Сорок днів) поїздка, (п'ять годин) перерва, (два по-
верхи) будинок, (дві осі) автомашина, (сто кілометрів)
відстань, (п'ятдесят чотири кілометри) стрічка, (тисяча літ)
історія.

Вправа 239. Утворіть форми вищого і найвищого ступенів прикметників. Поясніть творення синтетичних та аналітичних форм.

Бадьорий, густий, вузький, дорогий, дужий, гарний, по-
ганий, тасмничий, важкий, високий, змістовний, відпо-
відальний, інтелігентний.

Вправа 240. Запишіть речення, розкриваючи дужки, так, щоб прикмет-
ник мав форми: у I абзаці — вищого ступеня (просту); у II абзаці —
найвищого ступеня (просту); у III абзаці — вищого і найвищого ступеня
(складену). Рід, число і відмінок визначайте за зв'язком з іменником.
З'ясуйте, в яких реченнях форма вищого або найвищого ступеня вживається

у складі порівняльного звороту або з підсилюючою часткою чи прислівником.

I. 1. На якійсь відстані від лісу з'явилося троє людей. Тепер вони здавалися значно (великий) (*Я. Колас.*). 2. За всі слова (дорогий) мить мовчання, Коли шумлять смереків ліси... (*М. Тк.*). 3. Страх поціляє в спину, рви його темні сіті! (Високий) за Людину Бога нема у світі (*Б. Ол.*).

II. 1. У всі віки на всіх перепуттях історії хліб був (великий) з багатств (*Земл.*). 2. — Кілька днів тому з бою я втратив свого (дорогий) друга (*А. Гайдар.*). 3. Чи то цвіт біліється рясний, Чи з-під хустки сивина вдовина? Чи зоря проміниться (високий), Чи сльозинки трепетний наплив?.. (*Кол.*).

III. 1. Облога Дніпра ставала ще (відчутний і вражаючий) (*Бау.*). 2. За життя родичів дівчина зазнала (*добрий, ліпший*) часів (*Л. Укр.*). 3. До старої дідусь повернувся, Бачить: царський палац препишний... (*О. Пушкін.*).

Вправа 241. З'ясуйте, чому подані прикметники не утворюють ступенів порівняння. Перевірте за іншими ознаками їх належність до розряду якісних. Спробуйте до окремих із них додати слова *зовсім, край* і подібні, що дорівнюватиме значенню «найменший ступінь (міра) вияву ознаки предмета».

Босий, голий, німий, прездоровий, синенький, старезний, оранжевий, брунатний, кислуватий, густий-прегустий, теміо-сірий, прадавній, ультрамодний, замалий, предивний, презлющий.

Вправа 242. Перекладіть українською мовою. З'ясуйте відмінність у творенні форм вишого і найвишого ступенів та в синтаксичному зв'язку прикметників у порівнянні з російською мовою.

День короче ночи. Сон елаше меда. Величайшее откритие. Самнй дорогой человек. Наиболее интересннй рассказ. Тончайшие оттенки. В кратчайший срок. Выбирай книгу потолще и поинтереснее. Оля више брата. Брат внимательнее сестри. Берись за дела поважнее. Путь длиннее, чем предполагалось.

Вправа 243. Перепишіть прикметники разом з іменниками, замінивши крапки закінченням. Як розрізнити тверду і м'яку групи прикметників?

Дрібн.. дощ, враніш.. туман, дружн.. сміх, дружн.. бригади, дружн.. порада, городн.. культура, тутешн.. житель, яридо-рожн.. стовп, прямокутн.. трикутник.

Вправа 244. Провідмініайте подані прикметники і поясніть їх відмінкові закінчення.

Добовий (термін), ранній (сніг), безкрайї (степ).

Вправа 245. Подані прикметники разом з іменниками запишіть у давальному та орудному відмінках. Поясніть відмінкові закінчення.

Вранішня роса, дика груша, довговія дівчина.

Вправа 246. Виписіть прикметники: 1) короткі, 2) повні стягненої і 3) повні нестягненої форм. Поясніть їх уживання в сучасній українській літературній мові.

Давно було. Дітей маленьких двоє,
Побравшись за руки, по квітчастих
Лугах підгірських стежкою вузькою
Поперек нив в жарку літнюю днину
Ішли з села.

Старшенький хлопчик був
Біловолосий, з синіми очима,
З конем вербовим у руці.

І. Франко

Є слова, що білі-білі
Як конвалії, квітки,
Лагідні, як усміх ранку,
Ніжносяйні, як зірки.
Є слова, як жар пекучі,
І отруйні, наче чад...
В чарівне яєсь намісто
Ти нанизуєш їх в ряд.

О. Олесь

Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море
Чорнявому, зрадливому
На лютеє горе!

Т. Шевченко

Радуйся, ниво непопитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись!
Рожевим крином процвіти!

І люди темнії, незрячі,
Дива господнії побачать.

Т. Шевченко

1. Якубович мені заважав. Я його познайомив з моїми хазяями — і сам не рад (*Коц.*). 2. Та світи ж ти їм дорогу, Ясен місяць угорі (*Тич.*). 3. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде. А хто ж мене, молодую, та й додому одведе? (*Нар. пісня.*) 4. Пливе човен води повен, ніхто не спиняє; кому спинить — рибалоньки на світі немає (*Т. Ш.*). 5. Як ішли ми зелен лугом к зелен гаю, Солов'ї нам ткали пісню диво-дивну (*Б. Ол.*). 6. Морозом очі окує, а думи гордії розвіє, як ту сніжинку по степу (*Т. Ш.*). 7. Там, в донецькім степу, за Дінцем, за піснями й літами, жоден вітер не владен зітерти [Сосюри] веселі сліди (*Йов.*).

Вправа 247. Зробіть морфологічний розбір прикметників, заповнивши таблицю.

Прикметник у тексті	Початкова форма	Розряд за значенням	Рід	Чи-сло	Відмінок	Ступінь порівняння (для якісних)	Повна форма		Коротка форма	Група	
							стягнена	нестягнена		твєрда	м'яка

Еволюція ідола

В одному з найславетніших соборів
ворота царські вразили мене.
Шедевр лиття, мистецтво дивовзорів,—
було в них щось таємне і чудне.
Якийсь оскал, якесь тваринне око,
Якоїсь муки невігдойний слід.
І все ввижалось пазурів бароко
в гіллястому орнаменті воріт.
У візерунках тьмяно-золотих
якісь нурти блукали підсвідомі —
так, наче хтось пручався і застиг
в невикричано болісній судомі.
І гід сказав (у сяєві ікон
так те гілля звивалося над гідом,
що він ячав, немов Лаокоон),—
і гід сказав, що це колись був ідол.

Такий страшний язичеський бовван,
чавунний весь, в коштовному камінні,
що після битви в попелі співав
калюжки крові свіжі і кармінні.

До цих воріт верталася я тричі.
Читала їх, як древні письмена.
І ось тоді з оголеністю притчі
Я зрозуміла, в чім моя вина.
Моя вина — моя надмірна віра,
Ілюзій непогашена зоря.
Не можу із поганського кумира
зробить святі ворота олтаря.

Л. Костенко

Тексти для пояснювального диктанту

I. Вночі повернувся батько із зборів додому. На порозі хати він раптом зупинився і прислухався. Звідкілясь із городу долинули до нього якісь хвилюючі, тріпотливі звуки. Сумніву не було: хтось грав на скрипці.

Розсуваючи обережно стебла високої кукурудзи, переступаючи через гарбузи, батько пішов у той бік, відкіль чути було гру. Сховавшись між соняхами, він легко впізнав у місячному світлі маленьку постать свого сина. Лукаш стояв серед вгороду і грав. Батько ніколи досі не чув такої гри. Але музика була йому дивно знайома. Його серце зненацька стислося від хвилювання. Син грав ту пісню, яку так хотілося заспівати батькові на полі. Пісня наче рвалася з грудей, вона то гриміла, як цілий оркестр, то коливалась на тонісінькій струні, то, враз обірвавшись, пестила серце найніжнішими в світі тріпотливими, як крильця метелика, звуками. Батько, як зачарований, слухав. Він ніколи не думав, що так можна грати на скрипці і що так може грати його син.

Зненацька Лукаш здригнувся, озирнувся і враз побачив свого батька. Швидким рухом він злякано притиснув до грудей скрипку. Але батько стояв нерухомо. Місячне сяйво осяяло його обличчя, і хлопчина побачив, як блищать на батькових віях слези. Батько не міг говорити. Він мовчки поклав широку долоню на теплу голівку сина.

Пізно вночі в хаті прокинулась мати і пішла шукати сина й чоловіка. Вона знайшла їх обох на вгороді. Син грав на скрипці, а батько слухав і нишком змахував непрохану слезу.

О. Донченко

II. Був суботній вечір, коли майданчики, алеї Володимирської гірки особливо людні й пожвавлені. Веселим гомоном,

піснями повнилися вони. Мабуть, немає у світі міста, де б отак, як тут, просто на вулицях дівочий спів зливався із солов'їним.

Професор Буйко й собі завернув на шпиль Володимирської гірки. Це був його улюблений куточок міста. Та хіба тільки його? Хто не бачив Володимирської гірки, той посправжньому ще й не знає краси Києва.

На цій горі ти мовби під хмарами. Звідси, особливо вночі, в усій своїй величі й красі виступає древній-древній, вічно молодий могутній мальовничий Київ. І здається, ніби перед тобою не один, а два міста: одне — десь глибоко унизу золотиться стрічками вулиць, а друге — високо-високо підвелося над ним і своїми світлими кварталами, буйними парками, стрімкими вежами торкнулося зір і зайнялося зорями.

Під горою веселками блищав Дніпро. По ньому рясно снували червоні й фіолетові вогники. А над Дніпром, наче теж у повітрі, пливли чарівні мережки мостів.

Завтра у місті свято — відкриття найбільшого в Європі стадіону,— і кияни гаряче готувалися до нього. Скрізь тільки й розмов, що про квитки, про команди, які виступатимуть на стадіоні, про велике народне гуляння на Хрещатику; люди вже уявляли барвистий завтрашній день, і все це надавало ще більшої урочистості сьогоднішньому вечорові. Ніщо не віщувало небезпеки...

Я. Баш

ЧИСЛІВНИК

Завдання 248. Випишіть у три колонки слова з кількісним значенням: 1) числівники, 2) іменники, 3) прислівники. З'ясуйте їх лексичне (частини мови) значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль у реченні.

1. На якусь мить він... знову побачив небо. Воно розділилось на дві половини: одна була чорна, друга — в зорях (*Гр. Тют.*). 2. Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить (*Нар. ме.*). 3. Майнули в повітрі десятки крил — і голубина згряя знялася в блакить (*Донч.*). 4. З давнього давна у гаї, над ставом, удвох собі на хуторі жили, як діточок двоє — усюди обоє (*Т. III.*). 5. Сотні людей з великою гордістю й любов'ю дивились на димар, що оживав з допомогою їхніх рук (*Бойч.*). 6. Стрілка наближалася до пів на одинадцятку. Через кілька хвилин на ганок хтось зайшов легкими кроками. Постукав: раз, два... Інтервал — раз, два, три... (*Донч.*). 7. Він міг би існувати без людини, безмежний

всесвіт, міліарди літ, і згинуті він міг, як притьмом гине в просторах ночі метеора слід, і знову вийти на шляхи забуті В космічних перетвореннях нових,—але себе в своїй таємній суті Пізнати без людини він не міг (*Пере.*). 8. Потім дружним хором почали мурликати дев'ятеро котів (*См.*). 9. Школяр нічого не знав, і вчителька поставила йому двійку (*Донч.*). 10. Довго служив Микола в забродській ватазі і заробив чимало грошей (*Н.-Лев.*). 11. Я дочекалася свята: В гості приїхала мати.— Очі — веселі, мова — сумна: «Як ти, дитино, Вдвох чи одна?» (Г. Ч.).

Вправа 249. Випишіть кількісні та порядкові числівники, поділивши кількісні на власне кількісні, збірні, дробові, неозначенокількісні. З'ясуйте відмінність між ними у лексичному значенні, морфологічних ознаках та синтаксичній ролі у реченні.

Перший був — Гордій Раденко, а другий — його друг та товариш змалечку — Демид Гайденко. Обидва вони вчилися в університеті, тільки Раденко на юридичному, а Гайденко на медичному факультеті. Обидва, відколи зробилися студентами, жили взимку вкупі, а влітку їхали на село додому: Гайденко до батька, а Раденко — до свого опікуна й дядька. Раденко матері не знав — вона померла в той день, як він, її перший син, побачив світ; через п'ять років умер і батько, невеличкий панок, хлопця ж узяв до себе і виховав дядько, бо що після батька зосталося, те за позички пішло. Обидва хлопці і цього року, як здали останнього екзамена в університеті, поїхали на село; але Гайденко приїхав назад до міста раніше на місяць: батько мав одну таку справу в місті, що треба було щодня тут бути, і син узяв се діло собі. Клопочучися тією справою, працюючи в книгозборі, він дожидався свого товариша, і оце, нарешті, одного веселого літнього дня 189... року Раденко приїхав.

Б. Грінченко

* ф *

1. Щастя — те ж саме, що правда. Не існує половини, трьох чвертей, дев'яти десятих правди,— в такому випадку одна десята буде брехнею і вся правда рушиться в прірву (*Пере.*). 2. Багато ж тих корінців — страх як багато. Один, два, три... десять, ціла жменя, ціла купа (*Коц.*). 3. Вона виринула перед нами за кільканадцять кроків (*Досв.*). 4. Пані прийняла Євгенія дуже чемно і здивувалася дуже, коли він їй заявив, що хотів би взяти у неї кількадесят лекцій гри на фортеп'яні (*Фр.*). 5. У мене не одно ваше діло, а може — десятеро (*Мирн.*). 6. Біля одного весла стояли двоє хлопців,

а другим вправлявся сам дідусь (*См.*). 7. Коли ми будемо економити тільки один процент чавуну, то цех за рік матиме двісті тисяч карбованців економії (*Сой*). 8. Вона ... на доброму житі нажинала півтори копи (*Ст.*). 9. Папірець про вісімдесят п'ять і сім десятих процента він підписав і з того часу домовився з секретарем про заняття з арифметики й письма (*Донч.*). 10. Боюсь, що я не перелічив і четвертої частини того, що тут росте (*Коц.*). 11. На чудній тачанці сиділо четверо (*Ян.*).

Вправа 250. З'ясуйте характер синтаксичного зв'язку власне кількісних та неозначено-кількісних числівників.

1. Та плисти не довелось. Ще кілька кроків, і ґрунт пішов угору. Стало мілішати. За якихось десять хвилин вони були на острові (*Трубл.*). 2. А царівна молодая Все живе серед лісів У семи богатирів (*О. Пушкін*). 3. Цар дав слово. Посаг теж давно готовий: сім торгових городів та сто сорок теремів (*О. Пушкін*). 4. Незважаючи на те що ліфта всередині вежі [Ейфелевої] спершу не було і людям доводилося долати тисячу сімсот сходинок пішки, тільки за один 1889 рік було зареєстровано близько двох мільйонів відвідувачів (*3 газети*). 5. Скільки було хлопців і дівчат лише на їхньому кутку! Два випускних десятих класи. А хто вцілів у вогненних вихорах війни? Одиниці (*Цюпа*). 6. Тепер від світа цілого відділяє його оця в кільканадцять сажків заввишки верства... води (*Коц.*). 7. На той час суддями були: якісь два Осли, одна нікчемна Шкапа та два стареньких Цапа (*Гл.*).

Вправа 251. З'ясуйте характер синтаксичного зв'язку збірних числівників з іменниками на відміну від власне кількісних та неозначено-кількісних.

1. — Ти щаслива і вродлива, будеш жити сімдесят років, будеш мати двадцяттеро дітей кучерявих (*Н.-Лев.*). 2. Іду я та й угляділа під лопухом дванадцяттеро курячих яєць (*Н.-Лев.*). 3. Перед ним ... відчайдушно танцювали двійко циганчат: хлопчик і дівчинка (*Гонч.*). 4. Чотири пароконки з дзвониками на дугах, з рушниками на оглоблях, четверо саней, переповнених весільчанами, шукали виходу, летячи прямо повз кулет на площу (*Довж.*). 5. На рівному було до п'яти четвертей снігу (*Гл.*). 6. І пішли собі любенько! Господь благословив і діточками — четверко їх мали: три дівчини, як зорі ходили, і хлопчик (*Свидн.*). 7. Роззулися й виливали з чобіт воду. Викручували мокру білизну. Обидва відчували холод (*Трубл.*).

Вправа 252. Запишіть цифри словами — кількісними і (де потрібно) збірними числівниками; поставте у потрібній відмінковій формі іменники, знявши дужки.

1 (зошит, річка, перо, ворота), 2 (день, кімната, вікно,

ножиці), 3 (звук, троянда, село, двері), 4 (дощ, злива, око, ясла), 5 (дуб, тополя, яблуко, жнива), 10 (дзвінок, жінка, лоша, сани), 121 (день, ріка, ведмежа, двері), 1049 (рік, хвилина, маля, граблі).

Вправа 253. Запишіть цифри словами.

4, 7, 8, 11, 40,555,268,0,5,1197; 3-й, 50-й, 167-й, 1993-й.

Вправа 254. Запишіть цифри словами. Розкриваючи дужки, поставте іменники в потрібній формі.

1/5 (доходи), 2/3 (урожай), 3/7 (процент), 1 5/6 (товар), 7/13 (кілометр), 0,6 (метр), 2,75 (присутні), 5,01 (приріст), 1/3 (канікули), 1/2 (двері).

Вправа 255. Провідмініайте подані числівники.

Чотири, сім, вісім, сорок, тисяча-, сто вісімдесят, кілька, кільканадцять, кількасот, шістсот сімдесят вісім.

Вправа 256. Утворіть від кількісних числівників, записаних цифрами, порядкові і запишіть їх.

50, 70, 99, 100, 637, 1000, 1779, 14 мільйонів, 18 мільярдів, 146 001.

Вправа 257. Замініть цифри словами. На основі поданих нижче словосполучень утворіть складні прикметники.

4 поверхи, 3 відра, 2 кімнати, 2 яруси, 1 день, 5 станків, 100 годин, 197 років, 1568 мільйонів, 21 1/2 метра.

Вправа 258. Запишіть іменники у потрібній відмінковій" (родовій) формі з числівниками півтора, півтори, півторасти, обидва, обидві, обос.

Літр, метр, кілограм, карбованець, хлопець, дівчина, хлоп'я, раз, завдання, доба, рік, зернина, ім'я.

Вправа 259. Замініть цифри словами, зазначте відмінок.

До кінця вахти залишилося (1 1/2) години. На (1/3) чорнозему висіваються городні культури. Від (778) квартир надійшли заявки на ремонт. Із (1964) учнями проведено екскурсії під час канікул. Усім (28) малцям зроблено щеплення проти віспи. Разом із (37) мішками зерна відправлено (1009) ящиків яблук. По (34) швидкісних лініях пройшли ремонтники.

Вправа 260. Подані числівники запишіть українською мовою. Порівняйте їх вимову і поясніть написання в російській та українській мовах.

Четире, одинадцять, четнрадцять, пять, пятнадцать, пятьсот, миллион, седьмой, оба, обе, миллиард, одна пятая, две седьмых, полторасти, пятеро, семьдесят, девять, девяносто, ноль целых семь десятих.

Вправа 261. Запишіть цифри словами і формулювання завдань з математики українською мовою.

К 5 прибавить 17 (равняется 22); от 22 отнять 16; сложить 55 и 97; разделить 168 на 14; умножить: 5×5 ; $6 * 7$, $7 * 9$; как називається цифра с 5 нолями?

Вправа 262. Складіть і запишіть речення з дробовими числівниками.

$\frac{2}{3}$ випасних лугів; 4 $\frac{1}{5}$ орної землі; 0,45 поля; 5,7 мільйонів населення; 75 відсотків прибутку.

Вправа 263. З поданих уривків виписіть прості, складні і складені числівники, розподіливши їх на групи за значенням.

I. «Це [роман «Собор»] написано геніально, Олесю Терентійовичу, тому й страшно, жакхливе.

Ви ненавидите доземні уклони. Розумію Вас глибоко. Але є випадки, коли ми кланяємося з радістю, з священним душевним трепетом,— а за такі поклони і вклоняюся Вам саме так.

Київ, 16.02.1968».

Григір Тютюнник

II. Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як око, і знов загорнула (*Коц.*). Квітковський умер, як синові було 20 років, а дочці 14. Обоє вони zostалися з матір'ю — цілком пасивною жінкою (*Грінч.*). Вона стара. їй років півтора... (*Кост.*). Через місяць після покрови Демид уже рахував вісьмох певних школярів: сімох хлопців і — що найважливіше — одну дівчину (*Грінч.*). Школярі — все діти 10—13 років — звикли до «дядька» — так вони звали Демиду,— а дядько до їх... (*Грінч.*). Звісно, я сам, один — нуль, але я певний, що не буду сам (*Грінч.*). ...Не без гумору просвітілась посмішка: — Сто літ топчу землю і не ходив в контрах, а тут довелось (*Баui*). Вже дванадцятий день не щастило пустити насосну (*Ваui*). Коло стіни стояло двійко дівчат (*Вас.*). А Настя вже шістнадцятий рочок починає (*Вовч.*). Декілька коней під сідлами вертілося ще в руках ординарців перед ганком; нервово торкали камінь (*Панч.*). Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів. Воно мені виникло звідкись, у нього стосот голосів (*Кост.*).

III. Був лютий теплий під кінець

І витікав налякано

З-під стріхи.

А баба Гапка

З решета горіхи

Лічила в торбу,

Щоб везти до міста:

«Сто дев'яносто дев'ять...»

Двісті...»

Г. Чубач

...Стоїть самотньо пишний храм
На берегах святого плеса.

Лише в осінню пізню ніч
Туди я шлю всі сни і мрії,
Мов сльози з випланих віч.
І кожна з них горить і тліє —
Сто тисяч випланих свіч...
І душу сяйво їх леліє.

В. Кобилянський

...Це — дивна путь моїх метаморфоз
серед метелиць, хуртовин і гроз,
ясна, чудесна, райдушна тріада.

Мій перший квіт — то лілієвий дзвін,
у другому — трояндних мрій принада,
в останнім — пристрасті яркий рубін.

М. Драй-Хмара

На берег море винесло монетку,
Стара монетка, тридцять другий рік.
Хтось молодий, засмаглий і веселий
У море кинув, певно,— щоб вернутись.

Л. Костенко

Вправа 264. Доберіть до українських фразеологізмів російські відповідники.

Потроху працюю. А робота цікава. Все з нуля, місто молоде. А з нуля — завжди цікаво (*Мушк.*). Де тільки не закладали наші будівельники перший камінь велетенських споруд! (*Цюпа*).— Чому у тебе розладилося з Насткою? ..Вона легковажна. Виходить, ви — два чоботи — пара (*Лет.*). Станеш потім питати, де чув, а він тобі сім мішків гречаної вовни нарозказує всякого, тільки слухай (*Гонч.*). Він [Дмитро Гордійович] радить, які книжки читати, а які обминати десятою дорогою (*Гуц.*).— За такими треба було в сто очей дивитися. От і догрались... (*Гонч.*). Доктор стояв, як то кажуть, ні в п'ять ні в дев'ять (*Фр*). Аж засмутився, що студент знає тільки п'яте через десяте, і то з листів (*Грим.*). Та я п'яте колесо біля во- за! — страждаючи мовив механік (*Гуц.*). Ні, щось тут у вас надто швидко вирішується. Раз — два і поїхали... (*Соб.*). В нас до нього [вихованця] інструкцій тисяча і одна (*Гонч.*). Сказати по ширій правді, моїх женихів хоч по сім за цибулю продавай на богуславському ярмарку, та й то ніхто не купить (*Н. -Лев.*). Там такий майстер — ні два ні півтора.

Вправа 265. Запишіть словами таблицю множення на чотири і вісім українською і російською мовами. Порівняйте написання відмінкових форм числівників в обох мовах.

Вправа 266. З'ясуйте значення і синтаксичну роль виділених слів. Поясніть, у яких прикладах числівник виступає у значенні іменника, займенника або прислівника.

... Сміється Байда з даліни:
— Що, доспівалися, нащадки?
Зіпхніться перше з мілини.

Л. Костенко

Хлопчаки, хлопчаки,
я вклоняюся вам —
Вашій стійкості, вірності, вдачі,
Вашим першим тоді трудовим орденам,
Що лягали на груди хлоп'ячі.

М. Нагнибіда

Між Кавказом, Харковом, Москвою
Станція зустрілась степова.
В тихім місті загубились двоє
На Малій Садовій, номер два.

Т. Масенко

І згадав я, що моя весна ти,
Що другої в світі не бува...
Хай тобі, дочки моєї мати,
Сняться вкриті цвітом дерева.

Т. Масенко

Є обеліски, плити і колони,
і урочисті квіти роковин.
І хто ми є? Усі усім мільйони.
А хтось комусь однісінький-один.

Л. Костенко

По вітах лавра стрибають
пара голубів темних.
Перший голуб — то сонце,
Другий голуб — то місяць.

В. Стус

Не питаєте,
Не скажу вам,
Чи весела, чи сумна.

Може, я слова забула,
Як зосталася одна.

Г. Чубач

Вправа 267. Прочитайте текст. Запишіть цифри словами. Зробіть повний морфологічний розбір числівників, заповнюючи відповідні графи таблиці.

Числівник	Початкова форма	Розряд за значенням	Граматичні категорії			Морфологічний склад			Характер словозміни	
			Відмінок	Рід	Число	Простий	Складний	Складений	Відмінюваний (за чим?)	Невідмінюваний

На початку XIX ст. про запорізькі землі писав французький маркіз де Кастельно таке: «Новоросія дуже велика, і між різними її частинами ми подибуємо відчутну різницю. Повітря тут взагалі чудове, за винятком болотистих місць...

У цій країні, не захищеній від холоду, зима буває суворішою, ніж у захищених місцевостях на однаковій з нею широті... Весна починається у квітні і вже за 10—15 днів земля буває вкрита зеленню. В цю пору року тисячі різноманітних квітів укривають степ барвистим килимом; чудові пахощі витають у повітрі, й мандрівник міг би захоплюватися всім навколо, аби його не гнітила думка про брак робочих рук для цього розкішного ґрунту.

... Влітку в Новоросії спека буває сильніша, ніж у всіх інших точках земної кулі, розташованих на однаковому градусі. Часто кілька днів підряд буває по 17—20° спеки; але я ніколи не бачив, щоб термометр піднімався вище 26,3° і така температура трималася не більше одного дня. 25° звичайно найвища температура. Зміни бувають щотижня».

За Д. І. Яворницьким

Дівчино, моя ти рибчино...

Обоє підемо, обоє
В далеку мандрівку життя,

І. Франко

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,

Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Д. Павличко

Текст для пояснювального диктанту

Військо Запорізьке низове у всьому його складі мало два поділи — військовий і територіальний. Як військо запорізька громада поділялася на тридцять вісім куренів, територіально — спочатку на п'ять, згодом на вісім паланок. Коли й ким було встановлено такий поділ, сказати неможливо через відсутність про це документальних відомостей: є лише вказівка історика Мацієвського, що Військо Запорізьке поділилося на «курені, селища й околиці» за гетьмана Остафія Ружинського, тобто в першій половині XVI століття (1514—1534 pp.). Курені були в самій Січі; їх, скільки пам'ятають історики запорізьких козаків, завжди було 38...

Назву «куринь» козацькому житлові дали від слова «куріти», тобто диміти, у своїй основі воно має однакове значення з тмутараканськими «курями», згаданими в Ігоровій пісні, й великоруським словом «курная изба». Ще й зараз можна побачити такі курені, тобто курні житла, по берегах Дніпра, особливо навпроти його порогів, у котрих туляться рибалки ранньої весни чи пізньої осені, але в Січі, в усякому разі в Новій, курені вже не були курними житлами, хоч раз засвоєна назва залишалася за ними й тоді, коли втратила своє первісне значення.

На вигляд кожен куринь був довгою казармою, часом до 44 аршинів завдовжки й 5 завширшки, або 13 1/2 аршинів завдовжки й 6 завширшки, 10 аршинів завдовжки й 5 завширшки; його будували з рубаного й різаного дерева, яке звичайно привозили в Січ із Самари чи Великого Лугу, мав 4 великих квадратних вікна в довгій стіні, одні низькі двері з напівкруглою перекладиною і різьбленими лутками по боках, помальованими зеленою і червоною фарбою у поперечній або так званій причілковій стіні; по одному вікну з кожного боку дверей у тій самій причілковій стіні; нагорі триярусний дах із драпки, а над ними три високі димарі з покришками.

За Д. І. Яворницьким

ЗАЙМЕННИК

Вправа 268. З поданого тексту виписіть займенники, визначте, з якою частиною мови вони співвідносяться за значенням і морфологічними ознаками — з іменником, прикметником чи числівником.

Ті журавлі, і їх прощальні сурми...
Тих відлітань сюїта голуба...
Натягне дощ свої осінні струни,
Торкне ті струни пальчиком верба.

Сумна арфістко,— рученьки вербові!
По самі плечі вкутана в туман.
Зіграй мені мелодію любові,
Ту, без якої холодно словам.

Зіграй мені осінній плач калини.
Зіграй усе, що я тебе прошу.
Я не скрипичний ключ, а журавлиний
Тобі над полем в небі напишу.

Л. Костенко

II. Учитель.

Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А скільки воно таїть у собі найкращих, незабутніх спогадів! Скільки пов'язано з ним вдячних перемог і звершень у кожної людини! Учитель навчив нас писати й читати перше слово — мати. Потім такі, як земля, сонце, народ, праця. І не тільки навчив писати й читати ці слова, а й допоміг збагнути їх глибинний зміст, прищепив нам відповідальність обов'язку, допоміг поступово знаходити своє місце в житті.

Ми тоді ще були дітьми і, може, не одразу розуміли всю велич першої науки першого свого вчителя. Але минали роки, і кожен з нас усе більше й глибше усвідомлював велику ціну й коштовний скарб, що його нам дарував учитель у першій початковій школі. Учитель привчив нас, малих, не тільки до науки, а й до праці, вів до ясного світла, яке потім осявало нам усі шляхи й дороги в складному, багатогранному житті...

Коли я вперше приїхав з села до великого індустріального міста і зайшов на квартиру до відомого українського поета, то побачив у нього над робочим столом портрет посивілої жінки з глибокими розумними очима.

Мати? Ні. Видатний поет не був на неї схожий. І я, після довгої розмови, насмівився запитати.

— Хто вона, ця жінка?

Поет підвівся з крісла й тихо, але урочисто відповів:

— Моя перша вчителька.

І якщо не в кожного з нас є такий портрет під склом, то, я певен, кожен з нас носить дорогий образ у своєму серці.

В. Кучер

Вправа 269. Випишіть займенники, розподіливши їх за розрядами.

I. Немає меж людській невдячності, але вдячність людська теж стає безмежною, коли ти зумієш її заслужити. Письменник Олесь Гончар заслужив цю вдячність. Він належить до письменників, яких люблять, здається, за саме звучання їхніх імен. Кожен новий твір Гончарів буквально ковтається читачем. Водночас не забувається ніщо з написаного ним, його твори з кожним роком мовби набувають масштабності, не віддаляються від нас, а виростають до символічних узагальнень, і стосується це не тільки таких його книжок, як незабутні «Прапороносці», але навіть невеличких новел, і передовсім першої з надрукованих по війні — «Модри Камень».

II. Загребельний

II. Найширші симпатії Григора Тютюнника віддані скромним будівничим життя, отим самим людям праці, чії думи письменник так досконало знав, бо, власне, він теж був одним із них. Зрання звідав ціну важкого карткового хліба і пекучість кимось завданої кривди, але так само зрання відкрив для себе він і ціну товариської дружби, уваги колективу, знав, що є в природі проміння того цілющого людського тепла, якого нічим не замінити. Такими речами письменник умів дорожити. По дорозі було йому з тим, хто виступав проти нищих, злиденних духом, тим-то образ людини-трудівника, щедрого душею колективіста, вірного товариша у творах Тютюнника один із найколеритніших.

O. Гончар

Вправа 270. Запишіть речення з особовими та особозо-вказівними займенниками. Поясніть особливості вживання їх в монологічному та діалогічному мовленні, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

— На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу.

— Тобі все жарти.

— Ніяких жартів. Жінки по-своєму перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку} в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй.

I Микола справді вклонився. I здалося Віруньці, що зробив це він без тіні жарту.

O. Гончар

Вправа 271. Прочитайте уривок з думи «Козак Голота». З'ясуйте значення займенників *я*, *ти*, *мого*, *твого*.

То козак Голота добре козацький звичай знає,—
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: «Татарине, татарине!
Навіщо ж ти важиш:
Чи на мою ясеньку зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?»

«Я — каже,— важу на твою ясеньку зброю,
А ще лучче на твого коня вороного,
А ще лучче на тебе, козака молодого,
Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килию запродати...

Вправа 272. З'ясуйте значення займенників *ви, ваш* у наведених реченнях.

Товаришко! Хто зна, чи хутко доведеться
Провадить знов розмови запальні,
Нехай, поки від них ще серце б'ється,
Я вам на забудьте спишу думки сумні.

Леся Українка

— Давайте домовимося, молодий чоловіче:
ви щодня розповідаєте мені про одну годину
з вашого життя. Я вам — про одну свою
зустріч з поетом...

М. Іщенко

Матусю, знайте:
Ваші очі — зорі
І для могого
Радісного дня.
Мої дороги:
Ранні, вечорові,
Вони усі —
До вашої сльози.
Від імені
Синівської любові,
Від імені
Весняної грози.

Г. Чубач

Зорі-очі, очі-зорі,
Я співаю вам!
Хай не криють хмари темні,
Зорі, вас,

Бо мені і так таємні
Ви — земні і ви — надземні...

М. Вороний

Вправа 273. Запишіть дієслівні словосполучення, поставивши у потрібній відмінковій формі займенник *себе*. Яке значення він виражає? Які його морфологічні ознаки?

Привчат... до порядку; хвалитися ...; купити ...; відчутти (на) ... погляд; знайти ... у списку; знайти ... пару; пишатися ...; запросити (до) ... гостей; дякувати ...; не знаходити (в) ... сил; сам ... дорікає; сама ... заважаєш; само ... прибилося до річки; самі ... докоряють.

Вправа 274. З'ясуйте значення присвійних займенників. У яких випадках займенник *свій* виступає синонімом до займенників *мій* і *наш*.

1. А малярка не виказувала ні своїх почуттів, ні думок (*Авт.*). 2. Спробуй розберися, де свої, а де вороги... (*Авт.*). 3. Мені кортить узяти їхні [матері] руки в свої, одгирати, ховаться в них обличчям і радіти, що в мене теж є мати — хороша, як у всіх (*Гр. Тют.*). 4. Нічого не думається більше, тільки одне слово ворочається десь у голові... Сито, сито! Ти святу муку сієш... А де наш тато?.. Скажи мені правду... Святу правду... А де наш тато?.. (*Гр. Тют.*). 5. Думи мої, думи мої! Квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас — Де ж мені вас діти! (*Т. Ш.*). 6. «Чого ж утікаєш? Хіба забув Катерину? Хіба не пізнаєш? Подивися, мій голубе, Подивись на мене. Я Катруся твоя люба. Нашо рвеш стремена?» (*Т. Ш.*). 7. Тепер вірю, що буде в нас школа, хоч і тяжкий ваш [учителя] хліб (*Ст.*). 8. Мамо.. У вас ім'я красиве — Софія. Мамо. У вас очі красиві — блакитні. Ваші долоні вмістили Теплоту всього світу. Чого ж ви плачете так гірко? (*Г. Ч.*). 9. Отак щораз сумують ліхтарі, Коли відходить ніч і в дні дзвінкому їх світло не потрібне вже нікому (*Мойс.*). 10. Мені Дніпро — мов сивий ветеран, що походив боями і світами. І кітель голубий його, як світ, Значками чайок не до стендів виставочних Приколотий... (*Мойс.*).

Вправа 275. З'ясуйте значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль вказівних займенників.

1. О дух України! Орел! Дух вільний, смілий і високий, Злети, стурбуй цей мертвий спокій! І влий Життя з своїх джерел (*Олесь*). 2. Твої коси від смутку, від суму вкрила прозолоть, ой ще й кривава. Певно, й серце твоєazolотила печаль, що така ти ласкава (*Тич.*). 3. І були такі, що тікали в печери, озера, ліси.— Що ти за сило еси? — питали (*Тич.*). 4. Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання. В день такий розцвітає весна на землі і земля

убирається зрання... (Сос.). 5. Ночі ті, та гітара й жоржини, може, сняться тепер і тобі... Сині очі в моєї дружини, а у тебе були голубі (Сос.). 6. Вміє розставатись той, хто вміє любить (Рил.). 7. Що з того, що осіннім чарам Прийде кінець? Але в цю мить Баштан жовтіє понад яром, Курінь безверхий ніби спить... (Рил.). 8. Стільки гадок, як в решеті дірок (Нар. ме.). 9. Усміхнувся поет на тес: «Не турбуйся за мене, пане, маю я багатства стільки, що його й на тебе стане!» (Л. Укр.). 10. Скільки голів, стільки й умів (Нар. ме.).

Вправа 276. Прочитайте добірку речень з віршів Лесі Українки. Ви-пишіть питальні займенники, розподіливши їх за співвідношенням з іменниками, прикметниками і числівниками.

1. Хто одважиться в північ на море
Своє хибне човенце зіпхнути?
2. Суворий Дант, вигнанець флорентійський,
Встає із темряви часів середньовічних.
...Чий дух одважився б іти за ним блукати,
По тій діброві, якби там між терням
Квітки барвисті вічні не цвіли?
3. Лев . Та вже тих сопілок до лиха маєш!
Л у к а ш. Ні, скільки ж їх? Калинова, вербова
та липова — ото й усі.
4. Гей, шаленая пісне!
І в кого вдалась ти така непокірна?
5. З якого краю тут сонце сходить?
Чи, може, се й не день, а біла ніч?..

Вправа 277. У поданих реченнях наявні питальні та відносні займенни-ки. З'ясуйте відмінність у вживанні питальних і відносних займенників: у яких реченнях використовуються питальні займенники і в яких реченнях (розповідних чи питальних, простих чи складних) використовуються відносні займенники.

1. Хвала усьому, що росте, хвала усьому, що існує! (Др.-Хм.).
2. Хто там плаче? Хто голосить, наче буря восени? І чий ридання носить Вігер юної весни? (Рил.).
3. Ніхто з них не відав, що той синьоокий, з яким побратались на хвилях затоки, хто вів їх на битву у сяйві ракети, що він — журналіст фронтової газети (Нагн.).
4. Скільки ранків пролетіло на розвихренім коні, скільки ночей наші очі сну шукали — не питай (Мал.).
5. — Хвиле, чому ж ти спокою не маєш, що ти у берега тихо питаєш? (Заб.).
6. Вставай, хто живий, в кого думка повсталала! Година для праці настала! (Л. Укр.).
7. Кружляє листя і не чутно кроків. Пейзаж, котрому років, років, років (Кост.).

Вправа 278. З поданих речень випишіть неозначені займенники. Поясніть, від яких займенників вони утворилися і якими словотворчими засобами. Провідміняйте займенники *будь-хто*, *дещо*.

1. Всі одягнуті по-дорожньому — в чоботях, у плащах, дехто й зимове натяг на себе... Щось незвичайне було у вигляді й заводського подвір'я, яке насторожено причаїлося у пільмі (*Баш.*). 2. Через якийсь час Богдан нагло зупинився.— Що там? — Здається, хтось стогне (*Ст.*). 3. Сміх завжди вважався категорією безкордонною і безрелігійною. Будь-яка святість виключала сміх (*Загр.*). 4. — Та чого ж ти плетеш казна-що? Кажі діло — і часу не гай (*Мирн.*). 5. Цей дріт приносить телеграми Хтозна з якої даліни (*Рил.*).

Вправа 279. Запишіть, знявши ризку. Поясніть, які неозначені займенники пишуться разом, а які через дефіс.

Аби/хто, аби/що, аби/який, де/хто, де/що, де/який, де/чий, хто/небудь, що/небудь, який/небудь, чий/небудь, скільки/небудь, будь/хто, будь/що, будь/який, будь/чий, казна/хто, казна/що, казна/який.

Вправа 280. Запишіть займенники *будь-хто*, *будь-що*, *дехто*, *дещо*, *хто-небудь*, *що-небудь* у родовому, орудному та місцевому відмінках з прийменником. Поясніть написання їх.

Зразок: до *будь-кого*, *будь з ким*, *будь на кому*.

Вправа 281. Запишіть речення. Поясніть написання заперечних займенників. У яких реченнях вживаються заперечні займенники?

1. Коли спустилися вниз, машини вже не було. Куди поділась, ніхто не знав (*Баш.*). 2. В обох нас вітрами засмалені лица. Ніщо нас із курсу в труді не зіб'є (*С. Ол.*). 3. Нічим пошта дівчину не порадувала (*Гонч.*). 4. Але робили одну ходку, і другу, й третю, а він все залишався біля цієї гори снарядів, проте навіть і претензій ні до кого в душі не мав — сам бачив, не до нього їм зараз (*Гонч.*). 5. Старий зараз ніякої роботи не визнає, окрім пасіки (*Ст.*).

Вправа 282. Поставте в речення неозначені і заперечливі займенники разом із залежним словом так, щоб вони виступали в ролі підмета.

Дехто з нас, ніхто з присутніх, хтось із дівчат, ніщо з прочитаного.

Вправа 283. Запишіть речення, замість крапок поставивши сполучення *ніхто інший*, *крім*; *не хто інший*, *як*; *не що інше*, *як* *Яке з них виражає повне заперечення, а яке неповне? Як пишемо ні і як пишемо не?*

Це був ... щойно прибулий лікар. ... Улянки, не знав цієї стежки в лісі. Нашим очам відкрилось ... море маків. Цієї задачі ... [Гончаренко], не розв'язав.

Вправа 284. Запишіть прислів'я, замість крапок поставте означальний займенник. Які морфологічні ознаки означальних займенників?

Не хвали... себе, нехай тебе люди похвалять. Одна звичка в ледарів ...: робить чужими боками, а лежать на своїх. Вчися щоб ... навчати.

Вправа 285. Запишіть українські прислів'я. З'ясуйте випадки субстантивної прикметникових займенників.

Кожному мила своя сторона.

Кожна птичка своїм носиком живе.

Не в тім хороша, що чорноброва, а в тім, що діло робить.

Кожна голова має свій розум.

Усякому на старість розуму прибавиться.

Кожна пригода — до мудрості дорога.

Що в молодості навчишся, те на старість як знайдеш.

Навчай інших — сам навчишся.

Всякий двір хазяйським оком держиться.

Не кожна ж Ганна й гарна!

Чиє весілля, того й музики.

Сватай ту, яку сам хочеш, а не ту, яка за тебе йде.

Сватає сім, а дівка буде не всім.

Здоров'я всьому голова.

Свій своєму лиха не мисле: як побачить на одному, то в болото тисне.

Слухай кожного, але не з кожним говори.

Хто менше говорить, той довше живе.

Вправа 286. З'ясуйте частиномовну належність, морфологічні ознаки і синтаксичну роль виділених слів, що набрали займенникового значення. Доберіть синоніми-займенники до прономіналізованих слів.

1. Ой одна я, одна, як билиночка в полі... (*Т.Ш.*). 2. Один ще змалку вдатний Шпак у Щиглика співають навчився (*Гл.*). 3. Одні одно говорили, а другі — друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку (*Коц.*). 4. Вибирай жінку на цілий вік (*Нар. ме.*). 5. Хоч і сова, аби з другого села! (*Нар. ме.*). 6. Тільки лампи та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руїну світом, до нестерпучості ясным (*Коц.*). 7. Послуга в дружбі — річ свята (*Нар. ме.*). 8. Ні один полк світу не втримався б на цій проклятій дамбі... (*Гонч.*). 9. Такий, що в одно вухо влізе, а в друге вилізе (*Нар. ме.*). 10. Не шукай правди в других, коли в тебе її немає (*Нар. ме.*). 11. Було колись в одній Країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував (*Л. Укр.*). 12. Мене мій батько про поезію спитав: «Ну що воно, скажи мені, за штука?» Хотів, сказати: «То штука не проста»,— Але почув, що в груди серце стука. І я повів тоді:

«Поезія — краса» (М. Тк.). 13. — Що ти за один? — питаю закостенілого товариша (Фр.).

Вправа 287. Зробіть морфологічний розбір, займенників, заповнивши таблицю.

Словоформа займенника	Початкова форма	Розряд за значенням	Граматичні категорії			Синтаксична роль
			Рід	Число	Відмінок	

На косі

Далі вже нічого нема — самий простір, саме безмежжя. Зализень суші,— вузька коса, відділившись від степу, простяглась у відкрите море. Крізь обрій, крізь небо пронизалася й далі пішла — не видно їй кінця.

Загубилася в імлах.

Коса довга, вузька, з вимоїнами. Взимку під час штормів косу цю й хвиля перехлюпне, а зараз вона суха, в сухих палаючих пісках, у колючій рослинності, у лементі птаства.

Безліч пташиних гнізд, яких ніхто не руйнує: океан повітря, не отруєного нічим; гармонія буття, де відчуваєш себе тільки часткою чогось великого — часткою цього безмежжя, цієї синьої вічності.

Найкрайніший край землі, заповідність, чистота.

О. Гончар

Тексти для пояснювального диктанту

Молоді оратори! Поступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді не лише для вашого добра, а й на благо релігії і Батьківщини. Вважаю, що при цьому не менш треба мені думати про мою галузь навчання, ніж вам про ваші здобутки. Бо це є та цариця душ, княгиня мистецтва, яку всі вибирають з уваги на достоїнство, численні бажають з огляду на користь, а лише деякі осягають, як внаслідок нерівних сил таланту, так і через обсяг самого предмета, а про власні похвали цього останнього поговоримо ширше в самій праці.

Про навчання, завдяки якому хтось може оволодіти риторичним мистецтвом, я тверджу: потрібно, щоб ми намагалися вкласти працю і зусилля, рівні тому подиву, котрий кожний має перед красномовством. А цього ми слухно не можемо дозволити і довірити талантові. Якщо його не вдосконалювати, вправляючись наполегливо у наслідуванні (кращих зразків), то талантові нічим не допоможе щастя.

Але ви, кандидати красномовства, подаєте мені міцну надію, бо ви так своєчасно зійшлися тут такою громадою, що здається, наче ви не зійшлися, а злетілися. А це, гадаю, треба приписувати не якимсь веслам чи вітрилам, не прудкості та швидкості коней, а палкому вашому бажанню.

Я вітаю себе з таким початком, з якого можна робити висновок, що я привітав вас і себе з добрим успіхом.

Прокопович Феофан. Філософські твори

Звичаї — скарб українського народу

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками.

Звичаї народу — це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, айв його історичному минулому.

Народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя. Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних й найбільших все-національних справах. Звичаї, а також мова — це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу.

Б усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу.

У нашого, українського народу існує повір'я, що від тих батьків, які не дотримуються звичаїв, родяться діти, що стають вовкулаками.

... Звичаї нашого народу на диво між собою близькі. Хто його знає, чи не є саме ця близькість звичаїв тим цементуючим матеріалом, що перемагає своєю міццю всі інші сили, які працюють на руйнування єдності нашого народу.

За Олексою Воропаєм: Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис

ДІЄСЛОВО

Вправа 288. Підкресліть дієслівні форми. Дайте характеристику їх за морфологічними ознаками і синтаксичною роллю в реченні.

В народних легендах та переказах святий Миколай боронить людей перед стихійним лихом, а найбільше — на воді. Всі одеські рибалки в своїх куренях мали образ святого

Миколая. Виходячи в море на промисел, рибалки брали з собою образ святого чудотворця.

На Харківщині записана така легенда про святого Миколая: «Святий Микола — Чудотворець на небі не сидить, а тут, на землі, людям помагає. Не те, що Касян — за панича убрався і до Бога пішов жалітися на людей: «Вони,— каже,— Миколу шанують, почитають, на його ім'я церкви будують, а мене й не згадують!»

Бог вислухав Касяна та й каже до янголів: «Покличте мені святого Миколу. Скажіть, щоб зараз прийшов!»

— Нема його на небі! — кажуть янголи.

— А де ж він?

— Пішов на Чорне море людей рятувати!

— Почекай,— каже Бог до Касяна,— Микола прийде, тоді поговоримо!

За якийсь час Бог знов посилає янголів за святим Миколою.

— Нема його,— кажуть янголи,— на землі людей від пожежі рятує!

Втретє посилає Бог за святим Миколою.

— Нема його,— кажуть янголи,— він кайдани розбиває, козаків з турецької неволі визволяє!

Аж за четвертим разом з'явився святий Микола перед Богом: в старій свиті, мотузхом підперезаний, чоботи в болоті і руки в грязі.

— Де ти був? — спитав Бог, а святий Микола йому відповідає:

— Помагав мужикові воза з багна витягнути!

— Ось бач,— каже Бог до Касяна,— за що його люди шанують?..»

О. Воронай

Вправа 289. До змінюваних дієслівних форм запишіть форму інфінітива. Які морфологічні ознаки інфінітива?

Гаї, завітчані в жовті і багряні барви, вигріваються під лагідним осіннім сонцем. Небо високе і сине-сине, без жодної хмаринки, на його пречистому тлі палахкотять дерева, неначе вогнескипи.

Час від часу набіжить вітер, вдарить тугою хвилею по верхівіттях, і тоді враз закружляє в повітрі золотаво-багряниста віхола, зашурхотить падолистами. Здається, що й не листя тріпоче, а жахтить живе полум'я, щоб за хвилинку згаснути, розпрощавшись з вітром і сонцем.

І. Цюпа

Вправа 290. З'ясуйте синтаксичну роль інфінітива.

1. Ой кувала зозулиця, та вже не чувати:
Полетіла в гай зелений нічку ночувати.
2. Та лиш мене породила моя рідна мати —
вже ми прийшло у голову співанки співати.
3. Та я тими співанками любці похвалився,
Що, ходячи по світкові, співати навчився.
4. Та я буду гуцулочку під руку водити,
Бо у неї вишиванка — любо подивити.
5. Та коли ня, молодого, учили косити —
Загнав косу в кротовину, почав термосити.
6. Ой піду я в полонину травицю косити,
Зроблю собі коновлятко — водицю носити.
7. Ой іду я у лісочок грибів назбирати,
Та буде що миленькому на вечерю дати.
8. Ой доярки молоденькі, доярки хороші,
Час би випрати халати — вода не за гроші.
9. Добре мені дівочити, дівкою ходити,
У мамчинім городчику косиці садити.
10. Ой послухай, моя мати, що буду казати:
Не дай мені три дні їсти, а дай погуляти.
11. Треба гори розкопати, ліси прорубати,
Аби видко до милої, аж до її хати.
12. Та дам гори прокопати, ліси прорубати —
Ліпше з милим говорити, як листи писати.

«Як зачую коломийку»

Вправа 291. У поданих дієсловах виділіть основу інфінітива (відкинувши формотворчий афікс *-ти*) та основу теперішнього/майбутнього часу (відкинувши закінчення у формі 3-ї особи множини).

Вести, везти, дати, брати, бігати, слати, стелити, сіріти, стукати, стукнути, стрибнути, пізнати, розкласти, вирощувати, замикати, замкнути.

Вправа 292. До дієслів 1-ї особи однини запишіть форму інфінітива.

Іду, їду, веду, біжу, мажу, тешу, їжджу, колишу, змашу, вимощу, відсилаю, відішлю, люблю, ловлю, згублю, висію, допомагаю, допоможу.

Вправа 293. Назвіть, які дієслівні форми творяться; а) від основи інфінітива, б) від основи теперішнього (простого майбутнього) часу.

Вправа 294. З'ясуйте належність поданих дієслів до продуктивних чи непродуктивних класів.

Горіти, зеленіти, пливти, вести, класти, дати, мерзнути, grimнути, телефонувати, купати, брати, терпіти, летіти, зимувати, їсти.

Вправа 295. Випишіть дієслова, з'ясуйте значення виду, доберіть парне видове дієслово у формі інфінітива.

Волинські спогади

Волинь незабутня, країно славутня!
У пишній красі ти красуєш!
Здавен твою бачу українську вдачу,
Здавен мою душу чаруєш!

Я рідную мову, ту люблю розмову
В краях твоїх всюди вчуваю,
Те слово живе — віки невмирує —
Я скрізь в тобі серцем вітаю.

Із словом жаданим та з людом коханим
Єднаєш ти в серці моєму
Ті спогади ясні про милі та красні
Куточки в обширі твоєму...

О. Пчіжа

Вправа 296. До дієслів недоконаного виду запишіть парні дієслова доконаного виду, утворені: за допомогою префікса, що змінює тільки вид, але не змінює значення дієслова; способом заміни суфікса; способом використання основи іншого дієслова. Поясніть можливі звукові зміни при видотворенні.

Брести, писати, брати, ловити, стукати, іти, вішати, гнати (когось), екзаменувати, агітувати, шукати, рости, шептати, гримати, блимати, стелити, сідати, танути, хвилювати.

Вправа 297. До дієслів доконаного виду запишіть парні їм дієслова недоконаного виду, згрупувавши їх відповідно до засобу видотворення: утворені способом заміни суфікса; утворені способом перенесення наголосу.

Зразок: *Розкласти* — *розкладати* (зміна суфікса).

Розкласти, застерегти, розмістити, засипати, загребти, виключити, хлинути, виносити (щось звідкись), одержати, зупинитися.

Вправа 298. Випишіть дієслова одновидові, які не мають парної форми виду, та двовидові, які можуть мати значення обох видів без зміни морфемного складу, звукового вираження.

1. І все було, як добрий тон велить (*Рил.*). 2. Вели сестрі моїй Фамарі, Щоб коржика мені спекла (*Т. Ш.*). 3. Вона...

чула всі слова, які він адресував Олі, співчувала йому в хвилини розчарувань (*Загр.*). 4. Оркестр скінчив грати, слухачі, хоч їх було й небагато, від душі аплодували (*Дм.*). 5. Командувач видав наказа до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал (*Ян.*). 6. Зоя одразу атакувала Катрю десятками запитань (*Риб.*). 7. В ту ніч у вікно бачив Яким, як водили його (Давида) на допит (*Гол.*). 8. Баба Дмитриха то була вогонь — не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити (*Стеф.*). 9. Страшно було глянути в ті очі..., дикий звір — і той би злякався того страшного погляду і затремтів би від ляку (*Мирн.*). 10. Я гордий, бо є чим гордувати (*К.-Кар.*). 11. Він і не знав, куди йому очі діти: заморгав, поблід (*Кв.-Осн.*). 12. Пішов москаль в Туреччину; Катрусю накрили. Незчулася, та й бай-дуже, що коса покрита: за милого, як співати, любо й потужити (*Т. Ш.*). 13. Серединою вулиці, підскакуючи на вибоїнах, мчали санки, покрикували візники, тендітно дзвеніли дрібні дзвіночки на упряжі (*Збан.*).

Вправа 299. Складіть речення з поданими нижче дієсловами, щоб в одному реченні дієслово мало значення недоконаного виду, а в другому — доконаного.

Мовити, розслідувати, атестувати, телеграфувати, інформувати.

Вправа 300. Визначте перехідні, неперехідні і непрямо-неперехідні дієслова. Знайдіть приклади вживання при перехідних дієсловах іменних форм у родовому відмінку без прийменника і поясніть, в яких випадках це можливо.

I. Весною в селі встають рано. Ще темрява затоплює хати, ще в світанковому повітрі ніщо не шерхне, ще зорі поморгують у блідніючому небі і брати-ковалі похапцем клепають молотами чересло місяця, а вже по хатах то тут, то там засвічуються каганці і розвішують по тинах золоту бахрому, вже чути, як хтось брязнув відром об цямрину, заскрипів журавлем, і полилася з тихим бульканням вода в корито. Припаде до неї гарячими губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спрагу після душної ночі в хліві, п'є не нап'ється. Ось лагідно обізвався до неї господар хрипким, заспанним голосом, покашляв стиха, пробухкав чобітьми від хліва до хати. Прогуркотіла підвода по шляху — то повезли молоко на сепараторний пункт, і візник сипонув у теплий морок іскрами з цигарки, що, не долетівши до землі, згасли; пройшли двоє якихось людей, голосно розмовляючи між собою, і їхні кроки загубилися відлунням у світанковій тиші. Раптом десь за Ташанню, на Залужжі, ледве чутно, так, ніби з пухової постелі, долинуло оте хвилююче серце хлібороба півняче «ку-ку-

рі-ку-у-у!»), і над Троянівкою спочатку в однім дворі, потім у другому, потім у третьому, потім у всьому селі відгукнулися горлаті півні.

Гр. Тютюнник

II. 1. Споконвіку Прометея

Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
И серце розбиває.

Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.

2. Ой сип сирівець.
Та накриши хрину.

Ой, сип воду, воду
Та пошукай броду, броду...

Т. Шевченко

Вправа 301. Випишіть зворотні дієслова по групах за значенням: а) власне-зворотні; б) загально-зворотні; в) взаємно-зворотні; г) непрямо-зворотні; д) активно-безоб'єктні; е) пасивно-якісні; є) зворотно-пасивні.

Посуд б'ється, хлопець роззувається, збиратися в похід, виявляється бажання, будяк колеться, річка розливається, дівча заспокоюється, маяки перекликаються, лід ламається, дівчата перемовляються, хліб кришиться, вкриватися ковдрою, йому мариться, ситець мнеться, бджола жалиться, готуватися до екзаменів.

Вправа 302. Знайдіть дієслова активного, пасивного і зворотного стану. Поясніть, чому ви відносите дієслова до одного з цих станів і які дієслова залишаються поза цими станами.

I. I справді було гарно на ниві, неказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелється килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в

повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток.

М. Коцюбинський

- II. 1. Вже сонце приходиться не раз на обід,
Рілля у полон перехоплює лід,
Дуби обнялись, не стоять в одиночку.
І квітень вдягає вишневу сорочку,
І трактор басує з ремонту як слід.

А. Малишко

2. А он бачиш? очі! очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?

Т. Шевченко

Вправа 303. Розгляньте речення з особовими формами дієслів у ролі присудка. З'ясуйте, у якій особі стоїть присудок при підметі, вираженому іменником, та при підметі, вираженому займенником *я (ми)* або *ти (ви)*. Якого значення набуває особова форма дієслова за відсутності підмета (в односкладному реченні)?

Човен висувається з-під верболозу чорним клинцем, і на воду сповзає дядькова тїнь так, що головою він аж біля латахів на тому боці річки.

А місяць пливе та й пливе угору. Чорні зазубні тіні лізуть на берег.

— Ось ми його в ятір спіймаємо,— озиваються дядько Тихін.

Це вони про місяць. Хитають повагом тичку й тягнуть. В ятері справді блищить місяць дрібненькими крапельками. А вже як увесь куль майже виринув із води, чути — бовть. І блиснуло червоним. То карась. Він — ледащо. Раз хвостом теліпне й лежить, як підсвинок у барлозі.

— Завтра ми його змаламуримо,— обіцяють дядько.

— Карасі красиві,— кажу я.

— Е, в них і м'ясо добре. Солодке.

— Дядьку, а ви сомів ловили? — питаю.

— А чого ж не ловить. Ловив. На вудочку.

Гр. Тютюнник

Вправа 304. З'ясуйте, які особові форми дієслова в односкладному реченні вживаються в означено-особовому, узагальнено-особовому та неозначено-особовому значенні.

I. Оно вже й містечко видно. Ба, як рано посвітили... І вікна не понамерзані, ясні. А в нас у селі — жовті. Звісно, як на них криги в палець.

...Так що скидаю солому, повечеряю, ляжу в сани, накрию ноги соломкою і ньо-ньо додомцю! Назад бички бігом бігтимуть до ясел, то не встигну й замерзнути (*Гр. Тют.*).

— Буде ж сюрприз: приїде братуха, а собору нема...

— Як це нема? — здивувалась Вірунька.

— Зносити збираються.

— Вперше чую. Мені до нього, правда, байдужки, але щоб отак, людей не спитавшись... Та це вигадки, мабуть (*Гонч.*). У народній медицині звіробій — дуже популярний лікувальний засіб. Ним лікують стоматити, гайморити, фарингіти. Відваром трави миють дітей при діатезах, туберкульозі шкіри, висипах, наривах, а при хворобах молочних залоз прикладають компреси (*Ф. / Мамчур, Я. Д. Гладун*).

Свята вечеря

II. До хати входить батько і урочисто сповіщає родині, що Святий Вечір уже почався, бо на небі засяяла вечірня зоря. Але перш ніж приступити до вечері, йому треба нагодувати худобу і «запросити гостей».

...Повернувшись від худоби, господар знову набирає в чисту миску по ложці всіх свят-вечірніх страв, зверху ставить кухоль з медом та склянку з водою і кладе калач, кілька горіхів і яблуко. Все це тримає лівою рукою, а праву озброїв бичем від ціпа; потім без шапки виходить за поріг і стає під дверима. Господиня замкнула за ним двері на засув, погасила світло і наказала дітям сидіти тихо, не ворухитись.

...Тим часом господар надворі з вечерею в руках та бичем викручувався «за сонцем», вдивлявся у безкраю далечинь зоряного неба і тричі робленим басом гукав:

— Морозе, морозе, йди до нас на вечерю!

Після третього разу він сердито погрожував бичем, примовляючи: — Як не йдеш, то не йди і на жито-пшеницю, усяку пашницю. Йди краще на моря, на ліси та на круті гори, а нам шкоди не роби!

Потім господар запрошував сірого вовка:

— Иди і ти на кутю, сірий вовче, а як не йдеш, то не бери у нас ні телят, ні ягнят, ані малих поросят!

Нарешті господар просив чорні бурі та злі вітри...

— Чорні бурі та злі вітри, приходьте до нас на Святу Вечерю! А коли тепер не прийдете на дари Божі, на страви ситі, на горілки палені, на все велике добро, на яке ми вас просимо, то не приходьте до нас і вліті та не робіть нам шкоди на ярині і на житі!

Після цих запросин батько повернувся до хати, не оглядаючись, і щільно зачинив за собою двері. До кінця вечері

вже ніхто не повинен виходити з хати і двері не можна відчиняти.

О. Воронай

Вправа 305. Визначте, у яких прислів'ях наявні безособові дієслова, а в яких — особові, але вжиті у безособовому, неозначено- або узагальнено-особовому значенні.

На убогого всюди капас.
Проханим конем не наробишся, ні вночі, ні вдень.
Не спиться — хліб сниться.
Багатого за стіл саджають, а убогого і так випроваджують.
Ганяють, як солоного зайця!
В гурті і каша їється.
Ловить вовк, ловить, а як вовка спіймають — шкуру здеруть.
На дерево дивись, як родить, а на чоловіка, як робить.
Усякому на старість розуму прибавиться.
Вночі тріщить, а вдень плющить.
Швидше жніть до обніжка, то буде пирогів діжка.
На те коня кують, щоб не спотикався.
З добрим дружись, а лиха стережись.
Загоїться, поки весілля скоїться.
їлося б смачно, та робити страшно!
По правді роби, по правді й буде.

Вправа 306. Випишіть в одну колонку безособові дієслова, а в другу — особові. Побудуйте власні конструкції речень так, щоб особові дієслова набули безособового значення.

Світає, вечоріє, Сіріє, темніє, гуде, болить, ниє, дніє, розвидняється, пече, занудило, потепліло, щастило, світало, насупилося, блискало.

Вправа 307. Випишіть дієслова: а) дійсного способу, б) умовного і в) наказового. З'ясуйте способове значення їх в синтаксичних побудовах поетичного тексту.

Життя коротке, та безмежна штука
І незглибиме творче ремесло;
Що зразу, бачиться тобі було
Лиш оп'яніння, забавка, ошука,
Те в необнятий розмір уросло,
Всю душу, мрії всі твої ввіссало,
Всі сили забира і ще говорить: «Мало!»

І перед плодом власної уяви
Стоїш, мов перед божеством яким,
І сушиш кров свою йому для слави,
І своїх нервів сок, свій мозок перед ним
Кладеш замість кадила й страви,
І чуєш сам себе рабом його й підданам,

Та в серці шепче щось: «Ні, буду твоїм паном».
Не вір сим пошептам! Зрадлива та богиня,
Та Муза! Вабить, надить і манить,
Щоб виссать «я» твоє, зробить з тебе начиння
Своїх забагань, дух твій спорожнить.
Не вір мелодії, що з струн її дзвениць:
«Ти будеш майстром, будеш паном тонів,
І серць володарем, і владником мільйонів».

О, не дури себе ти, молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій.
Хай спів твій буде запахуще миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — роєія зешрег Іго¹.

I. Франко

Поет завжди учень (лат.).

. . . *

Був день як день, як сотні перед тим.
Приймач мугикав пісеньки старі.
Коли ми їхали у місто Яготин,
на нас упав із неба астероїд.

Вжахнувся шлях, одскочили стовпи,
здійнявся пил, гальмо заскреготало.
Творили обрій небо і степи,
і сонце, сонце, сонце реготало.

Планета й ми, такі маленькі — ми,
у лупі сонця ледве щось мигтіло.
А от те бачиш, що якась там мить —
і ми б зіткнулись із небесним тілом.

Висока мить. Не мить, а феєрверк.
Ми розуміли всю її важливість.
Бо вмерти так, як ще ніхто не вмер,—
це, що й казати, рідкісна можливість.

Однак чому

ця мить — в цю саму мить?

Це ж випадковість просто чудернацька.
Якби знаття, що він уже летить,
а то чого ж він раптом так зненацька?

Ми ще не встигли в місто Яготин,
у нас ще планів цілі карнавали.

Якби знаття, то ми ж би перед тим •
своє життя хіба б так марнували?

А то ж як сніг на голову, ти ба?
Машину мили ввечері над ставом.
Якби він влучив,— це була б судьба.
А так це зветься просто збіг обставин.

Л. Костенко

Вправа 308. Знайдіть форми дієслів наказового способу. З'ясуйте їх значення та яким способом вони виражаються — синтетично чи аналітично.

В Тарасові роковини

Покинь на хвилю торг життя — а духа
Скріпи у собі та зніми угору!
Народе мій! Се я тобі говорю,
А в кого розум й серце є — най слуха.

Зривається велика завірюха
Над нашим домом. З ящика Пандори
Посиплються на тебе злидні-горе,
Потопа злоби, а добра посуха.

Та ти кріпись і не теряй надії.
Се бій найтяжчий, та, може, послідній,
Проклятий буде той, хто в бою вміє,
Проклятий і життя правдивого не гідний!
Кріпиться в гору та ідять на бої
Не як недолітки, лиш як мужі-герої.

Б. Лепкий

Так брести і брести б у диму, як дітям,
А стежки замело вже давним-давно.
Хай проходить, хай мариться, дорога моя, літо
Медоцвітне й п'янюче, як те вино.

Хай же вічно встає, хай шумує, хай сниться
над любов'ю, над степом розмай-трава,
Добре згадувать в лютому про полуниці
І для тебе вигадувать ці слова.

К. Герасименко

Сяйте зорі! Сяйте чисті!
Лийте світ!
Бризки сійте променисті,
В душу війте сни барвисті...
Сяйте, зорі, сяйте чисті!

Сипте огаецвіт!

М. Вороний

Вправа 309. З'ясуйте значення дієслів у формі умовного способу на прикладах, вибраних із творів Лесі Українки.

1. Л е в. Я міркував би,
Що вже б тобі не тра верби на зиму.
2. Л е в. ... Якби то я
Був господарем, той не питався б...
3. М а т и. Хоч би подякувала!
4. М а в к а. Коли б ти, нічко, швидше минала!
5. Л е в. А ти б якої хтїв? Про Оха-Чудотвора?
6. Л е в (*сердито воркоче*). Той проклятий Водяник!
Бодай би вод!

Вправа 310. До поданих дієслів запишіть форми наказового способу. Які граматичні значення виражає закінчення у формах наказового способу? Зверніть увагу, куди віднести звук Ц] при виділенні основи теперішнього (простого майбутнього) часу — до основи чи до закінчення.

Порадити, розказати, змагатися, перевіряти, перевірити.

Вправа 311. До поданих дієслів запишіть форми умовного способу. Від якої основи творяться форми минулого часу та умовного способу? Коли пишемо частку *би* і коли частку *б*?

Берегти, закінчити, прославитися.

Вправа 312. Запишіть речення. З'ясуйте, в яких із них способів форми дієслів вживаються одна замість іншої або форма інфінітива — в значенні наказового чи умовного способу.

1. Яку б не відчув я на плечах знемогу, якими б шляхами не йшов, в найтяжчі хвилини гукав на підмогу Надію, і Віру, й Любов (*М. Тк.*). 2. Вже б покласти кінець всім незгодам і щоб кожен народ поважать! (*Тич.*). 3. Виходь у світи, бо дорога відкрита, і землю кохай, що дала тобі сили (*Шп.*). 4. Нехай цвітуть про тебе співи, тебе люблю без краю я, мій край веселий і щасливий, Вітчизно зоряна моя (*Сос.*). 5. ...Ото як принесеш у пазусі додому гороб'ятко — підлітка, ще з заїдами, та пустиш у хаті, то бабуся, було, скажуть: — І навіщо б ото я пташенятко мучив? Воно ж іще маленьке. Пусти його, не муч (*О. В.*). 6.— Літак готувати до вильоту! (*Ле*). 7. Вранці Маланка — кого стріла — питала: — Не знати: будуть землю ділити? (*Кой.,.*)

Вправа 313. Прочитайте подані фрази. Зробіть заміну наявної в них дієслівної форми наказовим способом. Якому мовленню властиво вживати замість наказового способу форми інших способів?

1. — Сину, залишив би ти вже свої ковзани та сідав за уроки. 2. — Після уроків забіжиш до бібліотеки і візьмеш книгу. 3. — Виходимо по одному, щоб менше створювати

шуму. 4.3 собою брати тільки рюкзаки. Ну, пішли! 5. — Може б, залишився ще на день у нас, Петрику?

Вправа 314. У кожному рядку дієслів знайдіть ті, від яких не можна утворити форм наказового способу. Чим це можна пояснити?

Бажати, хотіти, могти, радити.

Рости, тягти, гнити, марити.

Цвісти, дніти, дощити, смеркати.

Вправа 315. Запишіть російською мовою. Порівняйте форми наказового способу дієслів, поясніть написання м'якого знака в українській мові у зіставленні з російською.

Сядь рівно, станьте по двоє, удар по струнах, візьми книжку, повиносьмо парти, їжте морозиво, не плач, зробімо перерву, ідіть (ідіте) з нами, хай зійдуться усі.

Вправа 316. З'ясуйте, які дієслова у формах теперішнього часу означають: а) дію, що відбувається у момент мовлення, б) дію постійну, в) повторювану в тривалому вияві.

I. Другу добу Леся в Нечімному — ніби в казковому світі. Невеличка хатина, обвішана пучками сухих трав і калини, миліша їй од усього; клокічки — дерев'яні дзвіночки, що белемкаюгь на шії в худоби і не дають їй загубитися в пущі,— замінили дівчинці звуки фортепіано... Слухала б — і не переслухала їх. Особливо коли така незрівнянна ні з чим розливається музика лісом, що, здається, глухий почув би її. Грають, стрибаючи з гілки на гілку, білиць, в невидимі легенькі кувадла кують сиві зозульки, голосно вистукують суху деревину дятли... Повітря гуде оводами, комарнею і мушвою. Вони хмарами кишать у болотяних випарах, не дають спочинку худобі. Відігнати їх можна тільки димом. На те дядько Левко і Лукаш розкладають навколо обори воші з кіз'яків, а біля самої хижки всю ніч не згасає багаття. На ньому вариться страва, сушиться одяг, тут і гріється дядько Левко, ночуючи надворі біля товару.

А скільки коло тої ватри почуто оповідь та легенд! Уже звижаються Лесі ті мавки, потерчата, водяники. Сам дядько здається лісовиком. Низенький, з борідкою, в постолах і полотняному одязі,— наче завітав оце до їхнього гурту після цілоденних блукань гаями, сів на зваленому дереві, посмоктує люльку й воркоче, воркоче... Немов той потічок.

М. Олійник

II. На Поділлі майже ніколи на Петра Вериги не розбиваються криги. У нас криги розбиває блакитноокий березень. Спочатку він парубкує по лісах — видобуває з-під снігу ще нерозщібнуті підсніжники, потім розморозує сів у березі, і коли вона блисне щасною сльозою,— йде на річки й озера.

Під його ходою на плесах починають світити вимоїни і прокидаються льодоколи — поведуть своїми срібними смичками, і вже тільки прислухайся — над берегами й за берегами здиблюється бентежний передзвін, а в берегах шипить, гуркоче, шаленіє крига і радісно зітхає вивільнена хвиля.

М. Стельмах

Вправа 317. Дайте характеристику дієслів у формі минулого часу за значенням, яке вони виражають: а) як конкретну одиничну дію, що мала місце в минулому — у певний проміжок часу; б) як дію повторювану, звичайну; в) як дію, яка об'єднує кілька фактів, що слідують один за одним; г) як нерегулярно повторювану в минулому (перфектну) дію.

I.— А дивись!.. Дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці і виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знов росли і знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

М. Коцюбинський

II. Він [Петро Гуріненко] народився в 1923 році в селі Малий Букрин на Київщині, а вже через сім років опинився в Мелітополі, куди переїхали його батьки. Там почав учитися в школі, але закінчував десятирічку вже не в Мелітополі, а в Ходорові на Львівщині. Там застала його війна. Вчорашній учень став солдатом.

Я. Загребельний

III. Я виросла у Київській Венеції,

Цвіли у нас під вікнами акації,

А повинь прибувала по інерції

і заливала всі комунікації.

Гойдалися причали й привози.

Світилися кіоски, мов кіютики.

А повинь заливала верболози

по саме небо і по самі котики.

I слухав місяць золотистим вухом

страшні легенди про князів і ханів.
І пропливав старий рибалка Трухан.
Труханів острів... острів Тугорханів...
А потім бомби влучили у спокій.
Чорніли крокв обвуглені трапеції.
А потім повінь позмивала попіл
моєї дерев'яної Венеції.

Л. Костенко

Вправа 318. З'ясуйте відмінність між формами минулого і давньоминого часів та в їх значенні.

1. Хотів був додому йти, та знову про дірку (в гамазеї) згадав (*Грінч.*). 2. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала: — Це наше добро, наш і суд,— гукали люди (*Грінч.*). 3. І вже був рушив услід за прапорщиком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав (*Гоя.*). 4. Я вже почав був окоп собі рити, а як почув отой регіт — отетерів, лопата в руки так і вмерзла (*Гр. Тют.*). 5. Дерусь на сани... А вітер — аж солому закачує. Та в спину мене, в спину, Хоч би не скинув. Бо вже колись був скидав. Як скіпку: тільки ф'ють — і об землю (*Гр. Тют.*).

Вправа 319. Поясніть значення форм діслів майбутнього часу: а) дія з вказівкою на завершення П після моменту мовлення; б) дія, що триватиме після розмови про неї; в) дія узагальнена.

Люлі, люлі

Спи, моя доненько, спи, моя доленько!
Я колишу на руках;
А як заснеш, моя ясна зоренько,—
Сяду в тебе в головах.
Ласка ж та пильная, чула, прихильная,—
Щиро впевняйся їй ти.
І все життя своє буду, дитя моє,
Серцем тебе пильнувать,
І спочування повік таке самее
Буду тобі уділять.
Як не вгаватиме, світлом сіятиме,
Радістю серце моє,—
Горе голубки його розбиватиме,
радість журбою пов'є!..
Вгляджу ж в очах твоїх щастя блискучее,
З любкою я обіймусь,
І задавлю в собі горе пекучее,
І до тебе усміхнусь!..
Спи ж, моя доненько! Спи, моя зоренько!
Спи, моє щастя ясне!

Хай обмина тебе лихо і горенько,
 Ти на грудях у мене!

О. Пчілка

Вправа 320. Зробіть аналіз поданих речень, з'ясовуючи вживання одних часових форм дієслів у значенні інших.

1. Ні діда, ні білильниці, лише моторчик «Кама» біля колодязя гуркоче, вода з шланга булькає, сама собі поливає полуниці. Де ж та, що вчора поливала?... Нікого, однак, й там, ніде не майне дівоча постать (*Гонч.*). 2. Зрідка в лісі трісне суха галузка, зашерехтить чиясь хода і зразу затихне (*Ст.*). 3. Було поплинуть по ріці човном, як пустять їх гуляти (*Л. Укр.*). 4.— Я пішов,— раптом втрутився Галат, устаючи з місця,— сьогоднішній день переламав усе моє життя (*Ян.*). 5. Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим і пахучим повітрям (*Н.-Лев.*).

Вправа 321. Від поданих дієслів утворіть форму 1-ї особи однини. Визначте дієвідміну. Поясніть чергування приголосних.

Везти, возити, нести, носити, косити, котити, мостити, їздити, сікти, бити, лити, ломити.

Вправа 322. З'ясуйте, від яких із поданих нижче дієслів не можна утворити форми 1-ї та 2-ї особи однини теперішнього й майбутнього часу. Поясніть причину цього мовного явища.

Біліти, білити, брати, сідати, тривати, здійснитися, вагатися, телитися, сповнитися, тьохкати, вимагати, сипатися, вечоріти, іржавіти, світати.

Вправа 323. Визначте тип дієвідмінювання дієслів.

Бачити, боліти, везти, возити, крикнути, мовчати, стелити, іржати, бігти, колоти, стерегти, боротися, дати, їсти, доповісти.

Вправа 324. Зробіть морфологічний розбір способових форм дієслів, заповнивши таблицю.

Діє- слівна слово- фо- р- ма	Почат- кова форма (Інфі- нітив)	Загально-дієслівні категорії			Граматичні кате- горії				Граматична форм а			
		В и Д	Пере- хідне чи непере- хідне діє- слово	Стан (стано- ве зна- чення зворот- ного діє- слова)	Спо- сіб	Час	Осо- ба (рід)	Чи- сло	Си- нте- тич- на	Ана- лі- тич- на	Ана- літи- ко- син- те- тич- на	

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, Боже, ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав!

М. Петренко

Діброва смутная вже листячко ронила,
Додолу у журбу клонилася чолом;
Зима, скрадаючись, повіяла крилом
І снігом — біллю білою — її покрила.

Дібровонька тоді, шумлячи, зголосила:
«О зимо! Не лякай безрадіним кінцем!
Не покривай мене холодним тим вінцем,
Нехай моя пишає ще краса і сила!

Най гордим поглядом іще я подивлюсь,
Нехай у світлі багрянця ще палає,

Най світлом сонячним востаннє я нап'юсь
І пташка хоть одна ще заспіває!»

І перший сніг на вітті розтопивсь,
Неначе слізьми гіркими поливсь...

О. Пчілка

* * *

Сніг понад лісом пливе...
Світ у засніженій льолі,
Простір душа обживе,
Коли не піснею — болем.
І над проваллям криниць
Голос озветься луною.
Світло щасливих зіниць
Ніч не закриє рукою.
Тихим струмочком,
Першим листком,
Може, зорею у небі,
Може, маленьким
Добрим зерном
Я повернуся до тебе,
Земле родюча моя...

Г. Чубач

Дієприкметник

Вправа 325. Випишіть дієприкметники, з'ясуйте їх морфологічні та синтаксичні ознаки, що відрізняють ці форми від інших дієслівних форм.

За селом, на пагорбі, чималий вигін. Тут завжди святкували Купала.

Дітвора прибігла саме тоді, як Дівчата почали вбирати невисоку гіллясту берізку, вкопану серед вигону. Одні в'язали в пучечки принесені з собою квіти, плели вінки, інші розвішували все те на деревце.

Коси в дівчат заплетені, кожна у віночку, а сорочки з тонкого полотна так уже вибілені та вишиті різними узорами, що не надивишся.

ЗаМ. Олійником

Вправа 326. Випишіть дісприкетники. З'ясуйте відмінність їх від прикетників, визначивши дослівні ознаки: вид, перехідність — неперехідність, стан та здатність керувати іменниковою формою-

Світ, який народив і виплекав дух Івана Франка, не вмістити в національні межі, але багатіюче світло, різнорідне вогневіння вселюдської культури й філософської мислі, що впливаються в невмирущу плоть генія, надаючи йому особливої міцності й принади, підпорядковане силі його серця, енергії ядра, а серце Франкового духу — то невгасна жменя ковальського вогню з батьківської кузні.

Болить нам і сьогодні мученицьке життя Франка. Змалку — осиротілий, в школі — погоджуваний паничами, в молодості — переслідуваний і замиканий по в'язницях, у зрілості — кований холодом буржуазно-ліберального й національного оточення, скручений недугою і зв'язаний бідністю, він і в смерті був зневажений... Коли вдуматися в огром його творчого подвигу, мимоволі спитаєш: а чи могло бути взагалі у Франка те, що звемо особистим життям? Так от, видається мені, що найбільшим дивом безміру Франкового слова є власне він сам, творець, не тільки як ліричний — герой «Каменярів» і прототип Мойсея, але і як герой «Зів'ялого листя» та «Похорону», геніальна особистість і жива, стражденна людина, яка поєднала свої боління з народними, зібрала в своїй згорьованій душі стільки потуги, розуму, радості, віри, скільки треба в найчорніші дні народів, щоб жити й бути народом. Поруч з образами Шевченка й Лесі Українки образ Франка символізує перед світом не тільки індивідуальні риси й можливості велетня культури, але й нетлінне ество, красу, неповторну явину й життєздатність українського народу.

Д. Павличко

Вправа 327. Утворіть від поданих дієслів можливі дісприкетникові форми чоловічого роду.

Сушити, крутити, лити, почорніти, сказати, збільшити, очікувати, полоти, затиснути, літати, сидіти, осісти, просити,

позеленіти, білити, різати, зварити, мостити, замкнути, замикати, колоти, звисати, бити, виїздити, викликати, викликати.

Вправа 328. До кожного дісприкметника подайте інфінітив того діслова, від якого він утворений.

Прикритий, прикриваючий, занесений, прибуваючий, прибулий, освітлений, освічуваний, зблідлий, чорніючий, застелений, застилаючий, обмерзлий, обмерзаючий, молотий, мелений, перемелюваний, перемелений, віяний, віючий, витиснений, витісняючий, ходячий, мащений, заяложений, зачеплений, зачіпаючий, застосовуваний, застосовуючий, застосований.

Вправа 329. Від поданих діслів утворіть форми активних дісприкметників теперішнього часу. Від якої основи діслова вони творяться?

Виступати, чарувати, тонути, вабити, крокувати, шипіти, колоти, різати, висіти, стихати, завмирати.

Вправа 330. Виписіть активні дісприкметники теперішнього часу. Дайте характеристику їх стильової віднесеності. Які засоби використовуються в українській мові для заміни активних дісприкметників теперішнього часу?

1.1 де в світі тая сила, що в бігу її (лавину) спинила, щоб згасила, мов огонь, розвидняючийся день? (*Фр.*). 2. На дорозі зустрів він Іванка, біжучого без пам'яті (*Фр.*). 3. Іскри летючі і попіл гарячий його дошкуляють (*Зеров*). 4. Не дай в неволі пропадати, летючі літа марне тратить (*Т.Ш.*). 5. Хтось пробував палити килим палахкотючою тріскою (*Загр.*). 6. Справді, мовби нічого вже для нас не існує, тільки ця швидкісна траса, її нескінченність, її гудучий, зникаючий у темряві бетон (*Гонч.*).

Вправа 331. Зробіть переклад українською мовою, з'ясуйте відмінності у використанні активних дісприкметників теперішнього часу в українській і російській мовах.

Стоящий у колодца человек; обучающаяся молодежь; пращающееся колесо; запрещающий проезд знак; враждующие издавна племена; уходящая вдаль дорога.

Вправа 332. Від поданих діслів утворіть форму чоловічого роду активних дісприкметників минулого часу.

Заніміти, задубіти, звикнути, змерзнути, дозріти, достигнути, осиротіти, розквітнути, упріти, підупасти, обледеніти.

Вправа 333. Виписіть пасивні дісприкметники минулого часу. З'ясуйте їх значення та творення (від якої основи і за допомогою яких суфіксів).

Українська мова

Мова моя українська —
Батьківська, материнська,

Я тебе знаю не вивчену —
Просту, домашню, звичну,
Не з-за морів прикликану,
Не з словників насмикану.
Ти у мене із кореня —
Полям мені наговорена,
Дзвоном коси прокована,
В чистій воді смакована.
Болям очей продивлена,
Смутком багать продимлена,
З хлібом у душу всмоктана,
В поті людським намокнута,
З кров'ю моєю змішана.
І аж до кону залишена
В серці моїм.

В. Бичко

Вправа 334. Від поданих дієслів утворіть форми пасивних дієприкметників минулого часу.

Виконувати, виконати, колоти, побороти, розв'язати, опрацьовувати, загартувати, кликнути, застебнути, пороти, відстоювати, відстояти, перекопати, зробити, почепити, відломити, довіряти, довірити, контролювати, обгорнути.

Вправа 335. Запишіть українською мовою. Поясніть написання суфіксів в українській мові на відміну від російської.

Заостренній кончик ножа, продуманній ответ, записанное стихотворение, отработанный материал, закипевший чайник, нависшая туча, запотевшие окна, струящаяся вода, опавшие листья, надвигающаяся гроза.

Вправа 336. Запишіть словосполучення, поділені рискою, разом чи окремо, поясніть написання.

Не/скошена трава; не/полита досі розсада; не/бачена краса; не/бачена ніколи фортеця; не/скінчена розмова; не/скінченні мрії; не/замкнені двері; ще не/замкнені двері; ні в чому не/підтверджений факт; ні до кого не/спрямоване слово; довго не/стихаючий вітер; ще не/дозрілі хліба; оті не/скошені трави; своєчасно не/скошена гречка.

Вправа 337. З'ясуйте значення виділених слів: у яких реченнях виступає дієприкметник, у яких він функціонує як прикметник і в яких — як іменник.

1. Ясногорська, повзаючи в прибережних росянах шельюгах, перев'язує пораних піхотинців (*Гонч.*). 2. Вітром розмаяний вогонь в'ється, тріщить, готить (*Л. Укр.*). 3. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного (*Довж.*). 4. Гризуча турбота і напружена нашорошеність відчувалися в його

погляді (Тул.). 5. То не вмерлі, не убиті, не суда просити! Ні, то люди, живі люди, в кайдани залиті (Т. Ш.).[^] 6. Як тополя, стала в полі, При битій дорозі (Т. Ш.). 7. Його не бачили лежачим ниць, хіба тоді, як пив з потоку воду Шавл.). 8. Група приїжджих зупинилася на горбі... Перед ними на десятки кілометрів простяглися порослі лісами знамениті плавні з мальовничими озерами, затоками, з якими нерозривно зв'язані спогади дитинства (Довж.). 9. Поміж прибулими швидко зав'язались знайомства (Коз). 10. Добре, що серце не знає омани, добре, що наші дороги кипучі Шал.). 11. А журавлі летять собі На той бік ключами. Плаче козак — шляхи биті Заросли тернами (Т. Ш.). 12. Навкруги стеляться родючі придунайські рівнини (Гонч.). 13. Недалеко від посивілого у віках Києва... на мальовничій, повитій зеленню горі підноситься у височінь бронзова постать поета (Рил.).

Вправа 338. Зробіть морфологічний аналіз дісприкметників, заповнивши таблицю.

Діє- прик- мет- ник	Почат- кова форма	Стан				Рід	Відмі- нок	Чис- ло	Від якого діс- лова рений	Яким формо- твори- чим суфік- сом твори- ється
		в и л	ак- тив- ний	па- сив- ний	Час					

I. Перед вікнами ще стріпувався білим зі споду вмираючим листям прикипілий до землі, переламаний в окоренку, розпластаний перед хатою осокір. Василь бачив щось подібне давно-давно. У розпалі цієї останньої війни. У видовбаних серед битого шляху закіпчиках лежали в переможному пориві знерухомі навіки постаті червоноармійців, навкруг білостінних нерушених осель роїлися люди...

М. Іщенко

II. Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва, до якої він (Богдан) саме дійшов, пересварювалася з хуртовиною і вітром; незлиняли накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали у сніг.

М. Стельмах

III. Дорога лежала під хмарами тиха, упокорена, заслана м'ятою-перем'ятою піщаною потертю, поля не засіяні і не волочені, сумовито-зобиджені. Навколишній світ тривожно завмер, все чогось ждало, сумувало у важкому і неприглядному чеканні.

Ю. Збанацький

Вправа 339. У поданих реченнях змініть присудки, виражені дієсловом або дієприкметником, формами на *-но* або *-то*. З'ясуйте, як змінюється синтаксична роль іменників (поставте запитання), до них у порівнюваних реченнях).

1. На цій ділянці посіяні буряки. 2. Хліба скошені і обмолочені. 3. Критий тік підготували для зерна. 4. Машини і кінні підводи завезли своєчасно зерно на критий тік. 5. Солома складена в скирти. 6. Землю зорали на зяб.

Дієприслівник

Вправа 340. Запишіть речення, підкресліть дієприслівники, що замінили один із присудків. З'ясуйте, чи змінилася форма залежних від них слів. У чому виявляється значення «другорядної» дії, вираженої дієприслівником?

Поля ніколи не забуде днів, коли тато іноді брав її у цех, у конторку. Мов заворожена, причаївшись десь під стінкою, Поліна слухала, як стукотіли молотки, дзижчали свердла на верстатах. Кожного дня до металевого скелета додавалися все нові й нові частини машини. А згодом паровоз фарбували, писали на ньому номер, і от уже локомотив під гучні вигуки складальників оживав — починав шипіти, зрушував з місця, покидаючи цех.

77. Автомонов

Вправа 341. Прочитайте текст, підкресліть дієприслівники як члени речення. Зробіть висновок про значення дієприслівників і синтаксичну роль їх.

Часто він [тренер] сидів не на тій, добре знаній, вичовганій тренерській лавці, а осторонь, на зрубаному пеньку давно поваленого осокура і, мружачи старечі очі, дивився на вечірній виїзд молодих лошаків, які тільки цього літа пізнали, що таке хомут, і після довгої непокори примирилися з упряжкою.

Молодняк навчали їздити веселим тротом, вільною рисою, мчати навперегони, слухатися кожного поруху вуздечки.

Старий тренер сидів у затінку й спостерігав, як проносились повз нього лошаки, граючи копитами, залишали по собі приглушений тупіт і легенький серпанок просвіченої сонцем рожевої курави.

Молоді рисаки приймали фальстарт, кидки з місця, за-

вертали на другий бік доріжки, що бігла ген там під осоками, проносились за якусь хвилину по колу і, вийшовши на пряму, знову поспішали до нього, несучи на своїх молодих гривах і вітер, і радість, і гарячий шал. Пролітали пара за парою, навперегони, ніби граючись, здійнявши догори красиві окасті голови, торжествуючи від того, що пізнають щастя бігу.

I. Цюпа

Вправа 342. Прочитайте речення з дісприслівниками і дісприслівниковими зворотами. З'ясуйте, які дісприслівники виражають дію, що збігається в часі з основною дією; а які виражають дію, що передус основній.

1. Лише рілля в степу, зберігши колір чорний, його перелива у золото колось *Шал.*) 2. Пішов козак сумуючи, нікого не кинув (*Т. Ш.*). 3. Роман хотів вирватися, але капітан, міцно струсонувши його, поставив на місце (*Соб.*). 4. Засинаючи, ще почув, як увійшла мати — влада на слова... Як впильнувати, щоб вона, бува, не перейшла в розгнужданість тирана, коли вже слово, втративши свободу, стає рабом без імені й лиця і, нанизавшись на перо слівця, кружля покірно, примхам на догоду?! (*Б. Ол.*)

Вправа 343. Від поданих дієслів утворіть можливі форми дісприслівників, поясніть їх творення.

їхати, проїхати, везти, привезти, ламати, ходити, залишати, вивчати, летіти, рости, хотіти, лити, вилити, виїжджати, м'яти, махати, махнути, синіти, посинити, оголошувати, оголосити, забивати, забити, розстилати, розстелити, сісти, сидіти, сідати, колоти, заплести.

Вправа 344. До поданих дієслів запишіть інфінітив, зберігаючи значення виду.

Вітаючи, розквітаючи, випереджаючи, узявши, допомагаючи, допомігши, радячи, стоячи, віднайшовши, ошчаслививши, поселяючи, осиливши, зігнувши, витираючи, втершись, усміхаючись, умившись, беручись, зібравшись.

Вправа 345. Зробіть морфологічний аналіз дісприслівників, заповнивши таблицю.

Дісприслівник	Вид	Перехідний чи неперехідний	Час	Від якої основи утворений	Яким суфіксом утворений

П'ятеро бредуть крізь ніч і на саморобних акацієвих носилках несуть шостого, погойдуючи його і струшуючи, і він теж знає, що дорога нерівна, вибоїста, що вона весь час

намагається втекти з-під ніг. Стискуючи зуби, поранений постогнує.

Солдати йдуть угорською пустою, у міжріччі двох великих річок. Позаду, на сході, несе свої прозорі, неквапливі води звивиста Тиса; розбігшись із Карпатських гір, тут, на рівнині, вона поволі стишує плин, але все ж поспішає, щоб десь там, на півдні, потрапити в лоно Дунаю.

Рухливі піски перевіює вітер, невтомно рівняючи високі грядини.

Я. Гуріненко

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить...

Т. Шевченко

Тексти для пояснювального диктанту

I. Колись хустки в Україні вишивалися шовком, сріблом та золотом. Якщо вишивали шовком, то найбільше вживали червоних, синіх, зелених, жовтих та рожевих ниток. Зрідка траплявся і чорний колір. Сині нитки окремо ніколи не вживалися, тільки в поєднанні з червоними.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний, а починаючи з XVIII століття, навпаки: для хусток, як і для рушників, увійшов у моду рослинний орнамент — стилізовані квіти рожі, васильків, гвоздиків.

Відомий художник, Ілля Рєпін, готуючись малювати великий образ: «Запорожці пишуть листа до турецького султана», їздив по містах колишнього Запоріжжя. Їздив не сам, а з великим знавцем запорізької старовини, Дмитром Яворницьким. Під час цієї мандрівки Яворницький зібрав, а Рєпін змалював багато дуже цікавих пам'яток часів козаччини. Тоді ж Ілля Рєпін зробив малюнки з кількох вишитих хусток, що належали запорозьким козакам і зберігалися в їхніх нащадків. З тих малюнків бачимо, що козацькі хустки були вишиті квітами і мали довгі китиці по краях.

За книгою О. Вороная «Звичаї нашого народу»

II. Ось вона стоїть, українська хата, в якій народ наш не шукав захисту від безмірності історії, бо мав душу нелякливу й вільну, хата, з якої вийшли Тарас Шевченко і Павло Попович, сини землі нашої, що сягнули зір силою свого духу. І не самотня, не безпорадна ця хата аж так, щоб шукати

примарливої опори в іконах, а наповнена й оточена всім тим, що супроводжувало її крізь віки, хоч сьогодні вже й виходить із щоденного вжитку або й геть забулося і стало предметом етнографії, дивоглядом, екзотикою. Чи ж тільки екзотикою? А може, завжди будуть оці споруди й предмети ще й живими уроками для творців нового життя у їхніх невсипущих турботах про невинне поліпшення й прикрасення життя. Бо тут скупчений тисячолітній досвід цілого народу. Погляньмо оком неупередженим, і ми побачимо тут неймовірно витривалість перед усіма вітрами часу, побачимо високу доцільність і, можна сказати, трагічну відповідність законам господарчого життя, побачимо тонку красу й неповторність і, хоч як це дивно, в немудрих цих речах побачимо незборимий дух народний. Речі були слухняні, вони покірливо й вірно слугували людині, людина ніколи не ставала жертвою власних виробів, знарядь і споруд. Може, тому, що зроблені вони тільки з глини, соломи, дерева й заліза? Чи вдасться нам коли-небудь замінити глину, солону, дерево й залізо? І чи конче треба замінювати?

Ця земля — вся наша, з усіма її щедротами, багатствами і плодами. Ми теж плоди землі своєї, часом бунтівливі, непогамовні, часом нерозважливі, часом невиправдано забудькуваті.

За те, яким ти сьогодні є, часом треба бути вдячним минулому і не боятися вклонитись йому. Вклонитися отій солом'яній хаті, і пасіці, й вітрякові, і отим тихим оселям, і житам на пагорбах, і хрещатому барвінку обабіч твердо вигоптаної стежки.

Я. Загребельний

ПРИСЛІВНИК

Вправа 346. Випишіть прислівники разом із словами, з якими вони пов'язані. З'ясуйте значення, морфологічні ознаки і синтаксичну роль прислівників.

Пароплав ішов швидко, та Надії здавалося, що він посунається надто повільно. Здавалося, коли б можна зійти на берег, вона вже давно майнула б через оті кручі й долини, оповиті теплотою червеної ночі, і пішки скоріше б дісталась додому.

Дивне буває у збудженій жіночій душі: адже не вперше оце Надія після розлуки повертається у свою родину — за роки навчання не раз їй доводилось отак пароплавом їхати на канікули чи у відпустку, навіть доводилось поспішати на тривожний виклик, коли хтось занедужав, а зараз вона ін-нна, що дома усе гаразд, і їде уже не у відпустку, а

назавжди, їде, сповнена радісних сподівань, їде щаслива з успішного закінчення інституту,— однак ще ніколи не здавався таким довгим цей шлях і ще ніколи з такою силою не тягло до своєї домівки.

Я. Баш

Вправа 347. Випишіть прислівники, поділивши їх на розряди за значенням.

1. Повітря в горах дуже прозоре, отже, і видимість тут стала набагато краща, ніж на рівнині (*Гонч.*). 2. Коли втомлюсь і вільно спочиваю, до мене в гості завітає хтось, спішу назустріч, двері відчиняю і — наче жду, і наче жду когось (*Г. Ч.*). 3. Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — не гнися (*Нар. те.*) 4. Чути мені здалека — за громами доріг — тихо шумить смерека у Карпатах моїх (*Павл.*). 5. На тихім озері, де мріють верболози, давно приборкані, і влітку й восени то плюскоталися, то плавали вони (лебеді), і шії гнулися у них, як буйні лози (*Др.-Хм.*). 6. Коли моя білява донька виросте, я буду надто старий (*Досв.*). 7. Прийшла... Вмилась, напилася, тихо усміхнулась, вдруге, втретє напилася і не оглянулась (*Т. III.*). 8. Десь далеко дуже швидко, наче наввипередки, стукали zenітки (*Пере.*). 9. Але воно живе — забуте й незабуте, а час не зупиняється, а молодість біжить, і миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожить (*Сим.*). 10. Кажуть, люди жили табунами, спали покотом в імлі печер, цілувались при зорях ночами на крутих узбережжях озер (*Сим.*). 11. Зопалу я звівся на ноги (*Збан.*). 12. Ви якось чудно поводитесь зі мною останнього часу. Ви немов умисне втікаєте від мене (*Л. Укр.*).

Вправа 348. Від поданих прикметників утворіть прислівники на -о, -е і запишіть форми вишого й найвишого ступеня.

Далекий, гарячий, гожий, добрий, завзятий, замислений, мрійний, сліпучий, високий, злий, колючий, сипкий.

Вправа 349. Випишіть індивідуально-авторські прислівникові утворення з поезій П. Тичини. Спробуйте подати до них форми ступенів порівняння або виразити ступінь вияву ознаки дії іншим засобом і зробіть висновки про граматичну природу таких утворень.

1. Хитро ж ви ходите! Ой, підслизасте лакузно! 2. Легкокрильно той срібний пил носився з вітром. 3. В Європі, в тій півній, на сміх усім, на страм, манжетно дипломатите, шумите винце... і міряєте степ родючий, наче крам, за еполети, за підмогу, за слівце. 4. Незборено залізяно пройшли без каяття не спать шлюбосизяно, наукою пронизано, щоб все було життя. 5. Вірю амофорно — За рікою дзвони: сню волосожарно — тінь там тоне, тінь там десь... 6.— Скоріш,

скоріш одне з одним орбітно-плавно упадім, скоріш. 7... Щоб життя в нас виноградно і пшенично наповнялось. 8. У душі зелена вруна. Злегка тьмяні? — хто їх знає... Бо й зимою ж глиця юна. Свіжо-тьмяно-юна. 9. А потім зразу видно-видно! — мов у морській воді. І хтось торкне холоднолідно чоло моє. 10. Танцюють цвітно, цілунять тонно в туніках білих неначе бал. 11. Не милуй мене шовково, ясно-соково.

Вправа 350. З'ясуйте способи творення поданих нижче прислівників.

Вгору (угору), вдвоє (удвоє), тричі; натроє, бігом, гаряче, внічию, потім, щодня, взимку, надвечір, ридма, по-юнацьки, горілиць, сьогодні, втридорога, обіруч, по-кошачому, навприсядки, востаннє, часом, надворі, миттю, нашвидко.

Вправа 351. Розкрийте дужки і випишіть прислівники та прислівникові сполучення в три колонки: а) прислівники, які пишуться разом; б) прислівникові сполучення, які пишуться через дефіс; в) прислівникові сполучення, які пишуться окремо.

Користуючись «Українським правописом», поясніть написання поданих прислівників і прислівникових сполучень.

(до) смаку, (до) тла, (до) загину, (в) прах, (на) (в) знак, (на) пам'ять, (на) завжди, (на) (про) чуд, (на) (в) почіпки, (на) скрізь, (з) нічев'я, (до) побачення, (на) добраніч, (на) гора, пліч (о) пліч, сам (на) сам, раз (по) раз, (кінець) кінцем, (з) (давніх) давен, (за) видна, коли (не) коли, (не) переливки, (на) (в) кидяча, день (у) день, (в) (ряди) годи, один (по) одному, (на) самоті, (тишком) нишком, (зі) споду, (на) споді, (на) скрізь, (на) двоє, (на) віки.

Вправа 352. Розкривши дужки, запишіть прислівники та прислівникові сполучення за правилами українського правопису.

1. Дівчина тільки брови нахмурила.

— Чуєш, Любо?..

— Чого вам? — (з, під, лоб), зовсім байдуже, поглянула і знову насурмонилась.

2. Максим помахом шапки вітає птахів, що (рік, у рік) зимують у цьому закутку, і (з, розгін) стрибає в човен...

3. Таких річечок у Медведині було три. Кожна з них мала свій колір води, (по, різний) пахло навколо них зілля.

4. Батько відділив його, і на розкиданих чотирьох десятинах Євдоким перебивався (сяк, так), більше кохаючи круторогих, аніж свою Олену, що й досі, згадуючи батьківські достатки, (по, качиний) пиндючилась перед чоловіком і (що, день) точила його, мов шашіль деревину.

5. Тремтячи над своїм щастям, Дорохтей у дорозі піснотою і тухлим пшоном захарчовував своїх чумаків так,

що його почорнілу ватагу (з, далекий) пізнавали і чумаки, і покупці риби.

6. Тепер важкотілий огир управителя (де, далі) частіше з'являвся в лісових закутках.

7. Він (Таранюк) тримається ближче до плотів, побоюючись (віч, на, віч) стрітися з Устиною.

8. Біль аж перехитував ним і (раз, по, раз) шарпав серце.

9. Мар'ям вскочив у човен і (на, в, стояти) подався на той берег. (*З творів М. Стельмаха*).

10. (Час, від, час) згадує Ігор про камінь-самоцвіт, про скам'яніле серце відважного беркута.

11. Пристрасть мисливця спалахнула в Ігоря з незвичайною силою. Йому заманулось (будь, що, будь,) дістати орлят.

12. Негоди та бурі покошлатили очерет, (де, не, де) він звисав із стріхи аж до віконець, немов велика шапка, яка насувається на очі.

13. (По, середина) безшумна хвиля несла трісочки, хмиз, острівці рудого листя.

14. Дівчинка розломила горішок (на, двоє) — в ньому сиділа чорна скоцюрблена мушка з прозорими крильцями.

15. ... І всі школярі тоді теж встали і так, стоячи, (що, сила) аплодувала своїй однокласниці.

16. Дід Мороз довго не розтавав, (до, останок) боровся з весною. (*З творів О. Донченка*).

Вправа 353. До поданих фразеологізмів запишіть близькі за значенням прислівники або дієслівно-прислівникові сполучення, подані нижче.

До останньої нитки; їсть — аж за вухами лящить; до сьомого поту; шитий білими нитками; п'ятами наківати; усміхатися до вух; зробити (щось) на галь-паль; говорити як з білої гарячки; нагострити вуха.

Прислівники, дієслівно-прислівникові сполучення:

квапливо (поспіхом, похапки); не зовсім осмислено (необдумано, згарячу); наскрізь (повністю, зовсім); працювати дуже сильно (важко); швидко кинутися навтіки; напружено (уважно) прислухатися; невміло (погано виконаний); жадібно (з великим апетитом); щиро (від душі, широко розкриваючи рот).

Вправа 354. До поданих у дужках прислівників доберіть синонімічні заміни — фразеологічні одиниці.

Слухати (неуважно, уривками); не турбуватися (зовсім); робить (дуже сильно); птахів (дуже багато); хто-небудь міркує (розумно, чітко); почуввається (ніяково, несміливо, сором'язливо); (споконвіку, одвічно, здавна); жити (дружно, у злагоді); не зробити нічого (зовсім).

Вправа 355. У поданих реченнях підкресліть прислівники та похідні від прислівників прийменники разом з іменником. Поясніть відмінність між ними у синтаксичних зв'язках та функціях.

1. Дівчина покинула копати і побігла назустріч школярам (*Донч.*). 2. Човен плив то посередині ріки, то попід берегом у тіні дерев (*Бойч.*). Гаряча вода одігрівала засохлу шкіру і приємно, жваво холодила кров усередині (*Ян.*). 3. Зривається буря від краю до краю, бурхочуть навколо вали (*Граб.*). 4. Назустріч летіла снігова рівнина (*Шум.*). 5. Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини (*Довж.*).

Вправа 356. Запишіть речення, знявши ризки. Поясніть написання префікса *не-* і частки *не* з прислівниками.

1. Берези й клени, ще не/давно голі, стоять, зеленим маючи гіллям (*Рил.*). 2. На його правій скроні не/добре темнів рубець (*Бедз.*). 3. Дуби ростуть поволі, не/квапливо (*Рил.*). 4. Вже другий рік живе чиж у Юрка, бере з рук насіння, літає по хаті, весь день не/угавно співає (*Кон.*). 5. Загравам не/довго вже палать над лоном рідних міст (*Сос.*). 6. Не/суворо на серці, не/гнівно, а за тебе тривожуся я (*Мол.*).

Вправа 357. Зробіть морфологічний аналіз прислівників, заповнивши таблицю.

Прислівник	До якого слова відноситься	Розряд за значенням	Ступінь порівняння	Спосіб словотворення	Морфемний склад	Синтаксична роль у реченні

1. Вода мерехтіла, вода світилась різними барвами, вода мінjala настроїв, де всміхалась по-дитячому щиро, а де стриманіше. 2. Пізно увечері, а то й уночі Нестор Іванович виходить надвір і споглядає зоряне небо. 3. Мудрий звернув праворуч, до посадки і, ввімкнувши світло, посигналив. 4. Ганні Михайлівні не вперше випадало отак бачити нічне поле — поле трудове, що не засинало й опівночі, й удосвіта. 5. Спустились униз, поїхали вздовж гонів, де вже було викопано буряки. 6. Трудівники збирають добрий урожай цукристих, повсякчас дбають про долю врожаю наступного року. 7. Недавно одшуміла парка літня злива з громом та блискавкою, й тепер... пливли швидкі хмари. 8. Дочка віддалялась узбіччям дороги, а мати дивилась услід... 9. Вогняно-рудий півень стояв посеред вулички, то лівим, то правим цікавим оком зазираючи на подвір'я й подеколи скрикуючи придушеним сурмистим скриком — чи

то здивовано, чи то захоплено. 10. Чаплиха стояла на майдані доти, поки в гурті чоловіків рушив і Сидоров. Тоді й вона, відставши, подалася слідом. І не назирці, з одвічної своєї жіночої цікавості, а тому, що по-іншому просто не могла. (З *те. С. Гуцала*).

Тексти для пояснювального диктанту

I. Катер гойдався біля причалу; він не міг наблизитися упритул, і Мар'яна дивилася на розлитий безмір Дніпра — треба було тепер самій вертатися, шукати дороги, плутано пливти поміж осокорів, весла надто важкі; та вона вирішила вже для себе, що й не подумає відразу вертати до тієї сонної, байдужої машини, а рушить човном у мандри; спокуса була надто велика, настільки велика й сильна, що дівчина аж ніби захлиналася, заходилася від передчуття свободи, самотньої мандрівки, вона надумала спуститися вділ Дніпра, зовсім недалеко, а потому повернутися й поплисти далі вгору, подивитися, як усе виглядає зблизька, насправді, упритул. Мар'яні вже хотілося, аби Денис скоріше сів і вирушив до Києва.

Чекання завжди буває надокучливим, особливо коли вже про все домовлено — Денис приїде завтра, щоб привезти їй харчі, а сьогодні йому неодмінно треба бути на тренуванні й зустрітися з Максимом.

Мар'яна починала нетерпеливитися, вона хотіла своєї власної мандрівки і починала вслухатися вже в зовсім інші голоси — голоси повені,— і починала розуміти їх — була там і погроза, і розмах, і нескореність; Мар'яна мусила побути сам на сам з рікою, мусила, і вона раділа з того, що так і станеться, і трохи ніяковіла за ту свою радість, бо не збиралася ділити її з Денисом, і намагалася приховати свій настрій від Дениса. Вона наспівувала якусь мелодію, тихенько, ледь чутно, і Денис раптом умовк, прислухався: ніколи раніше не чув тої мелодії, навіть від матері, а це напевно була пісня з маминих країв.

Кудись відійшов набік галас, шум мотора катера, Мар'янину простеньку пісеньку піднімали й кидали у хвилю тільки сплески весел і вуркотіння води біля причалу.

Н. Бічуга

II. Богданова гора

Високу Чигиринську гору люди назвали Богдановою горою. Вона стоїть посередині Чигирина, ніби великий написаний курган.

Це чудодійне творіння природи виникло ніби по замислу

людини, на догоду оборонцям рідної землі. З цієї гори хорошо видно віддалені села, гори й низи Тясмина, далекі придніпровські рівнини й ліси. В старовину на горі була неприступна фортеця. Багато непроханих гостей-чужоземців поламали свої списи і ребра об цю гору-фортецю.

...Одного разу Богдан Хмельницький був обложеною сто тисячним ворожим військом на Чигиринській землі. Козаки хоробро боронилися, але не стало води і життя людей було поставлено під загрозу.

Ворог вирішив узяти військо Хмельницького взмором. На високій горі в козаків Богдана були великі запаси їжі, а води не було. Спершу почала гинути худоба, а потім і люди. І ось тут-то і прийшла на допомогу своїм синам рідна земля-матінка. Раптом на горі між кам'яними скалами забурлила свіжа джерельна вода нестримним потоком. Старі люди догадувалися, що нібито вода пішла на гору з Тясмина тими підземними ходами, якими колись Хмельницький водив коні напувати до річки.

Це джерело спасло людей від смерті. Набравшись нових сил, Богдан Хмельницький розгромив вороже військо.

З того часу це джерело продовжує існувати і невпинно, зимою і літом, тихо дзвенить непомітним срібним струмочком.

«Легенди та перекази»

ПРИЙМЕНИК

Вправа 358. З поданих речень випишіть дієслівні словосполучення з залежною відмінковою формою іменника, займенника, числівника. З'ясуйте, з якими відмінками вживаються прийменники та які значення вони міражають разом з відмінковими формами.

Зразок: *Стоїть (д е?) біля вікна (дає вказівку на місце; близько від предмета).*

1. Василь Береговий стоїть біля вікна, задивився на розгойдані дерева, на голубів, що пурхали в голубому потоці, і на тихе небо (*Цюпа*). 2. Вступні екзамени Поля витримала, і з осені в неї почалося нове, студентське життя (*Лет.*). 3. Один із Шаламаєнків, надуваючи щоки, здивовано витріщився на Богдана (*Ст.*). 4. Дійсно, де шукати Юру в горах, які тягнуться на три з половиною тисячі кілометрів уздовж узбережжя? (*Багм.*). 5. Нелегко перемагати себе, коли від болю хочеться кричати, та Артем знає: довкола вороги... (*Гур.*). 6. Перестрибнувши через тин, Димко пробрався на темне подвір'я (*А. Гайдар*). 7. Слідом за Куцим вони пройшли поміж скель. Перед ними відкрився краєвид схвильованого моря (*Трубл.*).

Вправа 359. Випишіть словосполучення з залежним іменником або займенником. З'ясуйте, які частини мови здатні керувати відмінковими формами за допомогою прийменників.

Скільки муки прийняв Матвій, що на трьох стало б, а вижив — не зломився і додому повернувся разом з братчиками-січовиками, як вони років з п'ять тому вдарили на Кафу, спалили її дощенту й випустили на волю півсотні тисяч бранців.

На січі Матвій не лишився, бо вже не здужав козакувати, а знайшов у рідному селі на Черкащині стару жінку й дочку з дітьми, підмовив з собою ще гурт сусідів, яким остогидло робити на пана, та й подався нищечком у степи на Дніпрові пороги, щоб хоч решту життя дожити біля сім'ї, на волі.

Там побудували собі втікачі хуторець-зимівник над балкою, прийняли в підсусіди ще десятків зо два таких самих бідолах, що втекли світ за очі від своїх панів, і стали хазайнувати потроху.

Орали родючий масний чорнозем, що зроду-віку не знав плуга, сіяли жито, ячмінь, гречку. Розвели гурт здоровезних круторогих волів, отару довгорунних овець, а над усе повикохували коней — баских, степових гривунів, що могли без перепочинку скакати з ранку до ночі.

М. Пригара

Вправа 360. Запишіть словосполучення з двох повнозначних слів і словосполучення з двох повнозначних слів та прийменника, похідного від прислівника або іменника. З'ясуйте відмінність між ними.

Стоїмо коло тину; коло звужується; працював протягом канікул; боротися з протягом; навколо школи цвіте; оглянься навколо; пливи уперек річки; покреслено впоперек; поперед уде молода; йди попереду учнів; вийшли назустріч; йдемо назустріч святу; йдемо на зустріч з співаком.

Вправа 361. Побудуйте речення, увівши один із прийменників, потрібний для вираження відношень між дієсловом та іменником.

1. (Через, у зв'язку з, з причин) великими сніговими заносами рух у горах припинився. 2. (З метою, для, у зв'язку з) посилення спортивної роботи необхідно провести медичний огляд учнів та скласти списки груп. 3. (Внаслідок, у зв'язку з, у силу) перегрівання на сонці може з'явитися слабкість, запаморочення. 4. (Щодо, з приводу, з) розгляданого на зборах питання хочу висловити деякі міркування. 5. Збори відбудуться (за, протягом, упродовж) двох годин. 6. (Всупереч, незважаючи на, хоча й) висловлено сумнів, наша поїздка видається можливою.

Вправа 362. Зробіть переклад українською мовою. Порівняйте прийменникове керування в обох мовах, з'ясуйте особливості вживання прийменників, похідних від повнозначних слів.

Не явился из-за болезни; пропустил по уважительной причине; подаем продолжался в течение трех часов; насчет отпуска поговорим позже; поехать в командировку согласно приказу; назначаю дежурного в соответствии с правилами внутреннего распорядка.

Вправа 363. З'ясуйте значення відмінкових словоформ іменника з прийменником *на* у реченнях з книги О. Воропая «Звичаї нашого народу».

1. Шука викидає ікру вже на самому початку квітня місяця. 2. Як вийти рано-вранці на «Олексія» до річки і тихенько стати на льоду, то можна почути і побачити, як шука-риба хвостом лід розбиває. 3. На Чернігівщині, якщо хочуть висловити співчуття нещасливому мандрівникові, то кажуть: «Облітав, сердега, море і землю, як лелека». 4. Головною їжею на Масляну є вареники з сиром і сметаною, але й гречані млинці на маслі або смальці смажені — теж обрядова їжа в ці дні на Україні. 5. Якщо син під час вечері (Свят-Вечора) пчихне — батько дарує йому лоша, бо це знак, що козаком буде. Якщо ж пчихне дівчина, то це знак, що вона в господині збирається, і батько їй теля, буває, дарує — «на щастя». 6. У хаті господиня кладе під скатерку на чотири кути столу по голівці часнику — «щоб злу силу відігнати».

Вправа 364. З'ясуйте значення відмінкових словоформ іменника з прийменником *по*.

Сиділи по сім годин щодня за роботою; пішли в ліс по гриби; стояло води по пояс; поїдемо по весні у гості; по вулиці побігали; по тобі плаче різка, кажуть.

Вправа 365. Запишіть прийменники, знявши ризку, разом або через дефіс. Поясніть написання.

З/за, із/за, з/під, по/серед, з/по/серед, з/поміж, по/під, по/за, у/слід за, у/кінці року, на/зустріч літу, на/перекір імі, на/початку тижня, з/початку чверті.

Вправа 366. Зробіть аналіз прийменників, зазначивши: 1) з яким підмінком іменника (займенника, субстантивованого слова) вжито; 2) які виражає граматичні відношення; 3) який за будовою; 4) яким синтаксичним пі'мзком поєднує форму іменника з головним словом.

1. Сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ — густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці (М. Вор.). 2. Ганну Михайлівну вчора запрошували в гості до коваля, проте за клопотами не змогла (Гуц). 3. Назустріч узбережжю море

котить литво бурунів. Весніе вже; цвіте по підгір'ю миндаль, але весна холодна, з вітрами, з дощами, і шторми б'ють майже день крізь день (*Гонч.*). 4. Наступного дня, по обіді, Джемма і Соломія зібралися йти до Фаусти Креспи. По дорозі Джемма розповідала про свою артистичну кар'єру (*Врубл*). 5. Попід вікнами загувало. Іван, не заходячи до хати, пройшов до воріт (*М. Ол*). 6. В легких платтях з крєпдешину, в гімнастерках польових, і для щастя, для почину, баяніст заграв для них. На лади поклавши душу, не збиваючись ніде, про землянку, про Катюшу гру на совість поведе (*Шал.*). 7. По той бік затоки втинається вповодж берега рядок вогнів рибальського селища (*Гонч.*).

СПОЛУЧНИК

Вправа 367. З'ясуйте типи сполучників за синтаксичними функціями (що поєднують і яким синтаксичним зв'язком).

Починаючи з досвітку, цілий ранок над радгоспом гуркочуть літаки. Літаки володіють піднебессям, а низько над радгоспними землями білокрила армія чайок наступає на кузьку. З ранньої весни побачиш цих птахів у степу; трактор оре, а вони в'ються за ним білою заметіллю, йдуть попаски за плугами, визбирують із ріллі хробаків. Та найбільше роботи їм зараз, коли хліба стоять у наливі, коли ненажерна кузька пластмасово поблискує всюди на колосках, випиваючи з них молоде молочко.

З самого рання летять чайки в поля, у глиб суходолу, мов на роботу, і трудяться, аж поки спека не вдарить. Працювали б і далі, якби було де напитись.

— А щоб їх згага не томила, розставили б ви їм у степу коритця з водою, — порадив яось Горпищенко-чабан голові робіткому Лукії Назарівні Рясній.— Вони тоді вам цілий день трудитимуться...

О. Гончар

Вправа 368. З'ясуйте значення сурядних сполучників (єднальних, протиставних, зіставних, розділових).

Власне, ніякої криниці в дворі немає, а є внизу за городом, що спускається до левади. Мабуть, воду беруть ще з тих часів, які губляться в мороці забуття, бо криниця стара, і вже за пам'яті Нестора Івановича обновлювалась-чистилась не один раз. Весною та влітку ходять люди по воду межею, а восени, коли збирають городину, то по скопаному, а взимку, звісно, протоптують доріжку через сніг. Вода там глибоченько, зате холодна, чиста й смачна.

Є. Гуцало

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:

Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну.
Поглянуть іще раз на синій Дніпро,—
Там жити чи вмерти, мені все їдно...

Леся Українка

1. Не знала ні свят, ні буднів, у неділю, зачинившись у хаті, пряла, або латала, або шила (*Гуц.*). 2. То наближаючись, то віддаляючись, але не стихаючи зовсім, гуркотіло і гуркотіло два трактори в полі (*Ряб.*). 3. Вечорами все до нас ходив. Прилямає під вікна та й виграє (*Гр. Тют.*). 4. Бачимо перед собою ніби якусь гру: то море підкрадається до хлоп'яти, то хлоп'я весело крадеться до моря (*Гонч.*).

Вправа 369. Випишіть складнопідрядні речення з сполучниками, що виражають відношення мети, умови, допустові, причини, порівняльні. Доберіть синонімічні сполучники.

1. Змолоду треба набратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця (*Цюпа*). 2. Коли тривоги життєвої тебе підхопить вітер злий, по вінця сили трудової у серце стомлене налий (*Рил*). 3. Та що ж, нехай не зрушу я нікого, зірвавшись в безодню забуття, аби не ранила так смерть моя нікого, як ранило мене моє життя (*Л. Укр.*). 4. Не боїться любов розлуки, не дається печалі в руки, синім зором зорить у далі, хоч за це й не дають медалі (*Мал.*). 5. Молоденький місяць став шляхки вертати, щоб могла людина риг його дістати (*Мал.*). 6. Хочемо знайти щось співзвучне життю кожного з нас, таке, що відповідало б нашим настроям, уподобанням, бо тільки тоді буде справжня творчість, пристрасна, зігріта душею (*Гонч.*). 7. Як прийде туга, пізнаєш друга (*Нар. те.*). 8. Аби гідна, най би була й бідна (*Фр.*). 9. Дарма що вовк, а добре розсудив, неначе хто навчив, Що іноді з'їси і не доволі. Зате живеш на волі (*Гл.*). 10. На дні душі, немов на дні ріки, каміння споминів лежить роки (*Павл.*). 11. На припічку каганчик миготить... Хурчать прядки, і не вгаває мати, бо слухаюгь...І страшно, страшно їм, і весело, й не хочеться ще спати, хоч ніч давно... (*Грінч.*).

Вправа 370. Замініть прості сполучники складеними (тому що, через те що; в міру того як; внаслідок того що, з огляду на те що); поясніть, як вони розділяються комою.

1. Ми довго блукали вулицями, бо не запам'ятали дороги.
2. Пісня все гучнішала, як наближалися дівчата.
3. Доведеться починати заново, оскільки відповідь не сходиться.
4. Очевидно, заночуємо тут, бо швидко поночіє.

Вправа 371. Випишіть речення з відносними займенниками та займенниковими прислівниками у ролі сполучних слів. З'ясуйте відмінність між підрядними сполучниками і сполучними словами.

I. У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцем, коли вперше деревами тішишся: збагнувши, що вони гарні, коли тихі радощі, збуджені в душі красою листка чи пелюстки, вперше переходять у здивування, а здивування — в таке почуття, яке за браком точнішого слова назвати можна щастям. Такі дні, здається, більшість людей переживає в дитинстві. До таких днів ми повертаємося спогадами. І нема в світі зеленішої левади, як та, через яку біліла твоя перша стежка до школи, і деревини кращої немає, як та, в якій ти вперше впізнав живе єство, і сонця ласкавішого нема, як те, яке хотів ти підняти, немов блискучий таріль, із голубого дна калабані.

У сфері таких почуттів живе Антонич «Трьох перстеньків». Між дитинством і зрілістю людини напинає він невидимі проводи, по яких біжать з найпершої дитячої ясності мозку до нинішньої його серйозності образи, ніби сигнали внутрідушевного телебачення.

Біографічне і героїчне «я», що звикло бути центром уваги в ліричному жанрі, цілком розпливається тут у малюнках карпатської природи і лемківського села. І, ніби від того, що це «я» все-таки хоче дати нам знати себе, малюнки ці мають незвичайну пластичність і вражають, як щирий голос дитини, здивованої світом і не зіпсованої жодними чужими уявленнями про світ.

Д. Павличко

II. 1. За день води убуло: на тому місці, де вона стояла зранку, залишилася тільки гривка сухих очеретяних сопілок, розбубнявілих сучків і порожніх равликів (*Гр. Тют.*). 2.1 за два роки він (дядько) прогнав її через усі головні вузли металургійного виробництва — від домни до прокату. Посилав не туди, де легше, а де важче... (*Ваш*). 3. Нестор Іванович відчуває, що настрої душі цілком відповідає тим словам, котрі вже бринять у свідомості, котрі ось зараз вирвуться на широкий простір урочистим шнуром журавлиним (*Гуц*). 4. Живе поезія у мові, якої мати вчила нас, у гніві, в усмішці, в любові, в красі звичайній, без прикрас (*Рил.*). 5. Я не знаю нічого у світі, що дорожче за юності дні (*Нагн.*). 6. Скільки не кинь оком — тяглось поле, рівне, де-не-де перерізане яругами, в яких ховалась річка (*Скл.*). 7. Пливають собі (запорожці)... А попереду отаман веде, куди знає (*Т. Ш.*). 8. Той у північ на море поплине, хто не думає ранку діждати... (*Л. Укр.*). 9. Моя

душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала; весни такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла *Ці. Укр.*

Вправа 372. Запишіть речення з поданими сполучниками, знявши ризики. Поясніть написання сполучників.

А/би, що/б, ні/би, ні/би/го, немов/би, немов/би/то, буцім/то, як/що, за/те, дарма/що, незважаючи/на/те/що, так/що.

Вправа 373. Зробіть аналіз сполучників, визначте розряд за функцією в реченні; за характером семантико-синтаксичних відношень, які вони виражають, та за будовою.

1. В небі хмарка, наче білий лебідь, пропливає в далекії краї, вітер спілі колоски терebить, а я руки згадую твої (*Павл.*). 2. Ходив я та плакав, та людей шукав, щоб добру навчили. Я тепер згадав, згадав, та й жаль стало, що лихо минуло, молодеє лихо! Якби ти вернулось, проміняв би долю, що маю тепер (*Т. Ш.*). 3. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було. Та все-таки якомсь жилось, хоть на чужому, та на полі... (*Т. Ш.*). 4. Буває так, що дні довго і одноманітно котяться через усе життя, як горошини по рівному жолобу (*Соб.*). 5. Тут водограїв ледве чутна мова,— журливо, тихо гомогить вода,— немов сльозами, краплями спада; себе оплакує оселя ся чудова (*Л. Укр.*). 6. Дідона зараз одгадала, чого сумує пан Еней, і все на ус собі мотала, щоб умудритися і їй; з-за печі часто виглядала, прикинувшись, буцім куняла і мов вона хотіла спати. Еней же думав, що вже спала, і тільки що хотів дати драла, аж ось Дідона за чуб хвать (*Комл.*). 7. Для добрих друзів відчиняю дім і маю серцю ширу нагороду, хоч деякі із них в житті моїм, як в'ялий лист, обсипались в негоду (*Мал.*). 8. Уже тоді слава про Соломіїні успіхи добігла Львова і Праги, і на літній сезон співачка хоче кудись заангажуватися, аби заробити трохи грошей (*Врубл.*). 9. І хоч відганяла докучливі мислі, все одно перед очима стояв Василь. Бачила його то безвольним, тихим, покірним, то замисленим, мовчазним і якимсь відчуженим, а найчастіше в гніві (*Цюна*). 10. Татарські погроми зменшили нашу літературну продукцію, проте спинити її вони не змогли (*І. Ог.*) 11.1 можна тільки дивуватися і благоговіти, як це народ наш незвичайно тернистим шляхом досяг такої великої культури (*І. Ог.*). 12. Як вода висохне у невеличких болотах, то в'юни зариваються в болота й там живуть. Хіба що земля висохне так, що аж потріскає, то тільки тоді вони пропадають, а то живуть довго (*Ворон.*). 13. Намисто в Україні тепер, як і колись, служить оздобою не тільки дівчат, а й молодих заміжніх жінок; лише бабусі, якщо

й носять намисто, то дуже небагато — один, два разочки, та й то темних кольорів (*Ворон.*).

ЧАСТКИ

Вправа 374. Випишіть аналітичні форми дієслів і з'ясуйте форматворчу роль у них часток.

1.— Як же домогтись розумної людської сили? — поспитав Метелиця...— Просто — хай кожне ставиться до природи як до рідної матері, а не як до чужої чужениці (*Гуц.*). 2. Нехай ніхто не плаче по мені, нехай не засмучу нікого я собою. Нехай побачу я в смутні для мене дні утіху щирую та усміхи ясні (*Л. Укр.*). 3. ... Вже б нікуди звідси не їхав, так і зостався б у Бережанах (*Гуц.*). 4. Тим часом дідова каша विकіпила, присмалилась і, мабуть, зовсім згоріла б, коли б не каменоломи... (*Баш.*). 5. Котик було, йдучи, наказує: — Ти ж тут нікого не пускай, та й сам не виходь, хоч би й хто кликав (*Казка*). 6. Вони [посланці] знову давай його просити, давай його просити, давай його благати... (*Казка*).

Вправа 375. Виділіть частки; назвіть розряд за функцією та з'ясуйте значення їх.

1. Може б, хто послухав казки! Ось послухайте, панове! Тільки вибачте ласкаво, Що не все в ній буде нове. 2. І за те хвала Роберту Брюсу, — він борцем за рідний край з'явився. Так! одваги та завзяття в праці він в малого павука навчився. 3. Вийшов з церкви король на майдан, люд гукає: «Робертові слава! Хай живе! він довіку наш пан!» 4. Так шість раз той павук обривався, і шість раз він на стелю злізав, але всьоме таки удержався й до стіни свою нитку прип'яв. 5. Тож завтра кожний з них піде до рідної оселі, — чого ж сидять вони такі смутні та невеселі? 6. Що за слово ти оце промовив? Чи на те ж браталась я з тобою, аби мала так ганебно зрадить? 7. Вже не мовила ні слова віла, лиш махнула білим завивалом. 8. Гаразд, моя доню Ізољдо, я золота в сонця візьму, блакиту морського позичить попросим русалку саму. 9. О р ф е й. Ні, брате, коли я й насміхаюсь, то не з тебе. 10. Третій. А я й не знав, що він так може грати. 11. Н е о ф і т-р а б. Господній раб? Хіба ж і там раби? 12. П а т р и ц і й. Ти думаєш, вони надовго скинуть [ярмо]? Н е о ф і т-р а б. Хоч би на мить, і то вже варто труду! 13. М а в к а. Який-бо ти, дідусю, став суворий! 14. Л у к а ш. То хто ж він — дід чи батько? Мавка. Я не знаю. Хіба не все одно? (*З те. Лесі Українки*).

Вправа 376. Випишіть речення, в яких за допомогою часток виражаються значення оклику або захоплення; пом'якшення наказу; підсилення або виділення якогось члена речення; бажаність та інші.

1. Цар як подивився, що в нього свиточка — латка на латці — коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Як-таки, щоб я свою дитину та за такого хлопа віддав!» 2. Нагледіла Івашка відьма та й каже собі: «Ото б добре Івашкового м'ясяця попоїсти! Дай-но я його підманю». 3. А рак усе лізе та лізе... Та як ущипне козу клешнями!.. Коза як замекає, та з печі, та з хати — побігла, тільки видно! 4. А третій сидів-сидів: — Ось піду лишень я, так я їх прижену. Як побіг, так і той рад, що втік. 5. Ти мені покажи, як сідати, то й я сяду.— Та от же так, дивися! 6.— Чому ти,— питає,— не їси? — Де вже мені їсти! 7.— Оце,— каже,— як я міцно спав! Та й пішов із бані! 8. От які богатирі були — земля не держала! У нього, у того запорожця, сім пудів голова! 9.— Рубай, рубай, коли руку підняв,— каже той. Так де тобі рубати! Як підняв руку, так вона й замкнулась, так і залякла... (З казок).

Вправа 377. Запишіть речення, знявши дужки. Поясніть написання часток.

1. Хоч (би) маленькую хатину він мріяв мати над Дніпром, що (б) у вечірнюю годину животворить своїм пером (Рил.). 2. Не (давно), не (давно) у нас в Україні старий Котляревський отак щебетав. 3. Як (би) (то) далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла. 4. Степаночку, голубчику! Чого (бо) ти плачеш? Усміхнися (бо) до мене... Скажи (бо), Степане! Може, справді (не) здужаєш? 5. Отаке (то)! (Не) здивуйте, що вороном кричу... 6. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, (не) було. Та все (таки) яось жилось... (З те. Т. Шевченка). 7. Усі сили й життя віддав він землі, сподіваючись, що вона коли (небудь) подарує йому втіху (Бойч.). 8. Улянка вирішила (будь) що (будь) упіймати непроханих гостей. (З те. О. Донченка).

Вправа 378. Перепишіть подані речення. Поясніть написання частки *не* і дієсловами у заперечному реченні та з іншими частинами мови при частковому запереченні.

1. Хочеш їсти калачі — не/сиди на печі. 2. Спокій буде на землі, як не/стане паліїв війни. 3. Чув дзвін, та не/знає, де він. 4. Не/поміляється той, хто нічого не/робить (Нар. те.). 5. З'їхалося на цей раз до села так багато, як не/з'їжджалось ніколи. Приїхало багато таких, що не/було идома років по двадцять і більше і фактично чи не/вперше бачать один одного. Всі трохи схвильовані, деякі знайомлять і VI наново, дивуються один з одного, з мінливості світу і

не/вблаганної швидкості часу (*Цюпа*). 6. На засіди ви виходите, коли вже добре стемніє...

Виходите в великому дубленому кожусі. Хазяїн вас питає:

— Може б, і свитку ще надягли?

— Ні,— кажете,— не треба. Не/так уже воно й холодно.

І вітру нема (*О. В.*). 7. Комбат і всі присутні бачили, що на цей раз Усмаг чогось не/договорює (*Гонч.*) 8. Дехто, захопившись тракторами, може, вже не/дооцінює коня (*О. В.*). 9. Він зачав всіх боятися, всім не/довіряти (*Фр.*). 10. Що доля не/легка,— в цім користь і своя є. Блаженний сон душі мистецтву не/сприяє (*Кост.*).

Вправа 379. Запишіть, розкривши дужки. З'ясуйте, в яких реченнях частка *не* виражає повне або часткове заперечення і тому пишеться окремо.

1. Немає гірше, як в (не) волі про волю згадувати (*Т. Ш.*).
2. (Не) шабля і (не) спис, а молот і терпуг, (Не) мрія, а ява, (не) порив, а потреба: із темних брил життя ти силою навкруг витісуєш нове. (*Рил.*) 3. Книга в щасті прикрашає, а в (не) щасті утішає (*Нар. ме.*) 4. Сивоок знав тепер, що червона фарба означає кохання й милосердя, небесна — вірність, біла — (не) винність, радість, зелена — надію, вічність, чорна — жалобу, смуток, а жовта — (не) навість, зраду (*Загр.*) 5. Бо (не) поет, який схилив в журбі смутне чоло і лишить по собі (не) мужнє слово, а пекучі сльози (*Луч.*) 6. Чоловіче мій, запрягай коня! Це не кінь, а змій, — миготить стерня (*Кост.*).

Вправа 380. Запишіть речення, знявши риси. Поясніть написання частки *не* і префікса *не* з дісприслівниками.

1. Не/знаючи броду, не лізь у воду (*Нар. ме.*) 2. Цілу ніч ідемо не/присідаючи (*Гонч.*) 3. Я ненавиджу тих, що, не/сіявши, жнуть, що, садів не/садивши, плоди об'їдають (*Нагн.*) 4. Назустріч Гонтареві, не/кваплячись, розміреною ходою йшов високий, широкоплечий волжанин Лукін (*Бауі.*) 5. При місяці білів холодний попілець... либонь отой, хто сей вогонь палив, не/допаливши, кинув і залив (*Л. Укр.*).

Вправа 381. Зробіть морфологічний аналіз часток, визначивши розряд за функцією (формотворчі, фразові), їх значення та правило написання.

1. Розкажи мені, поле (я багатшим не стану, любові твоєї спізнавши), про причетність до щастя людського мені розкажи (*Мойс.*) 2. І ось твій лист до мене в самоту... Невже надумав ревнувати до слова? (*Мойс.*) 3. Юначе! Хай буде для неї твій сміх, і сльози, і все до загину... Не можна любити народів других, коли ти не любиш Україну... (*Сос.*) 4. О слів жорстока і солодка влада! Не опечись на їхньому вогні... Такі ж близькі звучанням «рада» й «зрада»! Які ж провалля поміж

них страшні! (Б. Ол.). 5. Слово, слово моє пречисте, Кинь мене на свої ножі! За пекучу безжалісність мого наговору — не повстанеш на мене хіба? (Світл.). 6. І коли б солов'єм я співучим у твоїх народилась лісах, то про тебе, велику й могучу, я навчила б співать небеса (Ткач). 7. Не прагну темноти подібно плазу, а лиш туди, де згасну я одразу, крізь ніч до сонця — мій летючий біг (Павл.).

ВИГУК

Вправа 382. Прочитайте тексти. З'ясуйте функції вигуків та звуко-наслідувальних слів.

I. «Раннім-рано та ранесенько», ще ледь-ледь починає сіріти, штовх вас у бік:

- Вставайте! Вставайте! Час уже!
- Г-г-г! М-м-м!
- Вставайте!
- М-м-м!
- Б-б-бах!

З криком: «Бомбьожка!» ви зриваєтесь і мчите.

— Тю на вас! То я в крижня гахнув!

Остан Вишня

II.— А я вже рішив теж: буду комбайнером.

От бач. Чоловік щойно почав ходити до першого класу, а вже вирішив!..

- Го-го, коза!
- Го-го, сіра!

За II. Загребельним

III.— Ей, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були!

— Угу! — каже ворона, не роззявляючи рота.

— І братів, і сестер твоїх знав,— каже рак,— що за добрі люди були!

— Угу! гукнуть ворона, а рака кріпенько держить.

— Та вже хоч вони і гарні люди,— каже рак,— а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішої від тебе!

— Еге! — крикнула ворона на весь рот і впустила рака в море (3 байки).

Вправа 383. Запишіть речення. Підкресліть вигуки і звуко-наслідувальні слова. З'ясуйте, за яких умов здатні вони виконувати роль членів речення.

1. Ви дізнаєтесь про зайця, який після бухгалтерового

пострілу з страшним криком «н-н-няв!» вискочив аж на вершечок телеграфного стовпа. 2. А коли не повезе, тобто, коли бах-бах! — і повз торбу, не сумуйте, старайтесь їхати чи йти з полювання повз базар... 3. Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнілі журавлі, запитуючи своїм «кру-кру»: — Чуєш, брате мій, товаришу мій? Відлітаємо!»

За Остапом Вишнею

Вправа 384. Зробіть аналіз вигуків, вказавши на значення, які вони виражають у реченні. З'ясуйте граматичну природу слів-речень, виражених вигуківими словами.

1. Дід Карась усе зрозумів. Задумано здорово! — Н-но, кося! — тоненько крикнув він і батою помахав у повітрі (*Бойч.*). 2. «Тру-ту-ту-у!» — все вище і вище підіймає над лісами свою переможну мелодію ріг... 3. ... Заочі на цього пана Никонора махає рукою і зневажливо кривить одне слово: «Ет!» 4. Ох, той щоденник... Хоч би він не потрапив до чужих рук... (*Ст.*). 5.— Спасибі,— сказала нарешті Улянка.— Я забула, що треба подякувати. 6. Ух, як важко тримати язик за зубами! 7. Ой, снігу, снігу! Прийшла в ліс зима... 8. От як узвар почав уже клекотіти й бурчати: «вар-вар-варрюсь», Улянка ненароком глянула у вікно й побачила на сніжній білій ковдрі слід. 9.— Ого-го! Та тут, мабуть, на одну підводу не забереш! 10. Ось саме цієї хвилини Уляна й почула в далечині крик.— А-га-га! — докотилось до неї, як луна. 11. Скрізь тільки й чути було: фінь-фінь,— коротка мовчанка, і а-ха-ха!.. Фінь-фінь, а-ха-ха!.. (*Донч.*). 12. Геть з моїх очей, геть! (*Коц.*). 13. Ура! Ура, Панченко! — дружно лунають вигуки в залі (*Бойч.*).

Тексти для пояснювального диктанту

I. Йшли лугом, понад мілким озерцем, де трави і лоза вилягли в один бік — їх похилила повінь, вдихали запахи болотного зілля, одквітлої лози, материнки. Майже з-під самих ніг вилетіли дві качки, — по очах різнуло фіолетово-синім, і Дашенко на мить відчув, що і його мовби рвонуло вгору, туди, де краляли небесну голубиць свистючі крила. Стежечка повела їх угору, між піщані кучугури, порослі лозами й молоденькими, років чотири тому посадженими соснами. Вони зупинилися на горбі, розглядалися. Позад них громадилися ще більші кучугури, цілі піщані гори, за ними темно-зеленою хмарою вставав сосновий бір, праворуч за кущами верболозу синіла затока, над нею мрів дубовий лісок — дубки маленькі, як завше в тих місцях, де близько приступає вода, але міцні, корячкуваті. Посеред Десни — острів Власне,

острова не було видно, вставала лише зелена піна верболозів, що налягли на воду, а вона грала їхнім пружним віттям. Здавалося: острів пливе. І плив понад островом, наповнював увесь простір дзвоном, ляскотом, свистом, щебетом голосний спів...

В якийсь момент острів затихав. Але тиша німувала недовго, її проламував найнахабніший, найсміливіший, найбезталанніший голос. Мабуть, володар того голосу знав, що в інший час його ніхто не слухатиме. «Дзінь-дюр, дзінь-дюр-тьох»,— оце і вся пісня. Поспішливо обзивався в другому кінці острова інший, трохи вдатніший, але теж невисокого польоту співак. Мабуть, брався вчити нездару. «Тьох-тьох, дзінь, лясь-лясь». Тоді враз, мабуть ображені, зривалися кілька... Тут перемішалися всі школи, тут змагалось безліч напрямків. І аж тоді, десь посередині острова, мабуть, на білій грушці, озивався справжній маестро. І хоч на ту мить острів дзвенів од співу, його пісня не губилася. Він озивався мовби ліниво, знехота: тюх. Тюх. Тоді захоплювався, віддавався на волю власного співу й бив у небо дзвінко, аж вставала в берегах луна: тіур-тіур-тіур, фіть-фіть-фіть, лясь-лясь-лясь-лясь! І цим останнім звуком запечатував вуха.— Народний! — сказав Ратушний, і Дащенко посміхнувся.

За Ю. Мушкетиком

II. Ярмарок

Ще й сірі ти надворі не починало, а під дверима мов з іучюмовця:— На ярмарок! Уставайте!

То Веремій Васильович парою своїх уже до школи під'їхав.

На ярмарок треба зарані вирушати, бо до нього 20 верстов, а прийхати туди треба так, щоб і місце вибрати, щоб і стати як слід і щоб не прогавити жодної з того ярмарку хвилини...

Дехто так іще звечора волами посунув. То так, щоб по дорозі ще й попасти товаряку,— буде тоді вона на ярмарку, як налита, і коштуватиме тоді вона «цілий світ».

— Н-н-о, малі!

Малі біжать, хвостами крутять, «хід» торохтять, печінки, губи й зуби стрибають.

... На ярмарок!

Благословилося на світ. Виткнуло заспаний писк сонце, стьобнуло промінням по луках, по степах, по садах, по левадах..

І видко: аж-аж-аж ген до того ліса, куди око дістає, дорогою вози потяглися... І кіньми, і волами, і коровами... І гарби, і вози і возенята... З кучами, з сіном, з соломною. А на возах і кури, і вівця скручена, і теля мекає, підвестись намагаючись... А за возами і стригунці, і бузівки, і корівки :і прив'язаними до хвоста телятками.

— Гей! Цоб! Цабє! Н-н-но!

На ярмарок!

І ідуть, і ідуть, і ідуть, і ідуть...

І дорога вже не дорога, а строката величезна гадюка, жива й покручена, що за отой лісок, не поспішаючи, полізла...

І де її голова, і де її хвіст — невідомо, бо за лісок аж вона потяглася, а хвіст за отим бугром, десь там іззаду...

Остан Вишня

III. Вступати з учителем у розмови, та ще після уроків, ми, школярі, не мали звички. Учитель Станьчик, або, як ми його величали, «пан професор», був людиною суворою і завжди заклопотаною справами: уроками, господарством, а найбільше, певне, хворобою дружини і долею своїх красивих дочок Ванди й Стефанії. Проте я зважився наздогнати його, коли він після уроків спустився з ганку і вийшов з шкільної садиби. Червоніючи та запинаючись, я пояснив йому, що хотів би від пана професора довідатись, як треба тлумачити деякі слова й вирази з батькового листа.

Пан Станьчик колись, ще у молоді літа, учив мого стрийка Петра і тому ставився прихильно до мене і навіть не так суворо карав за провини. Побачивши в моїй руці американський лист, охоче згодився допомогти. Завів до себе на квартиру, спитав, як мається мій стрийк, чи сподіваємось його до себе на паску, і просив, коли писатиме йому мама, передати сердечне вітання. Тоді я, звичайно, не міг догадуватися про якісь там стосунки між стрийком Петром і старшою учительовою донькою Стефанією, зате Станьчик, очевидно, знав усе, що треба знати дбайливому батькові, бо поведився зі мною не як з учнем, а як з майбутнім своїм кривним...

У той день я багато чого дізнався від учителя: що прерії — то величезні низові долини в Америці, колись вкриті лісом, а тепер густою високою травою, що резервації — бідні пустельні землі, куди уряд Сполучених Штатів зігнав індіанців, щоб забрати в них їхні багаті землі, оті самі прерії.

Д. Бедзик

СИНТАКСИС

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Вправа 385. Поділіть речення на словосполучення, охарактеризуйте словосполучення за типом смислового зв'язку компонентів (атрибутивні, об'єктні, просторові, часові, причини, мети тощо).

У всі віки на всіх перепуттях історії хліб був найбільшим з багатств. Коли його обмаль — чваньковите золото просто непотріб. Його закопують в землю як мерця, його ховають за ковани двері як найпідлішого злочинця. А хліб і в бундючні хорони, і в прості селянські оселі здавна вносили на підносах з шанобою. Ти, золото, годишся тільки для того, щоб на тобі подавали до столу звичайний чорний хліб. Недарма збіднілі народи відверталися від держав, що мали багато золота, й простягали руки до тих, що мали багато хліба. Хліб переважає все. Одне пшеничне зерно тяжче за гори золота. Вкинута в землю, воно за один лише рік дає тисячі зерен. А золотий мішок вік пролежить в землі і нічого не вродить. Тож недарма хлібом і сілля зустрічає Русь своїх дорогих гостей. Ідіть, народи! Русь не відмовить вам, як не відмовить у хлібі сусід сусідові, село селу. Можливо, в інших державах не так заведено. Можливо, там, де владарює золото, за хліб і гребуть золото. А у нас ні. У нас віддають хліб тією ж міркою, якою позичили. Ми позичаємо хліб на багатство.

В. Земляк

Вправа 386. Виділіть словосполучення, поділіть їх на групи за типом смислового зв'язку компонентів та морфологічним вираженням стрижневого слова.

А сонце вже сідало. Високо, високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла, засяяла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув парохід і виразно витнувся на палаючому обр'ю, як з чавуну вилитими чорними шоглами. Захвилювалась вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась — і вдарила з глухим стогоном в пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок... І знов усе стихло; тільки сполохана річка, гойдаючись в своїх берегах, мелодійним хлюпанням жалілась жовтому пісочкові на докучливих гостей.

М. Коцюбинський

Вправа 387. Подані словосполучення поділіть на синтаксичні, лексичні і фразеологічні. Якщо якісь з них можуть мати подвійне значення, поясніть це на прикладах.

Біла церква, гав ловити, адамове яблуко, набити руку, контрольний диктант, білий гриб, критичний реалізм, Новий

рік, збити з пантелику, берег озера, ловити рибу, легка промисловість, спочити після роботи, троянський кінь, легке завдання, спочити на лаврах, червоне яблуко, волосський горіх, цвіт акації, легка кавалерія, Далекий Схід, на сьомому небі, далекі гони, на п'ятому поверсі, Кривий Ріг, домашнє завдання, дати слово, нова книга, весела вдача, дати одкоша, сізифова праця, Біле море, зелена трава, біла ворона, водити за руку, день і вечір, надути губи, ні риба ні м'ясо, білий папір, надути щоки, водити за носа.

Вправа 388. Випишіть з речень вільні словосполучення, класифікуйте їх за морфологічним вираженням стрижневого слова.

Попереду височіли гори. Мимоволі перехоплювало подих від крутизни високих шпильчастих вершин, від духмяних пахоців. Різними барвами горів осінній ліс, та переважала червона і золота. Старі буки були наче щойно витягнуті з червоної фарби, ясні краплі якої ще й досі з тихим шелестом падали на землю. І серед цього полум'я і золота немов якийсь чародій розкидав примхливою рукою темно-зелені грона смерек. Повітря було наповнене пряною свіжістю нічного дощу, перестояними пахощами осінніх квітів. З ближнього міжгрі'я струменів п'янкий хміль опалого листя.

П. Гуріненко

Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну майбутнього часу. Вона вся вставала перед ним, гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним з своїм гордим поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шії, з своєю мовою в літературі, з своєю наукою й поезією.

І. Нечуй-Левицький

Вправа 389. Зіставте українські та російські словосполучення, порівняйте структурні та граматичні особливості їх.

сміятися з нього — смеяться над ним
у службових справах — по делам службн
питання з літератури — вопрос по литературе
дякувати батькам — благодарить родителей
їхати до міста — ехать в город
за два кілометри — в двух километрах
йти стежкою — идти по тропе
до ваших послуг — к вашим услугам

вступати до інституту — поступать в институт
важливіший за інших — важнее остальных
приїхати додому — приехать домой
уникаючи зустрічі — уклоняясь от встречи
турбота про урожай — забота об урожае
вищий за мене — выше меня.

Вправа 390. Доберіть російські чи українські відповідники до поданих словосполучень. Порівняйте засоби вираження у них синтаксичних відношень.

I. З усіх сил, боротьба за владу, поїздка до моря, пливти катером, кращий за нас, яблуневий цвіт, екзамен з математики, подорожуючи лісом, за покликом серця, схильний до повноти, дорожчий за життя.

II. Большой гриппом, по вашему совету, синий от холода, сильнее остальных, невзирая на лица, старший по возрасту, поехать к родителям, бег с препятствиями, ухаживать за больным, знать больше всех, работают с увлечением.

Вправа 391. Утворіть ряди словосполучень з опорними словами таким чином, щоб у кожному з них були лексичні, синтаксичні та фразеологічні словосполучення. Складіть із ними речення.

Зразок: *Бити поклони, бити олію, бити ворога, бити байдики.*

Приносити..., дати..., прийняти..., підняти..., йти..., мати..., підносити...

Вправа 392. Складіть словосполучення, у яких опорні слова виступали б то головними, то залежним компонентом.

Зразок: *рожеві хмари — рожевий від сонця.*

Добрый, зелений, будувати, писати, вчитися, думка, життя, вище, близько.

Вправа 393. Випишіть з речень підрядні словосполучення, дайте їм характеристику за типом підрядного зв'язку (узгодження, керування, прилягання).

1. У чорному отворі труби з'явилася крихітна сіра голівка і рожевим дзьобиком (Біл.). 2. Уже горіли мохнатими і червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким і медведяним душком... (Гр. Тют.). 3. Меч Святослава прокладав путі Для мудрості ясної Ярослава (Сим.). 4. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячнім сяйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору (Гонч.). 5. Тонуть в золоті і теплій синяві принадні простори і закликають усе в степу до спокою і миру (Довж.). 6. У зарості парку вкрадалося озеро, що було

притулком тиші й суму для кількох білих скульптур над водою (*Земл.*). 7. Лежить під небом, чистим і високим, холодний степ моєї самоти (*Кост.*). 8. Щербатий місяць на посірілому небі вже блякнув у високості, а над самим обрієм за дальніми борами ясніла жовтогаряча смуга нового дня (*Ант.-Дав.*).

Вправа 394. Випишіть словосполучення, згрупуйте їх за типом синтаксичного зв'язку. Дайте повну характеристику кожному типу зв'язку (узгодження — повне чи неповне, за якими граматичними категоріями, у яких формах; керування — присубстантивне, приад'єктивне, приадвербіальне; сильне чи слабе; прийменникове чи безприйменникове; у якому відмінку).

Легенька тінь ночі упала на землю. Заблищали зорі в чистому небі, показався і місяць з-за гори — повний, червоний, неначе в бані парився. Сумно позирав він крізь пил та куряву на людську біганину, на чудний гук міста. У кожній хаті горить світло, а великі будинки неначе в вогні палають: з їх розчинених вікон ллються де співи, де бренькіт...

Панас Мирний

Занесла колись з України мого батька робота в ті густі несходимі Брянські бори, і зійшлися шляхи на північ із стежками до моєї колиски в Брянську. І я люблю ту далеку, рідну мені, холодну й теплу затишком мого дитинства північ. Хай же гаптує і далі на шибках старий веселий дідуган свої крижані мережки, хай мете завірюха й перегортає в книзі минулого сторінку за сторінкою, і, хоч ненадовго, хай поверне мені знову те, що одійшло вже набезвік.

Б. Антоненко-Давидович

Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед лісу стояли шатра ловців. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі.

І. Франко

Вправа 395. Випишіть з речень словосполучення, поєднані зв'язком узгодження. З'ясуйте: 1) яка частина мови з якою узгоджується; 2) за якими граматичними категоріями (рід, число, відмінок); 3) визначте випадки повного і неповного узгодження.

1. Сивим туманом слався вонючий тютюновий дим самотадний, легко хвилями гойдався над головами селян (*Гол.*). 2. Він одрізнявся од других своєю незвичайною працьовитістю, якоюсь завзятістю в роботі (*Коц.*). 3. Христя не одривала очей від тієї чудової краси (*Мирн.*). 4. На восьме

літо у неділю, неначе ляля в льолі білій, святее сонечко зійшло (*Т. Ш.*). 5. Його великий чорний віз, запряжений парою невеличких гірських коней, стояв серед глибокої глинистої вибоїни (*Фр.*). 6. Чималий гірський потік впадав від сходу до тієї долини високим на півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скали (*Фр.*). 7. І коли сивий, знайомий мені з дитинства, лагідний дідуган, пустуючи, вигаптує на шибках свої чудернацькі крижані мережки-лисиці,— тоді десь у кутку моїх грудей засвітиться теплий вогник колишньої дитячої радості (*Ант.-Дав.*).

Вправа 396. Утворіть словосполучення способом узгодження з поданими стрижневими словами. Дайте повну характеристику кожному типу зв'язку, складіть з ними речення:

- 1) мир, вік, вчитель, життя, добро, студент, радість;
- 2) година, щастя, людство, дитина, сонце, квітка, мить.

Вправа 397. Виписіть словосполучення, поєднані зв'язком керування. Дайте характеристику кожному типу зв'язку (керування сильне чи слабе, прийменникове чи безприйменникове, відмінкова форма, придіслівне, при- і устантивне, приад'єктивне чи приадвербіальне).

Ранок справляв свій тріумф. Його блакитне чоло не затьмарилось сьогодні жодною хмаринкою. Він легко перекинув за обрій ніч і звитяжцем простував назустріч днів. Тисячі пташиних голосів співали йому урочисті кантати, якісь занедбані, певно, від старих ще хазяїв, жоржини і червоні невибагливі півники побіля веранди в саду, здавалось, по-особливому сьогодні прибрались і, вмиті, чепурні, трохи засмучені від своєї одвічної мовчанки, лагідною посмішкою вітали переможця.

Б. Антоненко-Давидович

Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли +ч обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї привітної білої хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю лише ту «помилку», мку роблять і робитимуть, скільки світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства.

О. Довженко

Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець (*Гонч.*). Бурлаки звернули в яр на відпочинок. В тому яру пилася невеличка річечка і ховалася далеко між пологими і\))бами (*Н.-Лев.*).

Вправа 398. Утворіть словосполучення зв'язком керування з поданими дієсловами. У словосполученнях з дієсловами, які передбачають варіативні форми керованих слів, вкажіть усі можливі форми.

Зразок: говорити з братом, говорити про брата.

Лаятися, сміятися, чекати, надіятися, вірити, знайомитися, виглядати, кепкувати, чатувати, пишатися, турбуватися, кувати, робити, варити, кликати, загадати, звикати, промовити, досліджувати, доручати, творити, ненавидіти.

Вправа 399. Знайдіть і випишіть словосполучення, поєднані способом прилягання.

1. Так жадібно пилося повітря, так вільно дихали груди, так широко очі дивилися, немов востаннє. 2. Пізно я повернувся додому. 3. Він їв швидко, хоч неохоче, наче підганяв його дощ, що хльоскав батогами в холодні вікна. (*Коц.*) 4. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. 5. Здалеку закружляв вихор, веретенем устав догори. 6. Хмара на південному заході катастрофічно росла (*Ян.*) 7. Плине ущерть налита світлом ріка (*Гонч.*) 8. А вдень, щільно позапинавши долішні завіски на величезних оранжевих вікнах, попихкуючи через верхню губу пісеньками, щохвилини витираючи піт великим рушником, він працює (*Вин.*).

Вправа 400. Утворіть усі можливі словосполучення з різними типами зв'язку компонентів на основі поданих дієслів. Дайте повну характеристику кожному типу підрядного зв'язку.

Нагородити, адресувати, телефонувати, відповідати, знати, доповідати, відправляти, доглядати.

Вправа 401. Охарактеризуйте словосполучення за типом смисловою зв'язку, морфологічним вираженням стрижневого слова і типом підрядного зв'язку.

Весняний вітер, виконати завдання, десять мішків, він відповідав, повна води, видно далеко, напівпорожній зал, кращий за мене, вона думала, твори Шевченка, земля батьків, почорнілий від сонця, зустрічати поїзд, поїздка вночі, з думою про тебе, втричі ближче, відповідати впевнено, холодна вода, річка Дніпро, кожен з нас, дума про майбутнє, дати відповідь, пожовклий лист, перечитуючи книгу, друкарська машинка, небо над нами, старт ракети, дуже повільно, вітати гостей, пісня матері, сяючий внизу, купатися в морі, любить співати, перші двоє, намальований фломастером, червоні помідори, потрібно для справи, якийсь незнайомий, успіх колективу, рахувати до ста, дуже просто, всі повністю, потрібно щось, рівно десять, відомий серед фахівців, третій від краю.

Вправа 402. Доберіть словосполучення за поданою схемою.

Стрижневє слово	спосіб зв'язку	залежне слово
іменник	узгодження	прикметник, дісприкметник, числівник, займенник
дісслово, іменник, прикметник прислівник	керування	іменник, займенник
дісслово, прикметник іменник, прислівник	прилягання	прислівник, дісприслівник неозначена форма діслова

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Вправа 403. Визначте типи речень за метою висловлювання.

1. Нехай на серце ляже ваготою моя земля з рахманною журбою. Хай сходить співом горло солов'я в гаю нічному... (Стус). 2. В синьому промінні впали в трави тіні (Ков.). 3. Може, це ти на уламках імперій встала, в неволі народжена пісне? (Швець). 4. Краплини воску скапували нниз (Горл.). 5. На коліна! Як смієш перед князем стовбувать?! (Чин.). 6. Тебе одну я серцем викликаю, одне ж бо тільки серце в грудях є! (Юц.). 7. Колосом і цвітом оповита, знов розхорошілася земля. Ходить липень під стіною жита, шлях-дорогу м'яко вистеля (Стен.). 8. Хто ж це біля столу з друзями сидить серед книжок? (Швець). 9. Пишіть листи і надсилайте вчасно, Коли їх ждуть далекі адресати (Кост.). 10. Ой там у полі...—на обніжку тліє блакитний жар... Нащо так рано, метелику-сніжку, нащо гак рано з-за хмар? (Чум.). 11. Куди мені їх зміст перекаіати! Він сам казав критично:—Молодці!—Бо сорок літ немовби й небагато, а як прожити в горі та біді? (Мал.). 12. Чого тужба так серце тисне, Немов чиясь рука німа? (Павл.). 13. Та пустіть же мене, мамо,— звідки в вас отес іло? (Тич.). 14. Та й чи можна словом описать, як людина 11 рсістором хміліє? (Жил.). 15. Оглянься із минулого в ілвтра! В кого справжні були вороги, той лиш друзів по-справжньому вартий (Чуб.). 16. Чи не повторила б ти мені її ще раз? (Коб.).

Вправа 404. Проаналізуйте граматичні засоби оформлення питальних речень (інтонація, питальні слова, порядок слів). Визначте серед них власне-питальні, непрямо-питальні та риторичні речення.

1. У слові, а ще в тому, як він його вимовить, чується мені людина добра. А хіба цього не досить, щоб її шанувати? (*Гр. Тют.*). 2. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? І хто його зна, яку думу дума чумацький отаман в степу серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірная, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в сьому степу широкому, необмеженому? Ще вона мало на-терпілася від тих панів, ще вони мало залили їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські (*Коц.*). 3. Чи ми той світ ясний за роботою, за клопотом коли бачимо? (*Гол.*). 4. Єсть на світі доля, а хто її знає? Єсть на світі воля, а хто її має? (*Т. Ш.*). 5. Чом вас вітер не розвіяв в степу як пилину? Чом вас лихо не приспало Як свою дитину?... (*Т. Ш.*). 6. Перебендя, старий, сліпий,— Хто його не знає? (*Т. Ш.*). 7. І може, звідки знати, вперше защеміло йому, що рідне слово занедбав? (*Кол.*). 8. Хіба це не щастя: блукати по світу і слухати, про що там наспівує вітер? (*Ков.*). 9. Чом не знав я що в коханні найніжніша в світі мова? (*Ков.*). 10. Може, я тебе не вартий? (*Кол.*).

Вправа 405. Прочитайте речення, визначте граматичні засоби вираження заперечення. Виділіть частковозаперечні і загальнозаперечні. Проаналізуйте семантику речень і встановіть: чи завжди наявність заперечної частки є ознакою заперечного речення.

1. І не поверне вже ніхто назад Час правди й справедливості нової (*Павл.*). 2. Герої не знають страху! (*Тич.*). 3. Якби не минула зима, не мали б надії на весни (*Чуб.*). 4. Щоб не зазнала більше Україна ні розділу, ні темного жалю (*Павл.*). 5. Як серцю моему не плакати у світ незахмарно-ясний? (*Чуб.*). 6. Нікого так я не люблю, як вітра вітровіяння (*Тич.*). 7. Душі моєї не купить вам ні золотом, ні хлібом, ні орлом (*Тич.*). 8. А чи, може, я ледача? Чи нічого вже й не значу? (*Кол.*). 9. Відцвітати не хочуть Черешневі сади (*Чуб.*). 10. І плетиво сивих незнаних доріг я серцем вивчав,— полюбити не зміг (*Мал.*). 11. Така вже судьбина у зброї й солдата: стрічати чужинця огнем — не плачем (*Мал.*). 12. Рідну землю, де гуде війна, ти не можеш бачити здалека (*Мал.*). 13. Як тебе на голос не впізнати? Серце, і життя моє, і кров, найсвятіше слово наше — мати, Рідна земле, правда і любов! (*Мал.*). 14. Не можу усе пригадати з начала: Хитнулися в

лузі вершки комишу (*Мал.*). 15. І спиниться Сковорода, не може не спинитись! (*Тич.*). 16. Я злякалась: це ж біди не оберешся (*Жил.*). 17. І як цим днем не дорожить? (*Чуб.*). 18. Ну, чому б не жити три життя? (*Жил.*). 19. Чи я тобі не вродливий, чи не в тебе вдався? (*Т. Ш.*). 20. А як же нам не вірить, коли ім'я прекрасне (*Тич.*). 21. Ми не стрітись ніяк не могли (*Чуб.*). 22. Хай ані мжичка, ані юга не занесе твій шлях (*Мал.*). 23. Всі радісно вітали юнака, а він не міг промовити ні звуку (*Гол.*). 24. Тож не поет, хто лиш невпинно дзюркоче про добро і зло (*Малан.*). 25. Не лишилось нащадкам у спадок від них ні звойованих міст, ні народів підкорених, ні невільницьких каф, ні галер золотих, ні рабів, до галер тих ланцями прикованих (*Лук.*).

Вправа 406. Охарактеризуйте спонукальні речення за семантикою спонування (наказ, прохання, застереження, протест, бажання, згода, дозвіл, заклик до дії тощо). Визначте граматичні засоби оформлення спонування (спонукальна інтонація, присудок у формі наказового способу дієслова, спонукальні частки).

1. Нехай би вітри Пролітали за вікнами хати (*Гол.*) 2. Живи, моя опришківська родино, Це празника твого прийшла пора (*Павл.*). 3.— О Дніпре, Дніпре, мій Славуто, широк і славен ти еси, чи вбито князя, а чи скуто, мене до нього занеси (*Мал.*). 4. Хай куняють будинки і гавкає з нудьги собака (*Ант.-Дав.*). 5. Свіжий вітерець на вас подихає. Ох, легкокрилий брате! Виходь із свого тихого захисту — гущини лісової.., де ти в холодочку пахучому спочиваєш опівдні, ховаючись від гарячої спеки!.. Повій на степи безкраї та довгі, на лани безмірно широкі! З синьої річки, де ти на легеньких хвилях любиш гойдатись, здійми непримітну пару, оберни її в чорну хмару і повісь, розстели її по небу синьому, заховай від нас сонечко ясне (*Мирн.*). 6. Нехай мої струни лунають, нехай мої співи літають по рідній коханій моїй стороні (*Л. Укр.*). 7. Хай по мені не плачуть смутні дзвони, хай заспіває вільний, дзвінкий вітер, закрутиться метелиця весела (*Л. Укр.*). 8. Коли б Марка діждатися (*Т. Ш.*). 9. Будь славен, день багатого врожаю, прозоре небо, підіймайся вище (*Мал.*). 10. Праведная душе! прийми мою мову, немудру та щиру. Прийми, привітай! Не кинь сиротою, як кинув діброви. Прилини до мене хоч на одно слово та про Україну мені заспівай (*Т. Ш.*) 11. Торкаюсь квітки я рукою, і щось в душі зітха, бринить. Йлови ту мить, ту мить, якої із нас нікому не вловить (*Кос.*). 12. Я.прошу: не покиньте мене Серед літа, як жито квітуче (*Чуб.*).

Вправа 407. Розподіліть окличні речення за метою висловлення (розповідно-окличні, питально-окличні, спонукально-окличні), визначте їх смисловий відтінок (горе, гордість, туга, страх, обурення, презирство, зневага та ін.). Виділіть граматичні засоби оформлення окличності (інтонація, вигуки, окличні частки вигуків, займенникового чи прислівникового походження).

1. Люблю я жить! 2.1 не журюсь, бо що таке життя, коли не труд до самозабуття, не щедрість рук і не самопожертва? 3. Скільки нас розгублено по місту! 4. Як негасимо міниться, пала алмаз життя в простій оправі смерті! 5. Радуйся, Маріє! Гряде в віках твій гарний син! 6. І чи потрібні двері, що не ведуть нікуди? (*3 те. І. Жиленко*). 7. Та хтось таки прийшов і гарно розпалив у кузні бойківській від пломеню Тараса! (*Павл.*). 8. Ну, а ти вже із нами пройди тую ниву! (*Мал.*). 9. В тобі була надія материнства? (*Д. Гол.*). 10. Вкраїно, пісне із пісень, налитий золотом цар-кокос! (*Стен.*). 11. Ти мужній, наша сило й завзяття! Не втихай, чуття помсти святе! (*Тич.*). 12. Моя Вітчизна дорога, яка в тобі горить снага! (*Мал.*). 13. Чим врівноважити ту правду, що болить і відливається під серцем у набіо?! (*Павл.*). 14. Чи вирве нам серця роздорів динаміт?! (*Павл.*). 15. Де й коли їм побачитись вдасться?! (*Піде.*). 16. Благословіть нас, матері, за рідний край життя не жаль нам! (*Піде.*).

ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Вправа 408. Поділіть речення на односкладні та двоскладні, непоширені та поширені, прості та складні.

1. Від такої дивовижної згадки про лелеку Марко добряче веселіє, знову кидає посмішку в підморожену роками підківку вусів і знов од краю до краю вбирає в душу увесь святково білий світ (*Ст.*). 2. Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку (*Гр. Тют.*). 3. Стебла багрянють (*Гр. Тют.*). 4. Блищить од коліс придорожня гладь (*Мал.*). 5. Вдень почнете дрімати на ходу (*Гонч.*). 6. Бачив би ти, як її лихоманило перед кожним екзаменом (*Дм.*). 7. І все заснуло, і не знаю, чи я живу, чи доживаю, Чи так по світу волочусь (*Т. Ш.*). 8. Як би часто не кликало небо, Не одвикну земним дорожить (*Чуб.*). 9. Колосся спіле. Перепілок схлип (*Кол.*). 10. Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у небі зорі на перекинутому небі... (*Довж.*).

Головні члени речення

Вправа 409. Прочитайте речення, знайдіть головні члени речення, визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. Я дуже люблю оцю пору року, коли пригріте сонцем повітря пахне прив'ялою травою (Біл.). 2. Стави політі медвяним соком (Мал.). 3. Був Микола від щастя п'яний, від хмільного людського добра. Біг Івасик, немов на свято, і вибрикував, як лоша, І, напевне, була у п'ятах пелюстка його душа (Сим.). 4. Одне лебедя із сьогорічних не могло одірватися од води, то вся зграя кружляла над ним, призивно ячала до нього з неба, аж доки і воно не знялося в світланок (Земл.). 5. Аркадій Троян — один з найкращих учнів: допитливий, дотепний (Кол.). 6. Микола з двома кодільничими глядів кодол, порядкував і правував усіма, як отамана не було дома (Я.-Лев.). 7. А Давид співливий був (Гол.). 8. А журавлі все — кру, кру... (Гол.). 9. І ніхто з них не радів, не співав (Тич.). 10. Хата була простора, як загін (Гр. Тют.). 11. Хай неможливе робиться можливим (Кол.). 12. Живому живе промовляє — живи! В цім світі — ти сам таємниця (Ков.).

Вправа 410. У наведених реченнях підкресліть підмет. Поясніть способи морфологічного вираження підмета.

1. Настя пішла за матір'ю слідом (Н.-Лев.). 2. Усі ми дужі дружною своєю (Стеф.). 3. Вік прожити — не попе перейти (Нар. те.). 4. Незабаром Соломія з Остапом простували повз плавні до і уї ганської оселі (Коц.). 5. Сім відважних бійців ту команду зрозуміли серцем і душею (Ще). 6. Думала, що тільки кобзарі співають, бо, сліпі, не бачать карих оченят (Т. Ш.). 7. Як блиснув дев'ятсот і п'ятий рік, у дядьковій Тодосевій коморі збиралося з десяток чоловік (Рил.). 8. Поля зливалися з темрявою, і тітки невеличкий клопоть дороги виднівся при слабому світлі затуманених зір (Сліс.). 9. Потім ми з Наталкою пішли додому, і всю дорогу вона мовчала (Ян.). 10. їздові підклали під колеса каміння (Гонч.). 11. Я чую твій плач, Ярославно (Бор.). 12. Прохожі >останавливалися, дивувалися (Мирн.). 13. Якби прийшов хтось Інший, видющий, простягнув руку, показав шлях (Коц.). 14. Любить свій край — це для народу жити, боротися за юне, за нове (Сос.). 15. Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі н.юряклі луги (Ст.). 16. На землі багато квітів. Поміж ними є сцна (Чуб). 17.1 час настав. І сталося вічне (Малан.).

Вправа 411. Перепишіть речення, підкресліть підмети. Визначте способи "прирешення простого і складеного підмета.

І. Сотні солов'їв щебетали на кущах молодого поросту. Дорогою мов із-під землі донеслося до його Грицькове «ку-

ку!»). Найлюбішою забавкою було йому будувати та розоряти землянки, вали, окопи (Мирн.). 2. Серпень з вереснем стискають один одному правиці (Рил.). 3. Вони усі троє були вже понижені першими ж мінами ворога (Довж.). 4. Проти нього йшов цеп ворога, не стріляючи і тримаючи у витягнутих руках гранати (Ян.). 5. Сорок вісім могутніх струменів злились в один пінистий велетенський водоспад і мирно шумлять, надихаючи поетів нерозумних і радуючи дітей (Довж.). 6. На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося (Мирн.). 7. «І вражою злою кров'ю волю окропіте» — з дитинства знайомі слова (Гонч.). 8. Там над водою купка людей лагодилась сідати у човен (Коу.). 9. Заходом осяяний стояв Тарас Шевченко на горі Чернечій (Швець). 10. Ще батько і мати сном-духом не знають, яку вони долю в колісці колихають (Лук.). 11. А три покоління селянського дому Вмістились на знімках старого альбому (Лук.). 12. Ще небо тримаю плечима, та нижче і нижче пташиний пошт, і квіти сміються очима сумними (Чуб.). 13. Безбатченку, ти не збагнеш, чим дише слово «Батьківщина»... (Малан.). 14. Гомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою (Гонч.). 15. А поставити крапку над «і» — то неабияке мистецтво в житті (Риб.).

Вправа 412. Складіть речення із складним підметом, у яких були б представлені усі можливі способи його вираження, зазначені у таблиці.

1. Сполучення власне-кількісного числівника з іменником у формі називного відмінка множини чи родового однини чи множини.
2. Сполучення неозначено-кількісного числівника, прислівника чи займенника з іменником у формі родового відмінка множини.
3. Сполучення іменника, що має кількісне значення, з іменником у формі родового відмінка множини.
4. Сполучення іменника або особового займенника у формі називного відмінка з іменником або іншою частиною мови у значенні іменника у формі орудного відмінка з прийменником *з*.
5. Сполучення числівника або займенника з іменником або іншою частиною мови у значенні іменника у формі родового відмінка з прийменником *з* (*із*).
6. Форми, до яких не входить жодне слово у формі називного відмінка.
7. Неподільне словосполучення.
8. Словосполучення: прізвище, ім'я, по батькові.
9. Ціле речення або група речень.
10. Назва твору, цитата.

Вправа 413. У наведених реченнях підкресліть головні члени речення. Проаналізуйте морфологічні засоби вираження присудка.

1. Іца слухала батька мовчки. Губи міцно стулила, в кутиках рота позначалися вперті складки. На відміну від батька вона була як туго натягнута струна (*Гур*). 2. Отак весна під чатувала зиму, вхопила в свої гарячі обійми й понесла не знати куди, а розкута земля вмивалась на волі, розбухла, зачувши в собі нове життя, й почала убиратися в зелений віник-молодик. Збурилась Уборгь і разом з талими водами розгульно понесла в моря-океани польові соки (*Земл.*). 3. Сонце вже сховалось за вільшечки, пускало крізь листя тоненькі рожеві стріли (*Гр. Тют.*). 4. Схилялися б над сонною водою беріз плакучих нерухомі віти, у тихий захист вітер би не віяв (*Л. Укр.*). 5. Буде важко тобі дослухати, дочекатись нової години (*Павл.*). 6. Бо я любив ліпити коней змалку (*Кост.*). 7. Чи ж довго буде молодість тривати? (*Кост.*). 8. Люди, трави й дерева стають наче рідні брати (*Лук.*). 9. Салютом було йому скорботне мовчання (*Гонч.*). 10. Ніч була довга і невідома попереду (*Гонч.*). 11. Будить спогад давня пісня, пада в трави і зника (*Ков.*). 12. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну (*Коц.*). 13. Хай жайвори, ті ярі скрипалі, звісують рддїсгь-парості земні... Українонько! Колиско поколінь... Пісні твої, діла твої — священні (*Кол.*). 14. Ти грими, наша славо, по світу, рідне слово дзвени голосне: із-під гніту ми встали, з-під гніту, і над нами вже сонце ясне (*Тич.*). 15. І куди б дорога не вела, де б не жив на милій Батьківщині, а душа, здається, там і нині, у білявій хаті край села (*Лук.*).

Вправа 414. Підкресліть присудки, визначте різновиди їх за морфологічним вираженням (дієслівні, іменні) та будовою (прості, складені, подвійні).

1. Усмішка тільки й зосталась у нього, якою була: гарна, сором'язлива, дівоча якась (*Гонч.*). 2. Хто збирався її підкорити мечем, той розвіявся прахом (*Лук.*). 3. Вона його посміла проклинати (*Кост.*). 4. Пісню змагання уперту, дзвінку, я хочу відбити у кожнім рядку, щоб будь українським поетом (*Павл.*). 5. Значить, єсть у нас ті соки, що коріння поять (*Тич.*). 6. Була ти музою, й пили уста медузи кров уяви,— тоді однаково гули хвала й хула пустої слави (*Малан.*). 7. Хотіла б я піснею стати у єюю хвилину ясну... *иі.* *Укр.*) 8. Нехай душа моя голосить (*Чуб.*). 9. Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та (*Тич.*). 10. Я — школяр: я сиджу обережно (*Швець*). 11. І ось веселки ці ясні здаються иорїтьми (*Піде.*). 12. Летять, пливуть і сурмлять ув імлі Шовкові, й жовті, й сизопері птиці (*Мал.*). 13. Очі їхні — мовов та благання, Синій смуток ячить з-під повік (*Лук.*).

14. Заридала Катерина та бух йому в ноги (*Т. Ш.*). 15. Шофер почав скидати на землю важкі мотки дроту (*Збан.*). 16. Сьогодні він мав одержувати поповнення (*Гонч.*). 17. Неначе сонце засіяло, неначе все на світі стало моє (*Т. Я./.*). 18. Був він стріляною птицею (*Ст.*). 19. Змучений і втомлений стояв він біля веранди перед зламаною гілкою (*Довж.*). 20. Світле безмежжя здавалось крихким (*Гонч.*). 21. Рушницю було передано Танцюрі (*Гонч.*).

Вправа 415. У поданих реченнях підкресліть присудки, визначте різновиди їх, зробіть висновки про морфологічне вираження складеного присудка.

1. Освітлена сонцем, вона від того стає ще мовби грізніша, незвичайна, тривожна. Графітно-чорним стало твоє світло, в розкотистих акаціях місто над Дніпром. Оператор був майже радий своєму тяжкому розчаруванню. Ваша відмова для багатьох була несподіванкою. Бездоріжжя буде йому дорогою. Згасло життя. Таке буйне, гаряче було й згасло. Освітлювач був з тебе сумлінний, але як він тебе ганяв, той старий кіновик у гумових, завжди збагнучених чоботях! Незаслужено виявився їхній нічний стрибок (*3 те. О. Гончара*). 2. Наші прашури давні були сіячі, вміли землю орати й свободу любити, вміли твердо тримати в десницях мечі, коли треба було честь і стяг боронити (*Лук.*). 3. Отакий-то Перебендя, старий та химерний (*Т. ЯЛ*). 4. Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Аничка (*Коц.*). 5. Велиць закласти князь Софію Во славу воїнам своїм (*Лук.*). 6. Ніхто не сміє зупинити нас. 7. Хоч би яка скульптура з того саду прийшла сюди постояти в журбі. 8.1 він не зміг іти. 9. Я був готов за стіни ті вмирати (*3 те. Л. Костенко*). 10. Впасти, згоріти, загинути ладна в ту ж мить (*Павл.*). 11. Відцвітати не хочуть Черешневі сади (*Чуб.*). 12. Ти не можеш бачити здалека, як в'ялить негода, сушить спека (*Мал.*). 13. І плетиво сивих незнаних доріг Я серцем вивчав,— полюбити не зміг (*Мал.*). 14. По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна (*Н.-Лев.*). 15. Ти чекала, ти вже й ворожила Й забувають потроху почала (*Мал.*). 16. Я маю за щастя вітати вас у вашій господі (*См.*). 17. Я боюсь зітхнути щасливо (*Жил.*). 18. І йдуть поклонитись народи майбутні На бронзові площі безсмертні твої (*Мал.*).

Вправа 416. Складіть речення з складеним присудком, у яких були б представлені всі можливі різновиди його морфологічного вираження:

Іменний складений присудок:

дієслівна зв'язка + іменна частина, виражена іменником,
— прикметником, / I

- займенником,
- числівником,
- дієприкметником,
- стійким словосполученням

Дієслівний складений присудок:

Інфінітив + фазові дієслова, що означають:

- початок дії,
- продовження дії,
- кінець дії

інфінітив + модальні дієслова, що означають:

- можливість,
- необхідність,
- обов'язковість

інфінітив + предикативний прикметник

інфінітив + усталене сполучення

Вправа 417. Складіть речення, у яких подані дієслова виступають то простим дієслівним присудком, то частиною іменного складеного присудка. Продовжіть ряд таких дієслів.

Зразок: Данило став на порозі Данило став командиром загону.

Іти, повернутися, бути, становити, залишитися, робитися, називатися, вважатися, доводитися.

Вправа 418. У поданих реченнях підкресліть і визначте тип присудка та особливості його вираження.

1. Павло, захопивши дружину до науки, й сам не пас задніх (Ян.). 2. Дивлюся — господиня моя і ніс повісила (Мирн.). 3. Корови та телята для них альфа і омега всієї премудрості (Збан.). 4. Матяш був на сьомому небі від щастя (Соб.). 5. Тобі вже одинадцять років, а ти від горшка два нершка (Багм.). 6. Німецький поліцай, який стояв на виході і табору, був стріляний горобець (Ян.). 7. Що твої промови, коли ти ні бе ні ме в правилах з мови (С. Ол.). 8. Підпара налив з челяді воду (Коц.). 9. Став він не остання спиця в колесі (Мирн.). 10. Чіпка — сам не свій (Мирн.). 11. Усі носи повісили (Мирн.). 12. Він зовсім з лица спав (Вовч.).

Вправа 419. Визначте головні члени речення, дайте їм повну характеристику.

Україна... В одному тільки цьому слові і для нашого уха і навіть для уха чужинців бринить ціла музика смутку і жалю... Україна — країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її, країна гарячої

любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової, героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня... Тяжкий сон, подвійна неволя і темна ніч, як ворон. Тільки Дніпро з очеретами, тільки вітер з степовими могилами шепотіли ночами: гай-гай... умер прекрасний край...

Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медові та молочні ріки... Україна — це марні, обшарпані голодні люди... Ідуть на панщину, чорні і німі. Ідуть, дітей ведуть... Україна — це царське та панське безмежне свавілля... Праця до сьомого поту...

Світяться злидні.

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку, що над ним світять заплакані зорі...

Поема жалю і смутку... краси і недолі...

Отже, одна з найсмутніших сторінок у цій поемі належить невиданому у всі часи по всьому світі її огненному поетові.

С. Васильченко

Вправа 420. З'ясуйте синтаксичну функцію інфінітива у поданих реченнях (простий присудок, частина дієслівного складеного присудка, підмет, другорядний член речення, головний член односкладного речення).

1. Я ж міг створити незабутні речі! На що ж потратив я своє життя? (Кост.). 2. Щоранку з рудника приходять машини забирати робітників. Ми хочемо всю нашу Україну вкрити квітучими садами (Гонч.). 3. Викувати троянду не кожний зуміє (Ян.). 4. Чубенко робив марні спроби підвестися на ноги (Ян.). 5. Ну, чи не взяв би його прах, він довго буде ще мене страхати? (Кост.). 6. Треба зрошувати, удобрювати, ввести найсуворішу агротехніку,— одне слово — доведеться докласти розуму і рук та й рук (Гонч.). 7. Юнацькі руки молоді, вам добре б тішитись в труді, тесать, копать, залізо б гнути, садити сад, зелені рути, плоти гонити по воді (Мал.). 8. Серед мороку, бурі-негоди цілу ніч буде човен блукати, як зійде сонце правди та згоди, я тоді вічним сном буду спати, буде шарпати буря вітрила, пожене геть по темному морю. Ох, коли б мені доля судила хоч побачити ранню зорю! (Л. Укр.). 9. Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, щоб вільно по світу літати, щоб вітер розносив луну (Л. Укр.). 10. Несила терпіти легкої напасти, волю я в широкому полю пропасти, ніж тута, немов у тюрмі погибати! (Л. Укр.). 11. Я махаю багряними крилами, щоб за тобою злетіти (Павл.). 12. Лиш пам'ять, наче дівчинка наївна, все хоче ляльку в попелі знайти (Кост.). 13. Жити мені без праці — зовсім не жити (Павл.).

Вправа 421. Перепишіть речення, підкресліть іменний присудок, поясніть його тип та спосіб морфологічного вираження. Проаналізуйте правила вживання розділових знаків.

1. Хіба є хто в світі крилаті ший за людину? (*Гонч*). 2. Обличчя героїв спокійні були (*Сос.*). 3. Поет доби моєї — це борець (*Загр.*). 4. Пісня і праця — великі дві сили (*Фр.*). 5. Я сирота з Вільшаної, сирота, бабуся (*Т. Ш.*). 6. Я син народу (*Фр.*). 7. Життя — це шлях. Життя — це рух. Життя — моторів гуркіт (*Дм.*). 8. Ти — пожовкла сторінка живої історії (*Швець*). 9. Наш учитель — іще не поет. Він — солдат, і йому — вісімнадцять (*Чуб.*). 10. Ні дзвінка, ні перерви нема. І життя — непрочитана книга (*Чуб.*). 11.1 дійсно, лист ваш — подих моря, солоність вітру й воля хвиль (*Малан.*). 12. Ніч була глибока і сива. Ніч була терпка, ніби слива (*Жил.*). 13. І пахне в січні материнка й м'ята,— й душа моя врочиста і багата (*Лук.*).

Другорядні члени речення

Вправа 422. Перепишіть речення, визначте головні члени речення і групу підмета та групу присудка.

І. І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Біде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечинь. У синьому туманові ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом та землею якась тасмна змова. Чи то вони чаклюють удвох, чи що, бо якось тасмницею віє від них, чарами віє од того необмеженого синього простору...

Край шляху, в долині, догорає вогнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у п'ятмі здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудовище. Табір ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі звуки... Ось чутно, сопуть ситі воли, жвакають росяну траву... Деся за комишами в озері крякають жаби, реве бугай... Табір ще спить. Тільки не спить чогось чумацький отаман... не спить, по табору ходить... Від буйного вітру, під ясного сонця змарніле обличчя його повито задумою й смутком. І хто його зна, яку думу дума чумацький отаман в степу серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірная, а чи серце віщує якусь чі ху пригуду в сьому степу широкому, необмеженому? Хто його зна. А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по іонному табору, поглядаючи то на товаришів своїх, що

сплять навкруг багаття, то на далекі обриси степу, що мріє крізь синю імлу.

М. Коцюбинський

II. 1. Безтарка, запряжена парою коненят, стоїть біля медпункту (*Гонч.*). 2. Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба (*Панч.*). 3. Безсмертна їхня кров живе в серцях народу (*Баж.*). 4. Широка вулиця нового міста лягла з степів до синього Дніпра (*Ющ.-*). 5. Переливчастий міцний тенор неспішно і привільно вивів перші слова величної пісні, і всі підхопили її міцними, по-степовому широкими голосами (*Ст.*). 6. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних звуків (*Коц.*). 7. Поспішаючи кудись, ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини (*Воскр.*). 8. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий новий (*О. В.*). 9. По гарячій каменистій полі йде дівча татарськеє — вродливе (*Л. Укр.*).

Вправа 423. Перепишіть речення, підкресліть означення, вкажіть, до якого слова вони відносяться, яким способом синтаксичного зв'язку пов'язуються з означуванним словом. Поділіть означення на узгоджені та неузгоджені.

I. Благословенна тиша навкруги. Лише зашерхоче десь суха зелена ящірка, пробігаючи у траві, бризнуть врзніобіч з-під ніг коники-ковалі та ще жайворонки дзюркочуть у тиші, проймаючи її вверх і вниз, невидимі в повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, джерельно-дзвінкі. Здається, співає від краю до краю саме повітря, співає марево, що вже схоплюється, тече, струмує де-не-де над каволою.

О. Гончар

II. 1. Стало пахучим і свіжим повітря після грози. 2. На площу вискочив осідланий кінь без вершника. 3. З кущів підліска линуть перші трелі солов'я (*Шиян*). 4. Одні тільки бажання творити добрі діла й zostалися при мені на все життя (*Довж.*). 5. У млині стояв теплий, присмодно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки (*Коц.*). 6. Свіжозорані ниви обсівалися великими вечірніми зорями (*Ст.*). 7. Широкою долиною, між двома рядками розложистих гір, тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раствавиця (*Н.-Лев.*). 8. Година для праці настала (*Л. Укр.*). 9. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари (*Коц.*). 10. Генерал підходить до сферичного вікна і, нахилившись трохи вперед, наче повисає в блакитному просторі

над неосяжною рівниною і тонким струмочком Дніпра внизу серед пісків (*Довж.*). 11. Обліті полум'ям хмари рвано, кошлато звисали над смугою потемнілих плавневих лісів, над пустинними пенькуватими зрубами, навіваючи якусь неясну тривогу (*Гонч.*).

Вправа 424. Знайдіть у реченнях неузгоджені означення, виражені іменниками у непрямих відмінках або словосполученнями. З'ясуйте значення родового відмінка, що виступає у ролі означення.

1. Чутка про масток у тридцять тисяч не давала нікому покою (*Мирн.*). 2. Парубок літ двадцяти бігав за ним (*Мирн.*). 3. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа (*Коц.*). 4. Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків (*Коц.*). 5. Світ вечірнього сонця заглянув у причілкове вікно (*Н.-Лев.*). 6. Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха строчить (*М. В.*). 7. Маленький, ніби іграшка, дитячий черевичок жовтої шкіри лежав у Юрка на долоні (*Коз.*). 8. Ідуть воїни Святослава, прямуючи на Царгород (*Ян.*). 9. З будиночка виходить чоловік у формі залізничника (*Шиян.*). 10. На землі безладно розкидано каструлі, бляшанки з-під варення і кайла з обгорілими держаками (*См.*). 11. А поки що тут тільки світле, як після величезного вибуху, руйновище порушило одвічну дрімоту землі (*Гонч.*). 12. Хата наша, батьківська і дідівська, старовинна, з плетеним бовдуром і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави по Гадяча (*Гр. Тют.*). 13. Лежить під небом чистим і високим холодний степ моєї самоти (*Кост.*). 14. Люблю я й досі присмерки прозорі квітневих вечорів і чорну сіть вишневих, яблуневих верховіть і по калюжах ніжнотонні зорі (*Зеров.*). 15. Зацвіли каштани в пелюстках проміння, і хитає віти теплий вітровій, гей ви, далі, далі, безкінечні й сині, як чудесно жити на землі моїй (*Сос.*).

Вправа 425. Проаналізуйте синтаксичну функцію інфінітива. Виділіть інфінітиви, які виступають у ролі неузгоджених означень.

1. На фронті виробилася армійська звичка швидко орієнтуватись і приймати рішення (*Шиян.*). 2. Залишив І рицько думку вернутися повесні додому (*Мирн.*). 3. В Чіпчинім серці вже ворухнулось бажання верховодити (*Мирн.*). 4. Настає час розставатись (*Довж.*). 5. Зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Україну (*Л. Укр.*). Ї Як порива мене палке бажання піти туди пісками, чагарами, їн лухати гірської пуці гомін, заглянути в таємничу безодню, з потоками прудкими сперечатись, поміж льоди дістатись і імоцвітні, збудити в горах піснею луну (*Л. Укр.*). 7. Стала

наближатися година рушати в дорогу (*Вас.*). 8. Я так любив стояти під тобою, коли ти місяцю молилася вночі (*Ков.*). 9. Я знаю: не уникнути полону цих диво-див земної краси (*Ков.*). 10. Василь дістав завдання дійти до села і дізнатися про всі події (*Ст.*). 11. І все ж я повинен був приїхати (*Гонч.*). 12. Мені давно хотілося розказати про цього чоловіка (*Д. Гол.*).

Вправа 426. Перепишіть речення, підкресліть означення, охарактеризуйте їх за типом зв'язку з означуванням словом: а) узгоджені, б) неузгоджені (керування), в) неузгоджені (прилягання).

1. Вили бурі історії (*Малан.*). 2. Дорога до лісу Юрковї була близька (*Ст.*). 3. Цілі дні ходив сумний Семен Магазаник після зустрічі віч-на-віч із Онікієм Безбородьком (*Ст.*). 4. Він стояв зовсім блідий, наляканий їхньою витівкою (*Гонч.*). 5. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі розросались і потужніли (*Коц.*). 6. В першу ніч молотьби Трохим Сидорович не заснув ні на одне око (*Гонч.*). 7. В долині льон зацвів, як щастя, під небом синьо-грозовим (*Ст.*). 8. На обрії, ховаючись в імлі, ледь-ледь тремтять димки рожево-сині (*Бич.*). 9. Троянди паморозь іскристо-сиза вкрила (*Рил.*). 10. Хай помріє, хай подивиться на той місяць уповні (*Гонч.*). 11. Навколо було все зелене, і губи твої в шумі трав, що тепло всміхались до мене, я з сонцем разом цілував (*Сос.*). 12. Сагайда подав команду в'ючитись (*Гонч.*).

Вправа 427. У поданих реченнях замінити, де можна, узгоджені означення неузгодженими.

1. Міцні Олегові руки підкорили собі човен (*Бедз.*). 2. На гірських вершинах нависли димні хмари (*Гонч.*). 3. Тепер Юрко сидить на березі і вдивляється в морську далечинь (*Дон.*). 4. Василева мати йшла на станцію по воду (*Бойч.*). 5. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. 6. На Миколине щастя, один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину (*Н.-Лев.*). 7. Першою такою колючкою в Чіпчинім житті була смерть бабина. 8. Казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом дожилися на дитячий розум (*Мирн.*). 9. Гірським ключем він пахне і глицею густою оцей карельський вітер, запеклий сніговий (*Баж.*). 10. Стояла удовина хатка на луці під горою (*М. В.*). 11. Ламкий юначий голос гасне за крок (*Гур.*). 12. Доторкнувся до яблуневих віт — і в дорою до вершин зберуся (*Чуб.*). 13. Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими (*Коц.*). 14. Золотий навскісний промінь підпалив мою герань (*Жил.*).

Вправа 428. Складіть речення, у яких подані слова і словосполучення виступали б означеннями.

Високого зросту, веселий, імені Т. Шевченка, з дерева, з карими очима, верхи, років двадцяти, зопалу, сьогодні, писати, брата, чорні.

Вправа 429. Перепишіть речення, підкресліть поширені означення, поясніть засоби їх морфологічного вираження.

1. Я не турист у ріднім краї, не мовчазний спостерігач (*Рил.*). 2. Як не любити любов'ю наснажених, мудрістю сповнених книг, троп невідомих дерзаних ще не зважених і небосхилів нових (*Рил.*). 3. Заграв, зарум'янився Дніпро, злегка повитий свіжим серпанковим туманцем (*Гонч.*). 4. Село, зачароване зоряним небом, синіє розкиданими хатками (*Ст.*). 5. Причерствілий хліб, принесений орачем увечері додому,— найкращий хліб мого дитинства (*Ст.*). 6. Хати в садках і вулиця в пилу гарячому, рожевому, виткому (*Пере.*). 7. Од цариці прийшов указ лоби голить (*Т. III.*). 8. І в радісні очі хитають каштани привітним і теплим гіллям (*Соб.*). 9. Як весело, як молодод шумить під берестом чи дубом віковичним, стемнілу оживляючи блакить, вогонь рибальський разом з поетичним (*Рил.*). 10. Перед ними була зовсім городська вулиця з мостовою, з тротуарами (*Н.-Лев.*). 11. А де ж твої думи, рожеві квіти? Доглядані, спілі, викохані діти? (*Т. III.*). 12. Сонце, ще не сховане за хмари, пекло щедро (*Соб.*). 13. Там матір добрую мою ще молодую — у могилу нужда та праця положила (*Т. III.*). 14. Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. 15. Рядами зморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. 16. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. 17. Несли свою зброю — одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, лютні, дрючки (*3 те. М. Коцюбинського*). 18. Вузька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіра, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (*Коц.*). 19. На денному світлі її врода значно вигравала в натуральній гармонії, очі мали свій оригінальний колір (*Ле.*). 20. Важкий запах кепського тютюну наповнив машину, перебиваючи дух горілого бензину, що йшов від спрацьованого мотора (*Пере.*). 21. Він оглядав цей дивний закуток з розлогими дубами, широколистяними округлими кленами, співучими липами, наче ніколи не бачив лісу (*Ст.*). 22. Вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями (*Н.-Лев.*). 23. Згори мені було видно все село — велике, незграбне розкидане поміж яругами та спадистими косогороми (*Гр. Тут.*).

Вправа 430. З поданих речень випишіть означення, проаналізуйте їх за схемою:

означення	означуване слово	на яке пита-ня відповідає	якою части-ною мови ви-ражається	узгоджене чи неузгоджене

I. Вечірньою прохолодою вітає байрак гостей... Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця, що не встигло ще виплутатись з кучерявого верховіття дерев. Десь весело дзюрчить струмок, у скісному промені сонця грає роєм мушва: якісь шепотіння, якісь вечірні лісові згуки долітають до чуткого вуха... Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємничо, повіті сріблястим туманом. Смеркає... ба й ніч уже спустилась у долину з пільмою, з глибоким зоряним небом.

А онде осторонь, на важницю схилившись, лежить самотньо між возами парубок, на сопілку виграє... Тиха та ревно мелодія викликає перед його образ милої дівчиноньки...

А від багаття доноситься гучний регіт веселої юрми, чутно жартівливі приспиви до танців, плескання в долоні, брязкіт підківок.

М. Коцюбинський

II. 1. Зійшов над хатою місяць уповні. 2. В селі з'явилася дівчина років двадцяти. 3. У Стьопочки була звичка розмовляти впусу. 4. В лісі стояв загін з восьми партизанів. 5. Дорога ліворуч була наглухо закрыта дубовими завалами (з те. М. Стельмаха). 6. Мій друг, обігрітий синім поглядом, прийняв це за привітну усмішку наступаючого вечора (Ян.). 7. Над луками, залитими квітневою повинню, холонув оранжевий вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (Гр. Тют.).

Вправа 431. Перепишіть речення, поставте потрібні розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть відокремлені означення.

1. Раїса сиділа мовчки а рясні сльози тихо котилися по її виду такому жалібному нещасному з виразом питання й муки. 2. Часом з'являються бліді хмаринки довгі худі прозорі. 3. Дрібні дзвіночки розбігалися по луці і сіяли сум такі делікатні і такі ніжні що самі дивувались як животіють на світі. 4. Перед ними лежав той далекий грішний світ із якого вони втекли колись у тиху чорну яму принадний веселий у сьайві як мрія як сам гріх. 5. Через дорогу проти церкви стояла школа нова висока під залізом на горбочку як сорока на тину. 6. Вона зігнута й бліда стріла його переляканими й сердитими

очима. 7. Ліс обгортав їх холодний сумний та мовчазний. 8. Зігріті крутими стежками напоєні гірським повітрям послушниці були веселі. 9. Кирило лишився сам і байдуже дивився як ніч обгортає садок чорна густа тепла. 10. їм усім хотілося якнайчастіше казати те нове слово мов тільки знайдене просте і рідне. 11. Сосни немов розступилися і обгорнули поляну свіжу похмуру куди як на ложе спадали сині роси. 12. Куди веде ся біла дорога що плете петлі у горах чужих холодних? 13. Рядом курилась туманом важка соснова гора закурена спалена вогнем який лизав іще червоним язиком вершечки пнів (З те. М. Коцюбинського).

Вересневий ранок батьківською рукою поклав на русяву голову новенький з солдатського сукна картузик і покликав до школи (Ст.).

Вправа 432. Перепишіть речення, підкресліть прикладки, поясніть, до якого слова вони відносяться і чим виражені.

1. Повернулися додому п'ять братів, п'ять братів-богатирів із боїв (Бич.). 2. Чим тобі, любий краю, віддячу, де слова-самоцвіти зберу (Дм.). 3. Зацвіла весна, та весна красна, квітом-цвітом простелилась до села (Мал.). 4. І тополя шепче, горнеться до матері-землі (Мал.). 5. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Ш.). 6. Вдяг ясен-князь кирею золоту, а дика рожа — буйні корали (Л. Укр.). 7. Десь-не-десь лежали на землі дерева-великани, підриті й поборені віком або розколені громом (Коб.). 8. Ой, який же ти став тепер, мій лісу-брате! (Дес.). 9. І, може, зустрінеться пісня моя самотня у світі з пташками-піснями, то швидко полине тоді тая гучная зграя далеко шляхами-тернами (Л. Укр.). 10. Десна-красуня горне свій гнучкий стан до Дніпрі-Славути (Цюпа). 11. Чи не чув хто, чи не бачив Москаля-солдата, Мого сина (Т. Ш.). 12. А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, підняв гори-хвилі (Т. Ш.). 13. Серед довгої мами-зими буду спать в порцеляновій скриньці (Жил.).

Вправа 433. У поданих реченнях виділіть прикладки, поділіть їх на поширені/непоширені та поясніть засоби морфологічного вираження.

1. Три дівчини, студентки-агрономи, йшли взимку по доріжці лісовій (Рул.). 2. Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть обоє! (Л. Укр.). 3. Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок, Семен Ворон (Коц.). 4. З муки-смерті її відживи! (Грив.). 5. Був собі раз Вовчик-братик і Лисичка-сестричка... (Фр.). 6. Ходить вечір-краснозорець, б'ється хлопець-партизан (Мал.). 7. І пригадалось дитинство, коли

він із батьком, старим лісорубом, гонив міцно скручені ужвою плоти по Десні і Дніпру (Ст.). 8. Старий просувається до вікна, зазира всередину й бачить: у хаті, за столом, сидять гості — учитель та селяни (Коц.). 9. З усього роду зосталася я та рідний брат батьків — мій дядько (Мирн.). 10. Холодком, у свято, приходив Скоробогатько Максим, староста сільський, якого дражнили «вовчком», і тесть Підпари, Гаврило (Коц.). 11. На Великому шляху з липами пережеговуються старі велетні-дуби (Ст.). 12. В обох руках тримав по надкушеному яблуку — антонівку і пепінку (Гуц.). 13. Дружить Зоя з Василюшкою — дочкою голови колгоспу Талимона Івановича Товкача (Земл.). 14. Тут і півники-дисконти, і сором'язливі лілії-недоторки в білих стрічках, і сині дзвоники-весельчаки, і дикі маки-хрестовики, що завбачливо перекочували сюди з пшеничних полів (Земл.). 15. І тільки зорі-сторожі нас в полі вартували (Мал.).

Вправа 434. Перепишіть речення, розставте потрібні розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть відокремлені приклади.

1. Закусував своїм харчем хлібом і салом що zostалися ще від обіду в лісі (Гуц.). 2. Ось він його красень височіє над тополями на залізобетонному стапелі грудьми до сонця (Гонч.). 3. Він секунди не вагаючись віддав би своє життя до останку аби жила вона його ясочка його зиронька яку він так і не зміг врятувати... (Гонч.). 4. Чоювік її радгоспний комбайнер на той час уже був на фронті (Гонч.). 5. До кімнати увірвалася Галина Терентіївна Гаркуша старший науковий співробітник лабораторії (ГЦерб.). 6. Тоді підвівся з місця бригадир Семен Бойко колишній командир партизанського загону (Ян.). 7. Саме з цією піснею ми з Василем моїм героєм повертали було з роботи (Довж.). 8. То був старий Бубка батько того парубка така смуглявий як і син (Н.-Лев.). 9. Сама наречена його дочка вже налагодила все до вінця (Н.-Лев.). 10. Тим часом підійшло два купці близькі сусіди (Н.-Лев.). 11. Мотря жінка хорошого господарського роду теж допомагала Іванові у його праці (Мирн.). 12. Та голова міськради колишній котовець рішуче повстав проти цього (Земл.).

Вправа 435. У поданих реченнях знайдіть додатки, поясніть, які відтінки значення вони передають: суб'єкт дії; об'єкт, що є результатом дії; об'єкт, на який спрямована дія; знаряддя чи засіб дії; предмет порівняння з чимось або ознакою; об'єкт виміру; інші значення.

1. Ось Гафійка винесла одному воду (Коц.). 2. Славик уважно слухав старого і, здається, не чув, як Мар'яна гаряче гладить під столом його руку (Гонч.). 3. Вітер підпихав Гната в плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі

(*Коц.*). 4. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий, зцілющий напій. 5. Ішла швидко, дивлячись під ноги, ніби боялася спіткнутися (*Гонч.*). 6. Люблю напасти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертом викручується з глибини (*Ст.*). 7. Побалакати з батьком нам не дали сусіди (*Ст.*). 8. І Тимофіїві стало жаль чоловіка (*Ст.*). 9. Пригадав він димні гони і криваві шуми трав (*Сос.*). 10. Роби на других дні та ночі, і на годину не засни... (*Граб.*). 11. У кожного чоло життя і жаль порили, і в оці кожного горить любові жар, і руки кожного ланці, мов гадь, обвили, і плечі кожного додолу ся схилили, бо давить всіх один страшний якийсь тягар (*Фр.*). 12. А попід корчмою сидять в путах арештанти (*Т. Я/.*). 13. Трохи одпочити дозволено бідолахам та води напитись (*Т. ЯЛ*). 14. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей. 15. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. 16. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. 17. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів і хлюпав нею собі в лице (*З те. М. Коцюбинського*). 18. Люблю я ключі журавлині, копитами вибитий шлях, сади на моїй Україні і зорі в її небесах... (*Сос.*) 19. Любїть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами (*Сос.*). 20. Хитнувся гвалт розбуджених церков, і, кинувшись од вогнища, зійшов на ржавий степ бунтарських тіней кетяг (*Баж.*). 21. Ми знаємо час народин Кобзаря і час Каменяревого приходу (*Павл.*).

Вправа 436. Знайдіть у реченнях додатки, поясніть засоби їх морфологічного вираження.

1. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, незважаючи на святу п'ятницю (*Я. -Лев.*). 2. Нам нема ні впину ані меж, лиш в труді натхнення ти знайдеш (*Сос.*). 3. В усмішку теплу склались губи, і день в очах його розцвів, над ним димлять заводів губи, гудуть мотори літаків (*Сос.*). 4. Як любо йти коханою лемлею і рідний вітер пити без кінця (*Сос.*). 5. Протягли своє ку-ку-рі-ку!» горласті півні (*Мири.*). 6. Недавно в шпиталі я прочитав «Хіба ревають воли, як ясла повні?» (*Ст.*). 7. Андрій ігадував колишне (*Коц.*). 8. У відповідь рибалки закричали «ура» (*Трубл.*). 9. Не здороваючись, Богдан застигає біля дверей, ловить здивований погляд мельника, ловить нерівний струмок муки, втоплює очі вгору, де лихоманиться кіш, і не П і рить собі: тут в тінях, з порожнім мішком в руці, стоїть вона (*Ст.*). 10. Сірі тумани курилися над нашою землею, брудні та важкі хмари вистилали високе небо, холодний вітер

переганяв їх з одного боку на другий, і від його подиху коли-не-коли розривалась ота брудна запона, і з-під неї крадькома визирав невеличкий крайок блакитного неба, щоб через хвилину знову покритися хмарою, потонути в її сірій безодні *Ширн.*

Вправа 437. Визначте прямі і непрямі додатки. З'ясуйте, які члени речення та які частини мови керують додатками.

1. Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, болотом і травами... *(Довж.)*. 2. Перехожі з подивом зиркали на дівчину, на її танець, на заволохаченого, з намерзлими ніздрями коня *(Ст.)*. 3. Хмари снігу свистіли над усім безмежжям рідного краю — ласкавого й суворого, але завжди дорогого серцеві *(Донч.)*. 4. Величезна калюжа заросла травами, ліловими дзвониками і скидалась на озеро *(Донч.)*. 5. Якийсь тихий спокій вас обіймає *(Мирн.)*. 6. Гарячий степовий вітерець подихнув і обдав польовими пахощами — зігрітою травою, чебрецем, материнкою *(Мирн.)*. 7. В мене нема тут знайомих *(Коц.)*. 8. Сиджу я під вербою, стережу рушники та крадькома од хазяйки вишиваю хмелем собі сорочку *(Н.-Лев.)*. 9. Не хились додолу, зраджений козаче, про лиху пригоду навіки забудь, найлютішу муку серце переплаче... *(Граб.)*. 10. Отож ми проїхали добрих п'ять верст, поки побачили, врешті, село *(Коц.)*. 11. Перехрестився неборак, коня найкращого сідлає і скаче в Київ *(Т. Ш.)*. 12. Я хочу радості і світла, іти вперед, а не назад, щоб і душа моя розквітла, як по весні наш білий сад *(Сос.)*. 13. Ти тільки гість у житті моїм, сонце, бажаний гість,— і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. 14. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. 15. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить *(З те. М. Коцюбинського)*. 16. Він кожному з п'яťох вдивлявся пильно в очі, ловив їх першу думку, і чув їх перший сміх, і на долоні клав, на шкарубкі робочі *(Баж.)*. 17. Ти нами ствержене, і ти здобує нами, ти в слові нашому і нашому труді, переливаєшся ти нашими серцями, ти сповнюєш тіла і душі молоді *(Баж.)*. 18. Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне *(Рил.)*. 19. На траві роси немає, дим прослався над селом, землю ластівка черкає розтривоженим крилом *(Рил.)*. 20. Подих широкого степового царства приносили з собою чабани *(Гонч.)*. 21. Семен витяг з торбинки хліба *(Коц.)*. 22. Данько розповідає дорослим свої казки про далеке місто щастя

(Гонч.). 23. Од вітру тихо поскрипувала і зітхала верба, її однотонне старече квиління проникає у тіло людини, розходиться по ньому і народжує інший відгомін і думи (Ст.). 24. Перелізли через тин, пройшли по грядках, між дерев на леваді й опинилися біля великої клуні, що в неї було навстіж одчинено двері (Гол.).

Вправа 438. Випишіть речення з непрямыми додатками, встановіть значення кожної відмінкової форми додатка та засоби морфологічного вираження.

1. Теплий краплистий дощ застав птахів і людей серед поля (Земл.). 2. Ти мечем стрічала супостата і вогнем ненависті палила, і козацька вдача заповзята гайдамацьким гнівом клетотіла (Лук.). 3. Вийду в поле, стану серед жита, задивлюся в небо голубе. Земле рідна, скільки буду жити, стільки і любитиму тебе (Лук.). 4. Мені здалося, що тримаєш ти не серце, а планету на долоні (Д. Гол.). 5. Ти мене з дитинства підіймала, хліб дала з піснями солов'я, відвела доріг мені немало, земле, зореносице моя! (Мал.). 6. Я сама себе винувачу, сама на себе жалію і нічого не враю з собою (Мири.). 7. На довгі шляхи до сивин було вам спокійно без мене (Чуб.). 8. Заросли шляхи тернами на тую країну (Т. Ш.). 9. Пропахли села сіном і травою в чеканні жнив і спілої черешні (Чуб.). 10. Я так давно тягнуся до краси (Чуб.). 11. Місяць світить на білу постать і на хату (Вас.). 12. За селом, на житниці, показався рідкісний в цих місцях ховрах. Він ніс пророслого колоска (Земл.). 13. Не щебече соловейко в луці над водою (Т. Ш.). 14. Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи (Вас.). 15. Зняв куряву вітерець-курій, житами прошумів. На ліс поглянувши, Андрій від дива занімів (Піде.). 16. Трава до ніг дівочих лащить, і тануть у росі сліди, своїм крилом торкає ластівка ранкову прозелень води (Ков.). 17. Але я був ще в степу, бачив червоне проміння пожежі, бачив чумацький табір з чорними мажами, з кривавим бойовищем, з чумаками, гордими перемогою своєю, і до вуха мого ніби долітав рик волів, сполоханих нічною колотнечою... (Коц.). 18. Чи буй-тура чи зубра присмерк вигнав з-за обрію? (Швець). 19. Місто було оповите спекою й духотою, і дивно було, що вулиці метушилися людьми (Досв.).

Вправа 439. Виділіть у поданих реченнях другорядні члени речення. Розмежуйте означення та додатки, поясніть чому.

1. По діброві вітер віє, гуляє по полю, край дороги гне тополлю до самого долу (Т. ЯЛ). 2. І смутно, і радо покинути парту, де ріс і мужнів, розпущені віти весняного саду, на

березі човен, політ голубів (*Швець*). 3. Химерними візерунками лягли на шлях тіні акацій (*Гонч.*). 4. Молодь заповнила невеличку кімнату вчительки (*Бойч.*). 5. Ріку переходили бродом, з боями — і бродом, і вплав (*Швець*). 6. Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті (*Вас.*). 7. Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини (*Вас.*). 8. Ще чути бурі десь шалений клекіт (*Ков.*). 9. Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, укриті шкурами, закурені в далекій дорозі (*Коц.*) 10. Іду майданом, розгортаю листя і слухаю вечірній спів соборів (*Жил.*). 11. Хто в дикий вихор гопака Втіляв життя назустріч степу (*Малан.*). 12. Доторкнувшись до яблуневих віт — і в дорогу до вершин зберуся (*Чуб.*). 13. Мов фіолетові, од рук упали тіні... (*Кол.*). 14. Згадавсь мені рядок одного вірша (*Павл.*).

Вправа 440. Визначте, в яких словосполученнях керований іменник с неузгодженим означенням, а в яких — додатком.

Берег озера, стрілка годинника, обкладинка книги, сторінка листа, риса характеру, кучугури снігу, вікна аудиторії, хлопець веселої вдачі, бані церков, зал засідань, глибина моря, дитина сусіда, студент університету, книжки учня, герой нашого часу, збирання врожаю, оранка землі, краса природи, куш троянд, ряд верб, кордони країни, потиск руки, щастя материнства, боротьба за існування.

Вправа 441. Підкресліть у поданому тексті додатки та означення, дайте їм характеристику.

Плине, ущерть налита світлом ріка. Розсунула очерети, розлилася привільно, відтворює саму широчінь і сяйво неба, з усім живим спілкується своєю безмовною мовою... Тут я впадаю в Світовий океан. З цими очеретами прощаюсь, що, як єгипетські папіруси, вбирають в себе щедрі тайнощі світла... Прощаюся з прикордонною вишкою, що височить в очеретах, і прикордонник молодий там чатує з біноклем угорі... Цей день чатує, залитий потопом світла, і маревну тишу верб, і безконтрольний політ птаха понад усі межі знаки... Іду, зникаю своїми прісними водами в Світовім океані. Він поглинає мене, одну з безлічі рік, щоб уподібнити собі, розчинити у синіх своїх безмежях. А чи так уже й безслідно зникаю? Не позначусь хіба — хоч певною мірою — на складі його ж власних вод, на мірі її солоності, на рівні його берегів, на самому характері Океану? Ріка рівнин і гір ще довго тектиме й там, серед моря, далеко буде видно серед морської блакиті течію рудої річкової води, вона й там ще довг

зберігатиме свою річкову природу — і прісноту джерел, і колір гірських та долинних ґрунтів, і внутрішній рух життя... Вода серед води — вже в цьому одвічному єднанні гирла ріки з океаном.

О. Гончар.

Вправа 442. З тексту випишіть і словосполучення, що вживаються як обставини. Поясніть, до яких слів вони відносяться, на які питання відповідають, яке їх значення та якими частинами мови виражені.

Вибухнув постріл, і шріт із сичанням зашумів у воду. Але на поверхні нирця не було. За мент він виринув і, не звертаючи на мене уваги, полохливо озирався, потім закружляв, завоктав хрипло-погрозливим голосом. «Що він шукав?» Я знав, що цей птах, коли пірне, то вже не побачиш його, він вирине десь аж в очеретах, але цього разу він випірнув майже там, де й поринув. І в ту хвилину, коли я приклався був удруге, я побачив: від другого берега прудко пливло двойко чомженят... малесеньких, із довгими шийками пташат. Вони раз у раз пірнали і щосили намагались досягти своєї неньки. Я опустил дубельтівку. Чомга раптом пірнула і опинилася біля дітей, квокнула до них, і всі троє потонули у воді, проте зразу ж виринули. Тепер на спині матері сиділо двоє чомженят, притиснувшись тільцями до згину спини й шиї.

Чомга, мов вихор, попливла геть, несучи на собі своїх дитинчат. На мені я, мабуть, забувався, що вже зовсім розвиднілось і качки, як джмелі, носилися над озерцем. Ось шелихвіст просто летить на мене, певно, з наміром сісти до мене в каючок.

О. Досвітній

Вправа 443. Прочитайте речення, знайдіть обставини місця, поясніть значення їх (місцеположення серед інших предметів; напрям руху; шлях Руху)-

1. Через відкрите віконце вдирається вітер, із свистом летить у відчинені двері, далі — крізь двері протилежного залу і витікає, співаючи, крізь вікна (*Гавр.*). 2. Знадвору веранду обплітав густими зволями дикий виноград (*Куч.*). 3. Вітрові вслід котився не знати куди беручкий курай (*Куч.*). 4. справа, і зліва, і спереду стояли озера й озерця (*Шиян*). 5. Через кілька хат, проти воріт, стояли запряжені коні (*Шиян*). 6. В чотирьох кілометрах від радгоспу в глибокім вибалку причаївся хутір (*Гонч.*). 7. По узліссі і на галявині зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава (*Л. Укр.*). Довкола спалахували вогники (*Панч*). 8. Уздовж річки по воді простелилась золота мерехтлива стежка (*Коз.*). 9. Ой з-за

гори, з-за діброви вийшли хлопці чорноброві (*Рил.*). 10. Там горді верховини довгорукавих і густих ялин гудуть і до соснових верховин схилиються до дружньої розмови (*Рил.*). 11. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і містечок сотні людей пливли-напливали до Борислава (*Фр.*). 12. За горами гори, хмарами повиті, засіяні горем, кровію політі (*Т. Ш.*). Повернулись ми з полювання, не зробивши жодного пострілу (*Збан.*). 13. У сонці красуючись, біла хмаринка тріпоче вгорі (*Т. Ш.*). 14. Вилзли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток (*Гол.*).

Вправа 444. У поданих реченнях знайдіть обставини часу, поясніть їх морфологічне вираження.

1. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами (*Коц.*). 2. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви (*Коц.*). 3. День у день на вершинах снуються холодні тумани (*Шиян.*). 4. Ще малим дівчам вона блукала отут з подружками (*Донч.*). 5. Лежимо ми вночі під Новий рік на своїй позиції (*Гонч.*). 6. Цілу ніч до зорі я не спала *ХЛ. Укр.*). 7. Яюсь сидим ми в своїй хаті (*М. В.*). 8. Над селом стояв звичайний в осінню пору туман (*Коц.*). 9. Малий чабанець повертався смерком додому (*Ян.*). 10. Над білим Києвом ще зляться сніговії, скував Славутича мороз на довгі дні (*Дон.*). 11. Повір, ніколи зла не мав до тебе, хоч змалку ти обскакував мене (*Чин.*). 12. Скільки я не бачився з тобою! Як там нині під горою гай? А луги та верби над водою? (*Лук.*). 13. Твоїм пісням, полкам твоїм і чотам вставать з бійцями рано на зорі (*Мал.*). 14. Змивала увечері лугом дочине волосся, а тепер тихенько на долонях собі розіслала (*Кол.*). 15. І нашіптує вітер всю ніч в прапори (*Чуб.*). 16. І довго буде чути чвал і видно заграву криваву (*Малан.*). 17. Завтра свято. Завтра літо. Завтра в мене буде гість (*Жил.*). 18. І недремне уловлює око щось небачене досі в житті (*Ков.*).

Вправа 445. Знайдіть у поданих реченнях обставини мети, поясніть, яким членам речення вони підпорядковані, якими частинами мови і у яких формах виражені.

1. Клопоталися їхати в місто на красні торги, продати хліба, накупити потрібного про свято (*Мирн.*). 2. Овечата ледве снували по траві, шукаючи тіні (*Мирн.*). 3. Мати пішла на город по буряки (*Мирн.*). І дуб посадили на прикмету проїжджаючим (*Т. III.*). 5. Взяв яюсь заступ і лопату та й пішов собі у поле криницю копати (*Т. III.*). 6. Ти працюєш для їхнього добра, їхньої користі, а вони тебе в хгту не пускають, варвари! (*Коц.*). 7. Всі наддніпрянські околиці

були мобілізовані на боротьбу з повіддю (*Баui.*). 8. Я часто заходжу до них у гості (*Куч.*). 9. Навмисне ми ніколи не шукали собі веселощів (*Вас.*). 10. Полки стали на відпочинок (*Гонч.*). 11. Другого дня притомилась я дуже й сіла відпочити в холодку під вербою (*М. В.*). 12. Виходила дівка красна на Дунай-ріку вмиватися (*Пере.*). 13. І люди сходяться до приймачів новини слухати або концерт (*Рил.*). 14. Вигострию, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту, потім її почеплю при стіні іншим на втіху, на радість мені (*Л. Укр.*). 15. Виходить дівчина із хати води з криниці набирати (*Мал.*). 16. Ідуть дівчата в поле жати, та, знай, співають ідучи (*Т. III.*). 17. Стою, спинившись, десь під магазином, щоб серця заспокоїть суету (*Жил.*).

Вправа 446. Знайдіть обставини причини. З'ясуйте, яким членам речення ці обставини синтаксично підпорядковані, на які питання відповідають і якими частинами мови та у яких формах вони виражені.

1. Ой, чого ти почорніло, зеленее поле? (*Т. III.*)
2. Потомились руки, граючи, потомились ноги, танцюючи (*Н.-Лев.*)
3. Очі від утоми закрились (*Мирн.*)
4. За шумом водоспадів Оксана не чула, про що саме розмовляли (*Ваш.*)
5. Старий Максим плюнув спересердя і подався до воріт (*Коц.*)
6. Буйна [листва кущів синіла від рясної роси (*Коц.*)
7. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица (*Коц.*)
8. Од переляку на його лобі виступив холодний піт (*Н.-Лев.*)
9. Пішов кобзар по вулиці — з журби як заграє (*Т. III.*)
10. Василько ступнув кілька кроків наперед і став, широко розкривши очі з переляку та несподіванки (*Коц.*)
11. Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування (*Довж.*)
12. В атаку йде стрілецький батальйон, іде помститись ворогу за те, що обірвав на поцілунку сон (*Швець.*)
13. Він мусить, що б там не було, хай мокрий буде чуб, прийти завидна у село, щоб встигнути у клуб (*Піде.*)
14. Південне повітря, увібравши в себе, мов губка воду, усі проміння сонця, висить тремтячими грудьми над чудовим краєвидом, тисячами сліпучих іскорок обсипає широку річку, що ледве помітно для ока гойдає свою жовту воду межі піскуватими берегами (*Коц.*)
15. Вставало сонце з-за могили, раділи люди встаючи. А мати й спати не лягала, дочку вечерять дожидала і тяжко плакала ждучи (*Т. III.*).

Вправа 447. У поданих реченнях знайдіть обставини способу дії, міри і ступеня, поясніть способи морфологічного вираження обставин.

1. І одразу наче всій природі дихнулося вільніше (*Гонч.*)
2. Підтримуючи рукою бінокль, він став швидко спускатися

косогородом (Гонч.). 3. Тихо і весело видзвонюють коси. 4. Самотою повзли між хатами брудні дороги. 5. Рвучкий вітер бушував над лісом, і дерева то гули грізно і тривожно, то шуміли тихо і приємно. 6. Далекий острів заліг хмарою в небі (3 те. М. Коцюбинського). 7. Не раз і не два Воронцов ішов у бойових порядках піхоти (Гонч.). 8. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж (Н.-Лев.). 9. Протягом дня вони кілька разів намагались перескочити мур (Нагн.). 10. Хлопець певний, що моментально наздожене втікача, біг з усієї сили (Трубл.). 11. Вся круча по самі вінця налита прозорим, розплавленим жаром (Гонч.). 12. Я пройшов приморськими стежками з півтисячі кілометрів, не перестаючи захоплюватися баченим навколо (Довж.). 13. Незадовго до світання поодиночі і по двоє почали розходитися (Ст.). 14. Далекосхідна тайга проноситься під літаком тисячами кучерявих сопок (Довж.). 15. Пахучий хліб у нашій полі росте без сліз і гіркоти (Ст.). 16. Зірвавсь вітер, прошумів шалено (Рил.). 17. Так ніхто не кохав (Сос.). 18. Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця (Сос.). 19. Кінь скаче вчвал щосили і щодуху (Л. Укр.). 20. Тихо, спокійно і міцно проростає земля (Ст.). 21.1 він тихо ступає трапом, неквапливо ступає трапом (Лук.). 22. Один по одному механізатори залишають столи, ідуть до звалених у затінку барил з водою, юрмляться там, п'ють (Гонч.).

Вправа 448. У поданих реченнях виділіть додатки і обставини, поясніть способи вираження їх.

1. На узвишші є місцина, що в народі й досі зветься Золотий Тік (Гонч.). 2. По дорозі косарі гомоніли про різне (Довж.). 3. І люблю восени по коліна ходити в листі (Ст.). 4. Ти приходиш до мене не раз і не двічі повідати про муки глухі і заковані (Мал.). 5. Вже день кладе на мудрість сиву гарячий промінь розсвітань (Мал.). 6. Схід сонця зустріти я вийшов у поле і став на коліна до сходу (Олесь). 7. Дорога величезною спіраллю спускалася вниз (Гонч.). 8. Ходить осінь долами в золотій обнові (Мал.). 9. Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать (Т. Ш.). 10. Місяць ховається за темну стіну лісу (Л. Укр.). 11. Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків (Коц.). 12. Кулі тонко зумкотіли над її головою (Гонч.). 13. В той день вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину (Гонч.). 14. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця (Коц.). 15. Все гриміло, спішило, рвалось за Дунай (Гонч.). 16. З Дніпра потягло прохолодою (Дес.). 17. Вже міст через Дінець давно прогуркотів (Сос.).

Вправа 449. Випишіть обставини, згрупувавши їх за значенням (місяця, часу, причини, мети, способу дії, умови, допустовості).

1. Човен то здіймався високо, то спускався низько, м'яко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю (*Л. Укр.*). 2. Дрібні хвилі зливались до купи і, мов брили зеленуватого скла, непомітно підкрадалися до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну (*Коц.*). 3. У відчинених дверях досвітнім павутинням вигойдувався дим, а назустріч йому пробивався такий сонячний пилок, наче він творився в пору яблуневих відцвітань (*Ст.*). 4. Не погасло ще на заході, як кров, червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажевірла, немов жарина в попелі, вечірня зоря (*Воскр.*). 5. Обабіч вузької доріжки чорніли ріллі, зеленіла озимина, і по ній тіні легеньких хмаринок нечутно гасали, мов бавились (*Гол.*). 6. Капітан стояв біля стернового, раз у раз припадав до великого бінокля і командував, куди повертати стерно (*Трубл.*). 7. На сході одразу якимсь чародійним помахом розгонисто вимальовувалась сонячна крона, і кілька хмаринок стали оздобою в її промінцях (*Ст.*). 8. А Яшко сів у нього в ногах і дивився задумано у двері на леваду, де бігали тіні поміж дерев, як у хованки з місяцем грали (*Гол.*). 9. На світанку вона притиснула одну дитину до грудей, а другу взяла за руку і поза селом рушила назустріч Якимові (*Панч.*). 10. Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками і ногами (*Гонч.*). 11. Увечері повернулася Маланка додому сливе щаслива (*Коц.*). 12. Земфір дуже любив свій виноградник (*Коц.*). 13. З ранку до ночі горляють водоноси, вищать шарманки, іржуть коні... (*Гонч.*). 14. Юрко червоніє до сліз (*Коз.*). 15. Мірошника полюбила для потіхи (*Т. Ш.*). 16. Було, незважаючи на травень, душно, як улітку (*Коц.*). 17. Стоять жінки у три ряди, дівчата й згорблені діди, і хлопчаки побіля тину злетілись, стихли на хвилину, почувши подихи біди (*Мал.*).

Вправа 450. Зробіть синтаксичний розбір головних і другорядних членів речення за схемою: 1) підкресліть підмет однією рискою, присудок — двома; 2) визначте групу підмета і групу присудка; 3) вкажіть, простий чи складений підмет і чим виражений; присудок — простий, складений, подвійний; іменний чи дієслівний, чим виражений; 4) підкресліть додатки, обставини, означення і дайте їм повну характеристику (додаток — прямий/непрямий, засіб морфологічного вираження, значення відмінкової форми; означення — узгоджене/неузгоджене, тип зв'язку, поширене/непоширене, засіб морфологічного вираження; обставина — на яке питання відповідає, різновид обставини, засіб морфологічного вираження).

Заходила ніч. Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході як кров червоне

зареву, а вже над ним у темряві далекого неба зажевріла, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою малопомітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим, чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутих у степу хуторець. Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні. Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискучою стернею. На нивах, як те військо побите, темніють незношені снопи, стелються довгими рядами незагребені покоси і, збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелється дух свіжого степового сіна. Розкошами, красою віє над степом... В яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Вдзовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвалися і попливли проти місяця понад зрошеною травною марища — тіні. Запирскало щось... Воли. За волами виринула й стала в яру волохата постать.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ. Потім із моря звуків вирізулися дзвінки, мов із срібла виковані, слова пісні.

С. Васильченко

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Вправа 451. Прочитайте речення, визначте, які з них односкладні, а які — двоскладні, позніть чому.

1. Один з останніх його рейсів був винятковим (Гонч.).
2. Погане літо, не було врожаю (Кост.).
3. З самотності на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, і сірі піски, берега (Коц.).
4. Вас сіпнуло; ви кинулися, наче проснулись, розкриваєте очі (Мирн.).
5. Мене любили, я любив — і це найбільше в світі щастя (Ст.).
6. На морі

здіймалися великі хвилі (*Багм.*). 7. Сіяли всю ніч (*Гонч.*). 8. Спросоння озвалися качки, скинулася риба, попливла купина, од якої повіяло татарським зіллям (*Ст.*). 9. Холодом з долини тягне вітровій (*Ірщ.*). 10. Неоране поле жовтіє. Смолою пахне дощок білий ряд (*Сос.*). 11. Івга стоїть як дерев'яна, труситься, а в очах жовтіє. (*Кв.-Осн.*). 12.1 пахне житом молодим, і рибним виловом багатим (*Мал.*). 13. Пахне кропом село, полином і катраном (*Лук.*). 14. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист (*Н.-Лев.*). 15. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий. Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах (*Рул.*). 16. Допоки горіти буде долоні твоєї дотик (*Павл.*). 17. Але ж бо й справді, щоб таке утнути (*Кост.*). 18. За бортом стиха дунайська хвиля, корабель до гавані зайшов... (*Стен.*). 19. У травні стихло навкруги, і встала знову хата (*Лук.*). 20. Так, це була вона, його земля, про неї він співав і нею марив (*Павл.*). 21. Все життя не таланить не те що мені, а й моему батькові не таланило (*Збан.*). 22. Тінь пробігла над нашим краєм, димом з заходу потягло (*Стен.*).

Вправа 452. Випишіть з тексту означено-особові речення, підкресліть у них головний член і поясніть його морфологічне вираження.

1. Не завидууй багатому: багатий не знає ні приязні, ні любові — він все те наймає (*Т. III.*). 2. Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від сльози юна хай буде (*Рул.*). 3. Як зараз бачу: з-за ріки — дві кручі, наче маяки: одна зелена, чорна друга... (*Мал.*). 4. Дишеш і не надишешся тим чистим і пахучим повітрям (*Н.-Лев.*). 5. Відмикаю світанок скрипичним ключем (*Кост.*). 6. Ідеш, ідеш, а ще й не половина, ідеш, ідеш, хоч добре, не один (*Кост.*). 7. Не потрапили на Січ і на третій, і на четвертий день, а десь тільки аж через тиждень (*Панч.*). 8. З рососою в лузі не зів'яну *Ці. Укр.*). 9. Не тільки диво-казкою багаті і не єдиним хлібом живемо, а тільки чом, коли ні крихти в хаті, тривоною сурмиш, моя сурмо (*Стен.*). 10. І знов лечу (*Т. III.*). 11. Вийду в степ, чи зупинюсь у полі — скрізь високі предківські могили (*Лук.*). 12. Жив сей день і ніч щасливо з вами (*Л. Укр.*). 13. Яка не підійма вершина, — триматися будем землі, як рідних осель журавлі (*Стен.*). 14. Мої любі, до мене ходіть! Я сама. Псяхзворимо думами тихо (*Л. Укр.*). 15. Подбати мушу про якусь копію (*Кост.*). 16. Бережіть це життя. Іншого ви не знали, того, що гнало нас із торбами по світу. Тож — бережіть (*Гонч.*).

Вправа 453. Перепишіть означено-особові речення, підкресліть головні члени у цих реченнях, поясніть їх морфологічне вираження.

1. Чекаю дня, коли собі скажу: оця строфа, нарешті, досконала. 2. Отак пройду крізь твій великий подив, не

зачеплюсь об лагідні слова. 3. Ще поки тепло, заночую в лузі. 4. Іду. Бреду. Захочу то й спочину. 5. Розбиті ноги остужу в росі. 6. Сідай. Спочинь з дороги, брате (3 *те. Л. Костенко*). 7. Сестричко мила, що тобі скажу, яку за батька дам тобі раду: шістнадцять літ тому по споришу і я виходив повнолітнім з саду (Степ.). 8. Сади свій сад, плекай свої надії (*Л. Укр.*). 9. Разом ходимо в майбутнє (*Л. Укр.*). 10. Немов пилінку, світ мене крутив, ловив я мрію і мету високу, пробач мені, що тяжко завинив,— лишив тебе на старість одиноку (*Лук.*). 11. І просить вітер у бійця: постій зі мною до кінця (*Мал.*). 12. Первоцвітом виникаю з веснами на світ (*Вор.*). 13. Пошлем душу аж до бога, його розпитати, чи довго ще на сім світі катам панувати (*Т. Ш.*). 14. Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щиру нагороду, хоч деякі із них в житті моім, як в'ялий лист, обсипались в негоду (*Мал.*). 15. Стисну міцно долонями скроні, зіпрусь ліктями на вогу лутку, прилипну чолом до холодного скла і зв'яжу зморенний погляд з ліхтаревими плямами на калюжі серед пішоходу (*Ант.-Дав.*). 16. Шукайте цензора в собі (*Кост.*). 17. В праці, на дозвіллі, у коханні не переставайте ні на мить край любить у колос-колиханні, без якого неможливо жить (*Смен.*).

Вправа 454. Прочитайте неозначено-особові речення. Знайдіть головний член у них, з'ясуйте його морфологічне вираження. Поясніть причину невизначеності суб'єкта у кожному реченні (суб'єкт невідомий мовцю; суб'єкт не може бути визначеним; суб'єкт не названо з певних причин).

1. Покромсали життя моє на частки, на тьмяну січку слів і суєти (*Кост.*). 2. Лиш виведуть те слово із тої в'язі літер, а слово ж без коріння, покотиться, втече (*Кост.*). Либонь і правду кажуть про гуцула (*Л. Укр.*). 3. Нас зустрічають хлібом-сіллю (*Л. Укр.*). 4. Отож у темін зореу на в'ялу, скошену траву його поклали у стодолі, забинтували груди кволі (*Мал.*). 5. Об тій порі знайшли їх трьох в оцій долині (*Мал.*). 6. Йому скрутили руки і здали (*Кост.*). 7. Чи хоч пучечок тої калини мені на груди покладуть (*Кост.*). 8.1 це було в той год страшний, коли п'ятьох старшин козацьких розіп'яли (*Кост.*). 9. Людей підняли по тривозі за кілька хвилин і вишикували вздовж огорожі (*Коз.*). 10. Посадили над козаком явір та ялину (*Т. Ш.*). 11. Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город (*Коц.*). 12. Задзвонили у Констанці рано в усі дзвони (*Т. Ш.*). 13. Повантажили нас в ешелон — повезли на південь (*Гр. Тют.*). 14. Весною в селі встають рано (*Гр. Тют.*). 15. Панів за те там мордували і жарили зо всіх боків, що людям льюти не давали і ставили їх за скотім (*Котл.*). 16. Коли в'яне зелена трава, тоді клепають коси. Тоді пробують коси на палець, гострять коси і мантачать (*О. В.*).

Вправа 455. Перепишіть односкладні речення, згрупувавши їх за типами у такій послідовності: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові.

1. Той монастир недавно збудували (*Кост.*).
2. Ранком вивели їх з казарми на двір; розставили лавами (*Мирн.*).
3. Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим і пахучим повітрям (*Л. Укр.*).
4. Його сховали на горище, і ранок змив його сліди (*Мал.*).
5. Шануйте здобуде трудом поколінь, помножите його у пошані (*Нагн.*).
6. За правду, браття, єднаймося щиро (*Л. Укр.*).
7. Але як швидко побіля вогню не бігай — все рівно обпечешся (*Гр. Тют.*).
8. Тут же, біля лікарні, розкладають вогнище, варять картоплю (*Коз.*).
9. В артілях виспіли жнива, вантажать динь багрянні кулі, і кавуни лежать поснули (*Мал.*).
10. Коли зважуєшся на сей крок у житті, чого ж було стояти на колінах (*Л. Укр.*).
11. Забуду моря віщий шум чи юнь, даровану годами (*Мал.*).
12. У дверях спинились, обернулись до вітчима (*Л. Укр.*).
13. Куди не глянеш в даль оцю окресну — тут споконвіку скрізь лилася кров (*Кост.*).
14. Коли питають, де мій дім, я певно знаю, що я відповім (*Пере.*).
15. Стою — мов скеля непорушний (*Тич.*).
16. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки (*Н.-Лев.*).
17. Мої муки, мої люті, в хмарі заховаю (*Т. Ш.*).
18. Не сумуй одна, не журись одна (*Мал.*).
19. Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте (*Т. Ш.*).
20. За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм (*Т. Ш.*).

Вправа 456. Прочитайте безособові речення, знайдіть у них головний член, поясніть його морфологічне вираження.

Визначте різновид безособового речення за будовою:

- речення, головний член яких не потребує другорядних членів;
- речення, головний член яких потребує додатка у формі родового відмінка;
- речення, головний член яких потребує додатка у формі давального відмінка;
- речення, головний член яких потребує додатка у формі орудного відмінка;
- речення, головний член яких потребує прямого додатка.

1. Проса покошено (*Рил.*).
2. Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерками весь край (*Гонч.*).
3. Надворі було тихо, як у хаті (*Н.-Лев.*).
4. Я слухаю ці розмови під дубом, і так мені чогось робиться тоскно, так жалко, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокосу тоді, ні риби (*Довж.*).
5. Сіро і сумно ставало на заході сонця (*Коц.*).
6. Далеко за річкою горіло і в шибці жевріло, переливалось, ііілахкотіло (*Гонч.*).
7. Кожній людині відкрито в нас дорогу —

твори, дерзай (*Бойч.*). 8. Дітям спочатку було дуже чудно (*Н.-Лев.*). 9. Між будинком та брукованою вулицею розбито мальовничий палісадник (*Ле.*). 10. Знов повіяло в душу весною, хоч кругом ще білють сніги (*Граб.*). 11. І раптом повстанців не стало (*Ле.*). Мирославі ще якось щастило (*Гол.*). 12. Кілька днів підряд мело дрібненьким колючим сніжком (*Коз.*). 13. Човна струснуло, поставило майже сторчма, потім знову кинуло (*Гонч.*). 14. Тільки блискало у хмарах та ревіли із гір потоки (*Тич.*). 15. Тріском, тупотом, гуркотом стрясло всі поверхи (*Гонч.*). 16. І не було в мене ніякої думки в голові (*Н.-Лев.*). А об чоловікові не було й звістки (*Н.-Лев.*). 17. Святі ворота взято на ланцюг (*Кост.*). 18. Хлопців ніде не видно (*Гуц.*).

Вправа 457. Прочитайте безособові речення. Поділіть їх на групи за морфологічним вираженням головного члена:

- головний член виражений безособовим дієсловом;
- головний член виражений особовим дієсловом з безособовим значенням;
- головний член виражений словом категорії стану;
- головний член виражений предикативною формою на *-но, -то*.

1. Кожна гілочка на деревах була біла, наче її обмальовано білою фарбою або обсипано кожну цукровою пудрою (*Ян.*). 2. Холодно надворі було (*Тесл.*). 3. Все було кинуте на фронт (*Скл.*). 4. Яшкові не спалося (*Гол.*). 5. Треба було возити гній (*Коц.*). 6. Од ріки тягне прохолодою (*Коз.*). 7. Є ж на світі незвичні люди, яким ні в чому не таланить (*Ст.*). 8. Їй зробилося душно, немов щось стискало груди (*Фр.*). 9. В повітрі стало тепліше (*Коц.*). 10. Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям, ущипнуло за ніс (*Мири.*). 11. Дідова оселя снігом покрита, віконця замуровано морозом, двері замело, забило (*Мири.*). 12. А тихо біля тебе, як зачаровано (*М. В.*). 13. Хоча було холодно, проте хуторяни, жаліючи чобіт, прийшли босі, позакочувавши штани вище колін (*Гонч.*). 14. Надворі стало ясно, хоч голки визбируй (*Н.-Лев.*). 15. Надворі вже зовсім потемніло (*Н.-Лев.*). 16. Багато слів страшних тут наговорено (*Кост.*). 17. А вже світає. Сумно, сумно* сумно благословляється на світ (*Лук.*). 18. Так у мене гарно на душі, Так на серці лагідно і легко (*Лук.*). 19. Командира батальону було викликано за допомогою рації (*Гонч.*). 20. Лукії чогось не співається (*Гонч.*).

Вправа 458. Прочитайте речення, знайдіть головні члени, поясніть засоби їх морфологічного вираження. Поясніть семантичні різновиди безособових речень (фізичні явища природи, навколишнього середовища, фізичний чи психічний стан людини, її переживання та ін.).

1. І тільки щемно на душі: нема уже Марії (*Лук.*). 2. Дивлюся, аж світає, край неба палає... (*Т. Ш.*). 3. Зранку було

тихо на обох пагорбах (*Земл.*). 4. Колись розказував моряк: їх по Атлантиці носило (*Д. Гол.*). 5. А далі всі кинулись врозтіч, бо інакше не можна було (*Ст.*). 6. І в нас, і в них — цвіте в маю... (*Мал.*). 7. Обсіялись. Притихло до пори. Одгомонило і вляглось повсюди (*Лук.*). 8. Понасипало кучугури і ліс весь снігом замело (*Кост.*). 9. Трохи полегшало. Та сумно на душі (*Кост.*). 10. Світає, господи світає, земля у росах, як в парчі (*Кост.*). 11. І віє, духом яблунь та жасмину (*Лук.*). 12. Тепліло в жінки на душі, цвіли у вікнах квіти (*Лук.*). 13. Чимось особливо рідним повіяло від цього села (*Л. Укр.*). 14. Було свіжо й затишно (*Л. Укр.*). 15. О, як той шлях знаменами кипів, як хвилювався людом на обоччі, і як сльозами застило очі (*Лук.*). 16. І лячно-лячно стало жінці в пусто широкому степу, над яким самотів обведений золотого вологістю місяць (*Ст.*). 17. Мені немов полегшало відтоді (*Кост.*). 18. Гей, де ж тебе так, хлопче, забарило? (*Кост.*). 19. Чи нам за це віддячиться в раю? (*Кост.*). 20. Ще осені такої не було (*Кост.*). 21. Бійцю полегшало (*Мал.*). 22. Мені страшно й не страшно (*Лук.*).

Вправа 459. Прочитайте речення, замініть, де можливо, безособові речення особовими, порівняйте способи вираження головних членів у них.

1. Заморосило осінь у сльозу (*Кост.*). 2. Заграли знову труби до походу, війнуло громом з Тясмина-ріки (*Кост.*). 3. Скасовано угоду (*Кост.*). 4. Швидко розвиднілося (*Л. Укр.*). 5. Нанесло гори піску (*Риб.*). 6. На сизих луках скошено отаву, і літо буйно в береги ввійшло (*Рил.*). 7. Йому так гарно, та смачно світом дрімається (*Мирн.*). 8. Пахло чебрецем, свіжою травою (*Шиян.*). 9. Чудово, просторо, радісно на придеснянських луках (*Збан.*). 10. Куди не глянь — скрізь розвернулося, зацвіло цвітом (*Мирн.*). 11. Стахові стало враз дуже шкода товариша (*См.*). 12. В селі оголошено військовий стан (*Коз.*). 13. У Пилипка аж похолонуло в грудях (*Гол.*). 14. Дихалося вільно, йшлося по землі легко (*Збан.*). 15. Сьогодні чогось не спалося хлопцеві (*Ст.*). 16. Пройдено багато сіл, містечок, хуторів (*Шиян.*).

Вправа 460. Перепишіть інфінітивні речення, підкресліть у них головні члени, поясніть засоби їх морфологічного вираження.

1. Ну як же можна матері вмирати, коли життя у неї не було (*Чуб.*). 2. Яка не підійме вершина і скільки не ляже доріг, але найсвятіше для сина — ступити на отчий поріг (*Стен.*). 3. Як не згадать материнську сльозу, Яка запеклась на моїм рукаві (*Стен.*). 4. Як радісно, як сумно вірить в це: нестямне серце у руці тріпоче (*Д. Гол.*). 5. Бодай би вік не бачить цих бояр (*Кост.*). 6. Було б одразу присудить до

страсти (*Кост.*). 7. Та жить для себе — нащо й жить! (*Лук.*). 8. І стежка в житі, і хмарка в zenіті, і жить би та жити на білому світі (*Лук.*). 9. Відпочити б з дороги (*Л. Укр.*). 10. Словами серденька не одурити (*Л. Укр.*). 11. Мечем до нього прорубати путь (*Л. Укр.*). 12. Чом же про те не дбати? (*Л. Укр.*). 13. Смертям двом,— каже,— не бувати... (*Мал.*). 14. В соняшнику справді трудно впізнати сонце (*Л. Укр.*). 15. Що, може першої любові не дочекатись, не допить? (*Мал.*). 16. Заснути так, що не почути уві сні таємних землетрусів та розпуки (*Павл.*). 17. Та що ж лишилось? Піднімати брили (*Кост.*). 18. Ой ще рано думати про все (*Кост.*). 19. Було до цих рукою нам подати (*Кост.*). 20. Може б нам полинути у вирій? (*Павл.*).

Вправа 461. Прочитайте речення, визначте їх типи, охарактеризуйте за модальністю та інтонацією.

1. Як хто прийде, то ви пропали (*Л. Укр.*). 2. Бажаєте прохолодитись, може? (*Л. Укр.*). 3. Поклянімось — недругам на зло — над Оріллю, що пливе у вічність, жити так, щоб сором не було нашим дітям глянути у вічі (*Лук.*). 4. Сторожа, судді, вїт — не підступити (*Кост.*). 5. І сам не знаю,— щоб одну кохати, а другу в церкву до вінця вести (*Кост.*). 6. Тож відпустити дівчину негайно і скасувати вирок того (*Кост.*). 7. Можна тільки відчуть з вишини, Як до сонця тяжіє земля (*Стен.*). 8. За що себе корити? (*Кост.*). 9. Як мені серце примусити Знов повернутись в село? (*Чуб.*). 10. Не чуть їй в сні глибокому, як купчаться сніги (*Стен.*). 11. На оцих оновлених просторах Лиш героям торувати путь (*Стен.*). 12. Величезні історичні зміни в нашій дійсності можна і треба показувати через долю людей, через образи (*Довж.*). 13. Мріяти й шукати, доки жити, шкварити байдужість на землі (*Сим.*). 14. До такого стану довести людину! (*Гонч.*). 15. Бійцям не можна спать на варті, плекать утому на лиці (*Баж.*). 16. Вас не забудь мені як рідну Третю Роту... (*Сос.*). 17. Пером не можна написати, не можна і в казках сказати, яких було багацько див! (*Котл.*). 18. От злізти б тут, побігать по широкому полю або полежать в траві (*Коц.*). 19. Йому хотілось, може, як ніколи, з найвищої своєї вишини — побачить золотим узинське поле, хай навіть, як зерня, величини (*Стен.*). 20. Не співати вже малим соловейкам... (*Довж.*).

Вправа 462. Перепишіть номінативні речення, підкресліть у них головний член, вкажіть засоби його вираження.

1. Падіння. Вибух. Спалах. Довгий ряд цистерн з бензином. Взвод мотопіхоти. Штабна машина (*Дм.*). 2. Війна. Фронти. Вогню й металу шквал. Дві похоронки сховані в

конверті (Дм.). 3. Варшава. Театр. Акорди пісенні. Вітальні промови. Овацій грім (Дм.). 4. І шум, і спів, і коридори (Сос.). 5. Ночі солов'їні, і заводу дим, і зірніці сині над Дінцем моїм (Сос.). 6. Ліс і вітер. Ніч зимова (Сос.). 7. Спокійні очі. Сива голова. Жорстка кирея кольору нічного (Кост.). 8. Козацька школа, крита очеретом, благенські стіни, плетені з лози... три лави, стіл, ссалтир і образи (Кост.). 9. Свято матері моєї — спаса, празник яблуні та калача. Стерень вижовклих печальні пасма, скрики журавлиного ключа (Павл.). 10. Черемхова гілка, вечірня пора. Далека сопілка на схилах Дніпра (Лук.). 11. Калина в пурпурі, дуби (Мал.). 12. Чужинський вершник степом скаче,— гримлять копита. Кров і дим (Лук.). 13. Коні... Кобили... Стригуни... Лошата... Пекло. 14. І гарби, і вози, і возенята. 15. Затих орган... Вечір... А потім же ніч. 16. Безкрайній степ. Де-не-де його перетинають лісові смуги. 17. А коняка добра! Мужича коняка! 18. Тут батіжний свист, ляскіт, лемент (З те. О. Вишні). 19. Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто з живих не забуде (Довж.). 20. Ніч. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір (Рил.). 21. Окоп. Залізниця. Гармата. Дуби, посивілі від пилу, Світанки рожево-сухі (Мал.). 22. Жайворон у небі, жита коливання, в мареві тремтливим села і сади... перші і несмілі промені кохання, рейки і вагони, копри і мости (Сос.).

Вправа 463. Прочитайте номінативні речення, визначте їх типи за семантикою (буттєві, описові, оцінні, називні, спонукальні).

I. 1. Сонце! Сонце! Його перші промені вдарили по очерету, по лузі, по плесу... 2. І раптом лясь біля вашого уха: — Дранки! Баби, дранки! 3. І бугай, і воли, і бички, і бузівки, і корови, і телички. 4. Ранок, морозець. Порипує сніжок. 5. Чудесна кївська осінь... Падає листя з кївських каштанів. День осінній, але сонячний, ясний, щедрий. 6. Славнозвісне місто Чигирин. Зелений луг над річкою Тясмин. Неділя. 7. Он лани, он лука, он сіножаті, он ліски, он села. От вам і природа. 8. Ставок... Або Дніпро... Або Ворскла, Псьол, Десна (З те. О. Вишні).

II. 1. Ах, який чудесний Коропів хутір! (О. В.). 2. Слов'янщина! — який величний гук, який широкий і містично темний (Л. Укр.). 3. Хто ж ота, що стала поруч коло гробу? — Королівна (Л. Укр.). 4. Гарно як у полі, так би йшов завжди, вітер і тополі. Сонце і сади (Сос.). 5. І знову степ. І знову даль розлога (Кост.). 6. Ось школи знайомої мури (Сос.). 7. Така зима, морози іорданські (Кост.). 8. А суд, а суд! (Кост.). 9. Там бій. Там смерть (Кост.). 10. Немов у лузі та калина колись

печальна Україна тепер весела сторона (*Сос.*). 11. Висохлий степ. Панська пшениця. І потріскані до крові, обвуглені губи жінок (*Ст.*). 12. Високі скирти. Серпень. Спека. Усе так звично: синь ріки... (*Мур.*). 13.— Диви-диви-диви! Он! Он-он-он, поплив! Окунь! (*О. В.*).

СЛОВА-РЕЧЕННЯ

Вправа 464. Перепишіть речення, знайдіть і підкресліть слова-речення. Поясніть семантику цих речень (стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні, слова, що виражають привітання, подяку, ввічливість).

1.— Чули, серце, скоро землю нам мають давати.— Аякже, Маланю, чула. Аякже (*Коц.*). 2.—... З буланям, мабуть, нічого не станеться. Я запевняю.— Ні?! Слово? — Слово! (*Коц.*). 3.— Ви бували серед смерек узимку, в день сонячний? — Ні (*Гонч.*). 4.— Драстуйте! Готові до відкриття? — Готовий.— На Яшгин? — Ні, на Носівку! — Тю! За жабами?! (*О. В.*). 5.— Авжеж! — також пошепки і з такою ж пристрасстю відповів Яшко (*Гол.*). 6.— Спасибі, мила,— прошепотів я (*См.*). 7. Микита тоді дуже стиснув їй руки і кинув пошепки: — Цить! Ще почують... (*Гол.*). 8.— Гайда! — гукнула Тоня і першою шагнула в хліба (*Гонч.*). 9.— Ви хочете нас уярмити? Дарма! (*Баж.*). 10.— А тє! — застережливо підняв Віталій палець угору (*Гонч.*). 11.— Еге! Це ваші груші (*Н.-Лев.*). 12.— Пробачте, я дома не приймаю (*См.*). 13.— Оксано, ти ще не спиш? — Ні, тату. А що таке? (*Гол.*). 14.— Ану, стоп! (*Гонч.*). 15.— На всі? — Авжеж, що на всі (*Фр.*). 16.— Отак! — клопочеться матуся (*Тесл.*). 17.— Геть! — вискакує з-за столу Крамовий (*Ст.*). 18.— Думаєш, хвалюся перед тобою?— Ой, ні! (*Ст.*). 19. Прибіг додому! — Тррр! А кінь йому: — Бе-е-е! О, рятуйте! Тррр! — Бе-е-е! (*О. В.*). 20.— Овва! Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом (*Коц.*). 21.— Гаразд. Іди ж сюди! (*Тесл.*). 22.— Сидиш, Микито, вгорі? — Еге! — почувалася з гальорки відповідь (*Ян.*).

НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Вправа 465. Випишіть з тексту **Неповні** речення, визначте їх типи (контекстуальні, ситуативні, еліптичні), встановіть, які члени речення пропущені.

1. У Князівці спалили Куракинський цукровий завод, а в Пісках — маєток графа Потоцького (*Гол.*). 2. Безмежнеє поле в сніжному завою, ох, дай мені обширу й волі! (*Фр.*) 3. Довго в ту ніч не спали хлопці. Лежали, позгинали під драним сіряком і говорили, говорили (*Гол.*). 4. А біля школи тим

часом ще танці (*Гонч.*). 5. Білосніжний корабль його і зараз
 десь в експедиції (*Гонч.*). 6. А я ходжу. Рівним, розміреним
 кроком, через усю хату, з кутка в куток (*Коц.*). 7. У кімнатах
 у нас гарно. Вичищено, виметено (*М. В.*). 8. Ярина присіла
 на раму. Дістала з кишені мішечок (*Десн.*). 9. Юра спинився.
 В груди набрав повно повітря (*См.*). 10. Гнат почав ходити
 до її хати. Ходили й другі парубки (*Коц.*). 11. А Маковеїв
 буланій шов попаски поруч з Сагайдою, по коліна забродячи в
 червоні маки. Чернишів — гріб копитом землю (*Гонч.*). 12. Коло
 школи зібрались мало не всі школярі. Дожидалися гостя з Києва,
 забігали наперед, визирали (*Вас.*). 13. В зелене Журавне летять
 журавлі, а лебеді — у Лебедин (*Вор.*). 14. За городами ж, по той
 бік Псла, смугою чорною — ліс. І шумить, шумить по-
 осінньому (*Гол.*). 15. Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно
 подивився на браунінга і вийшов. Із тихої вулиці пішов
 на клекіт (*Хвил.*). 16. Андрій додому поспіша, а сонце — у
 зеніт (*Піде.*). 17. В гушавину доріжка по папороті, повз сизих
 кущів (*Хвил.*). 18. їм довічні почесті і слава, А тобі — цвісти
 і молодіти (*Лук.*). 19. «Ти дбаєш тільки про себе...» — «А ти?»
 (*Хвил.*). 20. А поряд з нами лежать гори. З вікна бачили —
 сиві, сиві (*Хвил.*). 21. Хто в Дамаївку, хто в хутір Кошарівку;
 тільки й бачили (*Хвил.*). 22. Росте мій дім, і я — із ним, росте
 моя держава... (*Шер.*).

Вправа 466. Визначте двоскладні та односкладні речення, встановіть, які з них неповні. Виписіть неповні речення, поясніть морфологічне вираження головного речення та типи неповних речень.

1. А довкола — млисто-бузкова далеч, і золота стерня, і запашний, не отруений війною вечір (*Гонч.*). 2. Кров свою віддам твоїй калині, пісню — травам, птицям і лісам, плоть — піску, чорнозему і глині, а високі думи — небесам (*Лук.*). 3. «Чого ви, хлопці?» — спитав Савко (*Хвил.*). 4. Хвилини здаються тобі за години, години — за дні, дні — за роки (*Мирн.*). 5. На сході троянди світання в хитанні гілок золотих (*Сос.*). 6. Незважаючи на ранню весну, надворі було душно й жарко (*Скл.*). 7. Три явори посадила сестра при долині, а дівчина заручена — червону калину (*Т. III.*). 8. Не втирайте ж мої сльози, нехай собі ллються (*Т. III.*). 9. Подихнуло на Пилипка вільним повітрям, ущипнуло за ніс (*Мирн.*). 10. А Соломія все не поверталась. Десь заблудилась у плавнях (*Коц.*). 11. Поранені почали марити: один — доміркою, а другий — боєм (*Ст.*). 12. Вкраїну з краю в край проходили з боями (*Сос.*). 13. Ні сну мені ні відпочинку (*М. В.*). 14. Хай тобі кожний метелик буде привітом, а кожний подих вітру поцілунком (*Гаєр.*). 15. Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і

задубіла. Холодна-холодна, мов завмерла (*Коц.*). 16. Довгождана пилюка квітневих доріг (*Гонч.*). 17. Який урожай у цьому році (*Ст.*). 18. Дітвора зразу захотіла спати. Христа пороздягала, положила (*Мирн.*). 19. А москалі їй назустріч, як один, верхами (*Т. Ш.*). 20. Оставайся шукать батька, а я вже шукала (*Т. Ш.*). 21. У молодості ми всі від дороги чекаємо казки... Дорого, мила дорого, і сум верб і тополина задума біля тебе, і блакитна з айстрами хмарин хустка неба над тобою — як усе це разом схоже на пристановище синього птаха! Тільки де він? (*Ст.*).

ПРИЄДНУВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ

Вправа 467. У поданих уривках знайдіть присьднувальні конструкції, поясніть їх різновиди.

1. Сонце хилилось до багряного обрію. Заплуталось у верховітті дерев. Червоне, як шмат металу, готового лягти на ковадло (*Збан.*). 2. Вона була тоді дівчачою. Задерикуватим, не від природи, а через потребу самоохорони, допитливим і насмішкуватим (*Збан.*). 3. Щоранку з далечі побережної з'являється він. Син чийсь. Хлопчик того віку, коли фантазія цвіте і берегові дітлахи почувають себе Магелланами. Десь аж з-під рибальського обрію, з-над сліпучої смуги прибою, як і вчора, і позавчора, з'являється його темненька щуплява постать. Все виразніше проступає крізь мжичку, іде узбережжям (*Гонч.*). 4. Хлопцеві пригадалися осінні мряки-тумани десь біля Тиси. Довгі-предовгі ночі, багністі темні поля, хриплі команди (*Гонч.*). 5. Поруч з ним шов хазяїн підводи, літній, бородатий Данило Корж, із села Піски, що неподалеку від Вітрової Балки. Давній приятель покійного Артемового батька (*Гол.*). 6. Скільки шедеврів позникало з музеїв під час війни... І не лише картини. 7. Може, побажаєте зайти в кабінку, то будь ласка. Вам — як вийняток — дозволяється. 8. З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє. Старовинний, козацький. 9. Раптом над самою головою небо заграло. Милозвучно, потужно, свіжо. 10. Буває отак ні з сього ні з того візьмеш і образиш людину. Зовсім не бажуючи того. 11. Десь там, в самій душі яблука торохтять. Спілі до краю! (*З те. О. Гончара.*)

Вправа 468. Розберіть за схемою:

Схема розбору простого речення:

1. Речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне).

2. Речення за модальністю (стверджувальне, загальнозаперечне, частковозаперечне).

3. Речення за структурою:

— за наявністю головних членів (двоскладне, односкладне, тип односкладного);

- за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене);
- за повнотою словесного вираження думки (повне, неповне).

4. Характеристика головних та другорядних членів речення.

1. У війську пішли чутки про запеклі бої, про можливий похід на прикордоння (Ле). 2. Великі скляні двері парадного під'їзду було забито аркушами дикту і дошками навхрест (Пере.). 3. Посеред лісу простора галявина з плакучою берізкою і з великим престарим дубом (Л. Укр.). 4. Машина вскочила на широкий з металевими арками міст через мальовничу Самару (Бедз.). 5. Пісня хлюпнула в стіни, луною відбилася у порожніх будинках і широкою рівною хвилею розкотилася уздовж вулиці (Коз.). 6. Писати тільки правду. Не зраджувати її ні за яких обставин (Довж.). 7. Ліс. Питьма. І навколо ні звуку. І зоря над його головою (Піде.). 8. А втоми — наче й не було йому ще молодому (Стен.). 9. В небі синьому і древньому журавлів готичний ключ (Кал.). 10.1 понесли мене в гору шляхом променистим (Л. Укр.). 11. Немає тут місця ні для паніки, ні для розгубленості (Гонч.). 12. На небі палкому ніде ні хмарини (Л. Укр.). 13. А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий (Мирн.). 14. Вицвіли в матері очі від чекання (Довж.). 15. Не раз хотілося мені намалювати по-новому вечірні трепетні вогні (Рил.). 16. Місяць схилився на захід, і тіні були довгі та чорні (См.). 17. За вікном поволі світає (Куч.). 18. Гуде» клекотить розтривожена Каховка (Гонч.). 19. Хай сіється, хай виростає колос! (Стен.). 20. Поглянула вона мені у вічі. Хто вимріяв, хто вивів отаку? Подібну вперше бачу на віку! (Ющ.). 21. Не на розп'яття, не на згубу я поведу тебе — до шлюбу (Швець). 22. Нехай торжествують в усьому небесні й земні таємниці (Ков.). 23. Чиї то ноги залишили слід? (Швець). 24. Що він будить, за чим він тужить? Станеш, глянеш, зітхнеш, згадаєш: розказав би, що душу сушити, але й назви йому не знаєш (Лук.).

Тексти для підсумкових диктантів

1. Поміж степових вечірніх курганів, що їмляться, сивіють на видноколі, здіймається один курган особливий, вишнево-червоний: сонце-курган. Дедалі меншає, тоне він, той вишнево-червоний курган... Розтанув, зник на очах: сховалось за обрієм сонце.

Сонце зайшло, а відблиски неба ще живуть на стрілчастих блискучих ракетах, що скільки зглянеш, височать по всьому степену, немов обеліски. Ні деревця ніде, ні доріг, ні людського житла. Тільки степ та ракети. Одні лежать, інші підвелися й, напівсхилені під певним кутом, завмерли на своїх ракетних пристроях, ще інші сторчма стоять, націлені в небо, зачаявши силу блискавиць у своїх тугих, Налитих тілах.

Світ безгоміння і смутку, світ, що створений мов би на пересторогу людині. Тільки й порушують інколи тишу цих неоглядних просторів вибухи страшної сили, бо все призначено для ударів, для влучань, для попадання в ціль. Безжиттєве, несправжнє, примарне усе тут: і біленькі реактивні винищувачі, що розпластано припишкли серед трав,— то вже такі літаки, що з них виїнято душу і нікуди вони не полетять; і судно, що бовваніє на морі,— те судно нікуди не попливе; і чорні грузовики польових радіостанцій, що ген-ген темніють, розкидані по степу між ракетами — вони так і темнітимуть день за днем на одному місці, бо вони несправжні; і самі ці обеліски-ракети — це тільки мішені, це тільки вміло поставлені кимось у цих безлюдних просторах макети бойових ракет.

І якось незвично серед цього безгоміння та непорушності раптом побачити силует газика, що жваво рухається по обрю, маленький, як миша, серед високих блискучих ракет.

О. Гончар, «Полігон»

II. Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедіні крила. Я придивляюся до їхнього маяння, прислухаюся до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах, і віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони відлітали від нас. От коли б якимсь дивом послухали мене і зробили круг над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таке таємниче слово! Я замислююся нїд ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гусі-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця.

Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховується земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнуся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова і обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ?

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, еднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину.

М. Стельмах „Гусі-лебеді летять»

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Вправа 469. Знайдіть ускладнені речення, визначте засоби ускладнення (однорідність, відокремлення, вставність, звертання). Вкажіть, які речення містять згорнуту предикацію.

1. Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські ворони крила (*Гр. Тют.*). 2. Сумними довгими ключами летять у вирій журавлі, прощаючись надовго з нами своїм «кру-кру!», а на межі хитається сухе будяччя, стрясає краплі дощові, і здалеку здається, наче й воно також за літом плаче (*Лен*). 3. Година стояла, як у бабине літо. З-за садка крізь голе віття жовто сяяло сонце, пахло ще не підопріле росяне листя; холодне після вчорашнього приморозку, воно лежало попід кожним деревом пухкими купами, а з поля тягло духом ріль та осінньої стерні (*Гр. Тют.*). 4. Привіт тобі, зелений саду, що в затишку колись ховав моє життя, мою віраду і тихо думи навівав (*Олесь*). 5. Тремтять, летять вабливі звуки, а з ними радощі, і сум, і гніт душевної розпуки, і ніжний усміх світлих дум. Дрижать, біжать живі акорди, і настрої серцеві новий дає то поклик їхній гордий, то жаль минулий життєвий (*Чупр.*).

Вправа 470. Подані речення трансформуйте у прості ускладнені, використовуючи різні засоби ускладнення.

1. Стоїть місяць серед неба (*Федьк.*). 2. Благословенна природа дихала легко (*Чорн.*). 3. Встало сонце променисте (*Чупр.*). 4. Тихо сонце закотилось. Небо в смугах золотих. Все заснуло, притаїлось; степ дрімає. Степ затих (*Чупр.*).

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Вправа 471. Підкресліть однорідні члени речення. Визначте синтаксичну роль їх та морфологічне вираження.

І. Слова накочуються на мене легіонами — то поверхові й непосидючі, як горобці, то глибинні, добуті з дна прадавніх криниць, то стерті, як копійки, що роками котяться з рук у руки, то цілком новенькі, мовби лише вчора у якійсь кузні викувані, то рідні і прості, як тато з мамою, то солодкі, як

мед, то колючі, з чужоземним акцентом; слова напливали на мене повінню, дев'ятим валом, обступаючи зусібіч, як зело в полі, як дерева в лісі, як хмари в небі; вони літали, як птахи, повзали, як змії, і плавали, як риби (*Федор.*).

II. 1. Минулася весна рясна, минуло літо золоте, настала осінь, дощ, сльота (*Лен.*). 2. Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою (*Гр. Тют.*). 3. З грубки пахло жаром, пригорілою картопляною скоринкою та гарячим відпаром дерези (*Гр. Тют.*). 4. Одшелестіли у пуші дощі, листя останнє упало, сумно і голо чорніють куші, тоскно й незатишно стало (*Лук.*). 5. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути (*Коц.*). 6. Дощик нітками ^плететься, в'ється, сиплеться і ллється по ріллі (*Чупр.*). 7. Його лице, постава, рухи — все, все змінилося, відколи сіли в човен і підняли вітрило. Так наче щось, а може, хтось прокинувся в його душі, розправив груди, плечі (*В. Шевч.*). 8. Видко, не кохання, а тільки перший подих і перший туманець його тривожно торкнулися дівочого серця (*Ст.*). 9. Любить він такі ночі безвечірні, і цю тишу, і якусь таємничність, гармонію у всій природі (*Гонч.*). 10. Повітря духмяне, тепле, та від скошеної трави вже чується холодок — м'який, ніжний (*ГУЦ-*).

Вправа 472. Розмежуйте складносурядні речення та прості речення з однорідними членами. Поставте, де треба, розділові знаки.

1. Тоді був серпень і спека стояла така крута, що йдеш і млієш (*Гр. Тют.*). 2. Він підвів голову і раптом зустрівся поглядом з дівчиною... (*Чорн.*). 3. Останні слова пісні пробиваються аж в саму церкву і ще здається, від них віє молодим гіркуватим духом верби (*Ст.*). 4. Минали дні і в спогадах поринали ночі (*Хвил.*). 5. За валом вал рокочуть хвилі і потрясають береги (*Лук.*). 6. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною (*Коц.*). 7. Надбігла хмара чорна і закрила останній клопоть неба (*Лен.*). 8. Ти спиш і на твоїм обличчі малюється печальний вираз (*Павл.*). 9. У степу було тихо. Блищали од сонця стерні і ковила понад шляхом, сріблилася важка, обвішана разочками роси павутина (*Гр. Тют.*). 10. Меланка присвітила каганцем з другого боку і лице помоложавіло, стало смагляве та вродливе, таке, як завжди (*Гуц.*).

Вправа 473. Поясніть, чи є однорідними виділені члени речення.

1. А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру.
2. Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць.
3. Я йшов незнайомою дорогою, не бачачи її,

вдалину, навмання йшов. 4. Хмари і крапельки води на латахах, пісок на урвищах берегів і туман над річкою набрякли густим червоним мороком (*З те. Гр. Тютюнника*). 5. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега (*Коц.*). 6. Далеко в степу за ожередами соломи вставала, вищала й розпухала чорна грозова туча. Вона раз у раз заюшувалася червоними блискавицями, а трохи перегодом над стернями прокочувався грім — глухий, далекий і нестрашний (*Гр. Тют.*).

Вправа 474. Знайдіть однорідні та неоднорідні означення. Поясніть, за яких умов означення є неоднорідними.

1. На жоржини, на троянди ранок чистий, золотистий, сипле сльози-діаманти, сипле іскорки перлисті (*Чупр.*). 2. Листя зірване торішнє вітром рознесло (*Чупр.*). 3. Падав тихий лапаний сніг (*Чорн.*). 4. Спиваю сік густий з терпких морозних грон (*Драч*). 5. Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли (*Гр. Тют.*). 6. Далека, незнайома сторона, здається, навіть небо тут інакше, але нараз — тополя край вікна, і щось таке в ній українське, наше (*Лук.*). 7. Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів (*Ст.*). 8. З ледь чутним шерехом сіється блідо-рожевий від близької заграви сніг (*Гр. Тют.*). 9. З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист (*Гр. Тют.*). 10. В хаті стояв густий передсвітанковий морок (*Гр. Тют.*).

Вправа 475. Підкресліть однорідні члени речення. Визначте, які смислові відношення існують між ними і якими засобами вони виражені.

1. А вечір, мов чарівне решето, сіє і сіє звідусіль то перші шматки пісень, то жіноче цокотіння, то парубочий перегук, то запізнїлий скрегіт жорен, то рев худоби, то рипіння санок, то поскрипування промерзлих дерев (*Ст.*). 2. День ні хмарний, ні сонячний, не золотий, а якийсь ніби срібний (*Н.-Лев.*). 3. Над річкою стояла тиша, тільки коли-не-коли в лісі диркотів на сухому довгому сучку дятел — чи то кликав самицю, чи то бавився, скупаний сонцем, — густо гули оси, що поселилися торік у старих вербових дуллах над самою водою (*Гр. Тют.*). 4. Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна многогласа душа (*Гр. Тют.*). 5. І хоч цвіту не мають смереки, та не хилять верхів'я на діл, а в морози пекучі і в спеки простягають гілля в небосхил (*Чупр.*). 6. Край гаю чорніє один на поляні змарнілий, потрухлий, обрубаний пень; йому вже не шкодять вітри-урагани, йому вже байдуже, чи нічка, чи день (*Чупр.*). 7. Зліва понад вузьку дорогу

вишикувалися старезні смереки — цілий їх ряд, чи то колись рівненько кимось посаджених, а чи пощаджених сокирою під час повального вирубування пралісів, повагом спускаються униз до кам'яного глибокого корита, в якому біжить-біснується Білий потік (*Федор.*). 8. Не помилися на межі добра і зла в годину грізну, не проміняй своєю Вітчизну на землі пишні та чужі (*Лук.*).

II. 1. ...Від землистого щільника ледь-ледь пахло воском та ще, здається, нектаром польових квітів (*Гуц.*). 2. Не те що такий лиман, що його й курка перебреше, а, здається, і ціле море перемайнула б вона, щоб тільки швидше бути там, де хлопчина, з усіх найгарніший, жде її на побачення (*Гонч.*). 3. Не коханок чорнооких, запалительок сердець, я співець степів широких, краю вільного співець (*Чупр.*). 4. То серце співало, то з серця лились вабливі, хоч сам, хоч змучені, згуки (*Чупр.*). 5. У Прокоповому голосі чулася не так, може, скарга, як захоплення або й гордоші від тієї перелопаченої і перемеленої роботи (*Федор.*). 6. Олексій Толстой був, напевно, першим письменником, який не лише заговорив про фашизм, а й кинув проти нього всю свою глобальну ненависть, історичний досвід, епічну лють (*Явор.*). 7. Чутиму пісні, бо сьогодні неділя, то вже хтось заспіває, хоч сам, хоч гуртом (*Гр. Тют.*) 8. Хата хоч старенька, та чепурна, біла,— видно, біля неї ходили хазяйські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощаті, хрещаті (*Мири.*). 9. Може, то не тільки птиця, а й вербне сонце розгойдує свій передсвятковий дзвін і струшує на землю співуче золото росин (*Ст.*).

Вправа 476. Підкресліть однорідні члени речення. Назвіть однорідні члени різного порядку. Обґрунтуйте свою думку.

1. Вона ішла ... але здавалося мені, що ніжний пролісок в снігу зоріє, встає з-під нього і радіє промінню, сонцю і весні (*Олесь*). 2. Колоколову було, мабуть, далеко за п'ятдесят, але русавий без сивизни чуб, коротко підстрижений під бокс, пряма постава, веселі бісики в очах робили його багатого молодшим (*Федор.*). 3. Вже й місяць підбився височенько, вийшов з-за дерев у ярку та й став посеред неба, викрадаючи на світло дівочі намиста, сережки, скляні приколки (*Гр. Тют.*). 4. Часом буває на чужині мені присняться гори сині, ліси зелені, ниви срібні, і люди ширі, непохлібні, прихильні серцем і свої — присняться іноді мені (*Лен.*). 5. Толочу босими ногами прив'ялу гарячу траву в покосах, з неї раз по раз вилітають великі й дрібні, руді й зелені коники, хурчуть крильцями і знову зникають, ховаються (*Гр. Тют.*). 6. Ніч-

ний туман наповнював по вінця оболоні, повисав над річкою, а вранці рожево клубочів і танув у високості, як непевний, примхливий гість з неба (*Дрозд*). 7. Рожеві, зелені, голубі, оранжеві, білі кольори заливали світ і п'янили свідомість. Мріялось про щось гарне, високе і земне (*Чорн.*). 8. Курінь пах землею і мохом і видавався підземельникові горою, що зникає десь високо в тумані (*Гр. Тют.*). 9. Вгору туман піднімається, срібний, хмарками-смушками в'ється; дощик осінній, уїдлиий, дрібний падає, сиплеться, ллється (*Чупр.*). 10. Видно, не втекти їй від себе, від свого смутку, не сховатися ніде (*М. Ол.*).

Вправа 477. Визначте узагальнюючі слова та однорідні члени речення. З'ясуйте їх синтаксичну роль та морфологічне вираження.

1. І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю: і дитинство й розлука, й твоя материнська любов (*Мал.*). 2. За городами став у густім комиші, серед яблунь і вишень біліє хатина. Все знайоме і рідне до батю в душі: і криниця в саду, і червона калина (*Лук.*). 3. Надворі повсюди лежала роса: на жовтій траві осінній, на круглій павутині попід стріхою у хліві, що її павуки звечора наткали, на капустах у городі (*Гр. Тют.*). 4. Мільярди літ, многотрудно й невтомно, творився цей світ, щоби врешті-решт все в ньому було неповторне: схід і захід сонця, припливи і відпливи океанів, цвітіння бузку й дозрівання яблука, кування зозулі й тривожене трубління вовка, безпричинний плач немовляти й очі коханої, безоглядний хміль молодості й розважливе всерозуміння старості, холодна білінь січня й зелений бунт травня, багатозначна тайна народження й однозначна прямолінійність смерті — все неповторне і єдине навіть у циклічній повторюваності своїй (*Явор.*). 5. Реальність і казка, подробиця й сміливе узагальнення, щедра, навіть зухвало смілива поетика, гаряче, пристрасне зачудування й глибинна філософічність використання пісенних мотивів та набутків народного декоративного досвіду і водночас талановитий, радісний вияв своєї сильної, щоразу оновлюваної творчої особистості — все це й створило нам велику художницю двадцятого століття Катерину Білокур (*Явор.*). 6. Неначе пробуджені від сну надзвичайністю того, що сподіялось, люди набули раптом немовби нового бачення світу, і весь смисл їхнього буття — всі труднощі, злигодні й героїчні події минулого, всі пристрасні сучасного, і завбачення, і передчуття своєї історичної долі, — все постало перед ними у великій небуденній єдності (*Довж.*). 7. Насправді ж музика — це все: і спів, і чистота, й птахи ці, і хмаровиння, й твердість криці — безсмертя й

смерть в собі несе, тому що музика — це все (*Кор.*). 8. Попереду з прозорої імлі виступило містечко: невисока пожежна каланча з грибокм снігу на гострому дашку, кілька цегляних будинків між голими засніженими осокорами, а далі хати й хати — рівні й перехняблені, під соломою і черепицею, як у селі (*Гр. Тют.*). 9. На полях, що розстилися обабіч дороги, чулися невиразні шерехи: то тріск сухого бур'яну під чиймись обережними кроками, то причаєне шарудіння, то стриманий писк (*Тют.*).

Вправа 478. Спишіть речення, розставивши пропущені розділові знаки. Подайте речення у вигляді схем і поясніть вживання розділових знаків при однорідних членах.

З р а з о к: *В зимових оранжереях, і в степах квітчастих відітку, і в колючках, і в пиреях я давно шукав ту квітку у р.*

0, і 0, і 0, і 0.

1. Там лист осик у вічному танку тремтить і поривається і лине у височінь (*Рил.*). 2. І ця пісня і дві тополі і веселка над селом і золотий туман сонця на заході і дощик, що насправді йшов стороною, перевернули душу парубкові (*Ст.*). 3. Я учивсь рідних слів не з пожовклих листків не від книжників хитроучених а від темних лісів від квітчастих лугів від журливих потоків студених (*Леп.*). 4. Зверху почало щось сіятись чи то дощ чи мряка (*Коц.*). 5. Кажуть, Довбуш у скелях скарби ховав срібло і золото вуздечки і зброю (*Заб.*). 6. Кругом на стінах в суворих фарбах, в різних змінах орнаментичні візерунки і гордість давньої скарбниці списи та шаблі та рушніці славетних прадідів дарунки (*Чупр.*). 7. У незболочених закапелках при самому березі вода стояла така прозора, що видно було дно тонкорунну зелену травичку верболозове гілля обліплене важкими зеленими кім'яками бодяги та муляву рибку дрібненьку, що стояла косячками проти тихої, ледь помітної течії (*Гр. Тют.*). 8. Не згинуть думи вікові ні наша мова кришталева (*Павл.*). 9. Колесо терпко пахне гарячою гумою та ще, може, пилом тих невідомих доріг, по яких воно прокотилося (*Гонч.*).

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Вправа 479. Спишіть речення. Підкресліть відокремлені члени речення, з'ясуйте умови їх відокремлення.

1. Може, справді книжки про діла неповторні і славні лиш нащадки напишуть, захопившись величчям звитяг, бо сучасні поети, трударі і вояки недавні, дуже скромно і просто писали про власне життя (*Заб.*). 2. Журавлів було багато,

вони летіли двома розгорнутими ключами, та, певне, забачивши воду, збилися, закружляли, закричали над містом (*М. Ол.*). 3. Як тільки промовив я там на узліссі свій поклик до гаю, зітхнувши грудьми, мій голос далеко луною пронісся в гаю таємничім, не вчутий людьми (*Чупр.*). 4. У печі, розмальованій по комину густою синькою, топилося (*Гр. Тют.*). 5. В кімнаті було віадно, бо у вікна текли станційні вогні — червоні, білі, сині, зелені — й розмальовували стіни, мов квітками (*Гр. Тют.*). 6. З-під кущів зорили круглі чорні нори — лисячі та заячі хсди, а свіжа пороша була густо помережана заплутаними разками слідів (*Гр. Тют.*). 7. Внизу, як величезне біле покривало, простяглася північна пустиня — тундра (*Трубл.*).

Вправа 480. Прочитайте речення. Поясніть умови відокремлення узгоджених означень.

1. Гарячі, поживклі від болю, стелились листки восени, ялички пеньок із любов'ю від снігу вкривали вони (*Павл.*). 2. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ — густий, запашний і надзвичайно теплий (*Хвмл.*). 3. Місяць, закоханий в ніч чарівну, сяє, щасливий, і світе (*Олесь*). 4. На сухому пагорбі по той бік річшца маячило село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком (*Грі Тют.*). 5. Над урочищем зринув місяць — червоний і глибокий, мов кратер у палаючу безодню (*Гр. Тют.*). 6. Зрівняла зима береги, ріку під льодами сховала, тепер поглядає, зухвала, чи вимерло все навкруги (*Лук.*). 7. Якись квітки, бліді і недоцвілі, з-між бур'янів обличчя вихиляють, чийсь слова, забуті, але милі, над головою раз у раз літають (*Лен.*). 8. Перший промінь сонця, теплий, ясний, у мою кімнату впав (*Лен.*). 9. Млою ночі оповитий, скаче кінь білокопитий, креше іскорки-огні (*Чупр.*). 10. Об пірс бились каламутні хвилі — байдужі, холодні (*Чупр.*).

Вправа 481. Підкресліть відокремлені узгоджені та неузгоджені означення разом з означуваними словами. Поясніть розділові знаки.

1. Я скінчу свої страждання і на шлях, слізьми напоєний, вийду сміло без вагання, дзвоном ліри заспокоєний (*Чупр.*). 2. Геть блідий, Андрій Сидорович опустився на стілець (*Дрозд*). 3. Заходило сонце, мінялося барвами небо: то жовтогарячими, то густо-червоними, то просиноватими, доки не загускло у німій вечоровій прозелені (*Гр. Тют.*). 4. Біля припічка поралася жінка — низенька, сива, з опалими до підборіддя пухлими щоками (*Гр. Тют.*). 5. Вершини гір, од снігу білі, сліпучо сяють навкруги (*Лук.*). 6. З усіх дітей вона, мабуть, найбільше була схожою на батька — високочола й світловолоса, з білими, вигорілими на палючій сонці бровами

і віями, котрих надвечір не було видно зовсім (*Шеренг.*)
7. Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами, дісталась йому ще від батька. То була дідизна, прадідизна, може (*Коц.*) 8. Широкий у плечах, вузький у стані, молодцюватий з виду, він, здавалось, був не батьком, а старшим братом Романа (*Ст.*) 9. Хата ніби сиділа у пелені гори, зеленої, з фіолетовими острівцями бузку, по косогорі стелився аж до білих хмар на синьому небі старий, занедбаний сад (*Дрозд*).

Вправа 482. У реченнях знайдіть відокремлені додатки. Поясніть розділові знаки.

1. Він стояв посеред двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився мимо хат, садків, городів, навіть мимо самого неба (*Гр. Тют.*)
2. Там, замість житечка, в теплеє літечко терен зацвів (*Чупр.*) 3. У хліві, крім ластів'ячого гнізда під кроквою, нічого не було (*Гр. Тют.*) 4. У всі інші пори року, окрім зими, я регулярно читаю районку і навіть з нетерпінням виглядаю листоношу (*Дрозд*) 5. І замість свічки палахкотіло сонце (*Драч*) 6. Кожна людина, навіть найпростіша, як люблять у нас казати, відкриває світ заново (*Дрозд*) 7. Зло нічого не дає, крім зла, вмій прощати, як прощає мати (*Лук.*)

Вправа 483. Випишіть речення з відокремленими означеннями. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Вітер носився по Комарівці чіткий, колючий, жорсткий (*Хвил.*) 2. Підводилося сонце червоне, заспане, невмите (*Хвил.*) 3. На обрії встали ліси занурені в небо по пахви обсипані пилом роси підсніжники щемно запахли (*Лук.*) 4. Завірюха стугоніла, вила, а мороз гострив свій білий ніж, а земля од ляку задубіла на вітрах крутилася скоріш (*Драч*) 5. Просвітлені сонцем хмарки на землю розсипали тіні (*Лук.*) 6. Попідвіконню вистрибували наїжені від ранкової прохолоди горобці й цвірінькали на сонце 7. На річку налягла ніч суха і тепла, як перед грозою 8. Він дивився на сонце, що саме заходило супроти куреня червоно-сумне і велике 9. Згори було видно все село — велике, незграбно розкидане поміж яругами та спадистими косогороми (*3 те. Гр. Тютюника*) 10. Радісними очима пестив озимі аж до зеленого обрію в рожевій поливі призахідного сонця і бачив буйне колосся повне золотистих зерен, що їх можна жувати до солодкого, тягучого тіста (*Дрозд*) 11. Це був мотив пісні знайомої Іванові з армійських років, невимушеної і трохи сентиментальної (*Дрозд*) 12. Зраділі раптовій відлизі горобці зграями

пурхали між людьми, зухвало хапаючи з-під ніг то насінину, то кришку хліба; деякі, очевидно, ті, що наїлися, нехотя хлюпалися в калюжах (М. Ол.).

Вправа 484. Перепишіть речення. Визначте відокремлені прикладки та означувані слова. Поясніть розділові знаки.

1. Далеко попереду чорнів ліс, обперезаний знизу сивим пругом приметеного чагарника — мабуть, терну або молоденького глоду (Гр. Тют.). 2. Суета житейська ще тримає тебе на витвореній цивілізацією мотузці — телефонному дроті (Дрозд). 3. В Івановім підрозділі служив гонористий хлопчина, за національністю вірменин (Дрозд). 4. І ще одне бентежило Івана Кириловича в ці ранкові години — зустрічі з районним начальством (Дрозд). 5. Суворий Дант, вигнанець флорентійський, встає із темряви часів середньовічних (Л. Укр.). 6. Для неї не було б, здається, несподіванкою, якби це саме він, син її — капітан Дорошенко,— прибув із далеких плавань додому, прибув би кораблем аж сюди та кинув якір на видноті у рідного степу, поблизу материної домівки (Гонч.). 7. Корній, чабан правої руки, зсутулений, зморщений, як стручок, хоча літами й не старий, вважає, певне, що зараз саме час наскаржитись льотчикові на свого сусіда — полігон (Гонч.). 8. Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро (Гонч.).

Вправа 485. Визначте відокремлені обставини, вкажіть на спосіб їх вираження та умови відокремлення.

1. Збоку від скелі, під куц присадкуватої шипшини, внуривши голову, вискочив і побіг ховрашок, побіг, побіг, і під червоними, аж наче відполірованими ягодами добіг до нірки, став на задні лапки, не зводячи з мене смолистих переляканих очей (Вінгр.). 2. Місяць уперся рогами в білу, пухнасту, як перина, хмаринку, загадково посміхаючись у свої вуса, поплив у срібно-шлюбому сяєві неба (Чорн.). 3. Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали і лоскотали Климкові шию — так м'яко, так ніжно (Гр. Тют.). 4. По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна (Гр. Тют.). 5. А лопухи, почувши холодок, настобурчилися, тихо зарипіли, випростовуючись, і теж запахли — низовинним, росою, ніччю (Гр. Тют.). 6. Вночі гудуть вітри гримучі, дроти ридують на стовпах. І, розметавши крила, тучі метуть порошею в степах (Лук.). 7. Над зарослими молодим сосняком схилами пагорбів ширяє, розкриливши нерухомі крила, птах (Дрозд). 8. Тихий сон стуляє віі, розігнавши давні мрії і втопивши їх в журбі (Чупр.). 9. Гойдаючись, тіні в

годині вечірній з промінням сріблястим свавільно злились і, хвилюку побувши у дружбі невірній, безжурно і легко навик рознялись (*Чупр.*).

Вправа 486. Поширте подані речення уточнюючими або відокремленими членами. Поясніть розділові знаки.

1. Сьогодні він був зосереджений. 2. Чути переплеск весла. 3. Сонце сховалось за лісом. 4. Стояла надзвичайно присмна й тиха весна. 5. Відбудеться зустріч з письменником. 6. Ми читали вірші.

Вправа 487. Виписіть речення з уточнюючими членами. Визначте їх синтаксичну роль та морфологічне вираження.

1. Тут, на березі зеленим, ллються пахощі чудові, шеле-стять казки осоки, роси сиплються вночі (*Олесь*). 2. Поночі скрізь. Тільки в школі ще світиться, у директора (*Гр. Тют.*). 3. Високо під білими хмарками плив шуліка, тримаючи в обіймах жовтий жмутик (*Гр. Тют.*). 4. Дім у попа, розповідала мати, стояв посеред села на горбку біля церкви під липами (*Вінгр.*). 5. Як то можна, щоб вояка та з війни вернувся сам? Може, вісником послали, себто з чуткою до нас (*Чупр.*). 6. Вдалині, між телеграфними стовпами й некрутими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори (*Гр. Тют.*). 7. Десь там, за горою, погуркувало (*Гр. Тют.*). 8. Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де — латки землі (*Гр. Тют.*). 9. В давні, в дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям (*Гонч.*).

РЕЧЕННЯ ІЗ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ І ВСТАВЛЕНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

Вправа 488. Спишіть, підкресліть звертання, визначте їх структуру.

1. Грими, моя пісне, могутня, палка, на всім українським роздолі (*Чупр.*). 2. Вітре дужий, вітре вільний, скинь з плечей моїх вагу! Батьку Дніпре буйнохвильний, збий, розлий мою нудьгу (*Чупр.*). 3. Поезіє, сонце моє оранжеве! Щомиті якийсь хлопчисько відкриває тебе для себе, щоб стати навіки соняшником (*Драч*). 4. О, дзвени голосніш, розвивайся повніш, казко-пісня майової ночі (*Олесь*). 5. Нічко-мати, нічко-втіхо, покажи мені у сні образ милий, образ дивний (*Чупр.*). 6. Мій синку, нема такого зілля на землі, щоб серце лікувати ним (*Павл.*). 7. Я вірю, рідна наша мово, що твоя сила воскресне, що ти розвинешся чудово (*Леп.*). 8. Фантазіє, богине легкокрила, ти світ злотистих мрій для нас відкрила

і землю з ним веселкою з'єднала (*Л. Укр.*). 9. Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, не пушу тебе колиску синові гойдати (*Сим.*). 10. Кохайтеся, пани-браття, коли серцю воля, тільки з серцем не жартуйте з дівочим ніколи (*Федьк.*). 11. Примхлива ти, юрмальська осене,— дощ лихий напосівся, дощ все стьобає по морю, шмагає і влад, і невлад (*Драч.*).

Вправа 489. У поданих реченнях із звертаннями поставте пропущені розділові знаки.

1. Ой дівчата паняночки заспіваєм коханочки бачте, ніченька яка. 2. Гей ти пісне-серцегубко лийся глибоко в серця. 3. Ой не шуми журливо темний гаю мій (*Олесь*). 4. Збережи нам квіти пишні поверни часи колишні — чуєш вітре степовий. 5. Гей ви квіти гей ви трави звірі. Не змертвить вас мла осіння (*3 те. Г. Чупринки*). 6. Прийди весно прийди рясна новим життям заграй (*Лен.*). 7. Розкажи тополе не ховай од всіх, чому слабне вітер в кучерях твоїх? Розкажіть ви роси, ніби перли чисті чому вас роняють трави урочисті (*Сим.*). 8. Не цареві мостивому, не пану в палаті, а тобі єдиний друже хочу одспівати мою думу засмучену, криваву убиту (*Федьк.*). 9. О чом Дунай о чом тихий о чом же ти не рожевий? (*Федьк.*). 10. Єдина кохана дівчино моя скажи мені вірну правду, чи будеш моя (*Федьк.*).

Вправа 490. Спишіть речення, підкресліть вставні слова, з'ясуйте їх значення.

1. На мою думку, делікатність має сенс до якоїсь межі: дали вона стає слабохарактерністю, безхребетністю, але ні в якому разі не тією делікатністю, що позначає інтелігентів (*Кор.*). 2. Дерева, видно, звалені були недавно, і вільховий сік, що виступав на загострених, мов товсті списи, кінцях стовбурів, червонів, як кров (*Шеренг.*). 3. З-за саду, здавалося, одразу за ним, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара (*Гр. Тют.*). 4. Все бути може, може, буде, бо серце більше відчуває, ніж розум зрозумів і знає. Схили ж мені чоло на груди. Все бути може, може, буде (*Лен.*). 5. Тінь набігає на поле, а може, то зір її туманять дві замерзлі краплини (*Ст.*). 6. Горе, кажуть, об горе чіпляється (*Мири.*). 7. На жаль, козацьке повстання на цей раз не вдалося (*Гал.*). 8. Либонь, колись тут була рівнина <*Явор.*>. 9. О, правда, знали ми в ту мить, кому сміється ніч і сяє, про віщо листя шелестить (*Олесь*).

Вправа 491. Перепишіть речення, підкресліть вставлені конструкції, з'ясуйте їх структуру. Поясніть, з якою метою вони вжиті.

1. Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело,— а біляво-хвилясте волосся світилося

на сонці шовком. 2. На порослих дерезою крутих пагорбах, що взимку затуляють Узвіз од шалених вітрів Дніпра і на яких рано — ще по низах сніги лежать — зеленіє молода трава, хлопчачки грають у футбол. 3. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янське, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль,— бери, скільки здужаєш. 4. Земля була холодна. Сяяло сонце, гралося з росою у блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло. 5. Із заходу понад старим, певно, ще довоєнним кукурудзищем (з-під снігу тільки деінде стирчали поламані зчорнілі стебла) майже над самою землею тягло хмари, котрі, як здавалося мені, пахли димом, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирало крізь холодну імлу — жовте, похмуре, сліпе. 6. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), і не пішла — попливла до воріт, як пава. 7. Іду полем, бур'янищами, раз по раз обминаючи глибокі вирви з-під снарядів, ледве не вщерть наліті каламутною талою водою — відлига вже третій день,— і прислухаюсь до туману (*3 те. Гр. Тютюнника*).

Вправа 492. У поданих реченнях знайдіть вставні і вставлені конструкції. Поясніть різницю між ними.

1. Пишуть, сперечаються — я регулярно гортаю періоду,— коли вже наука знесмертить людину (*Дрозд*). 2. За його розрахунком, пожежа почалась незабаром після того, як зайшов місяць і темрява густо оповила пароплав (*Трубіл*). 3. [Оксана]... Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верст Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого (*Хвил*). 4. Чужа душа — то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна! (*Кост*). 5. «Імпульс» спеціалізувався на якійсь електротехнічній чи радіотехнічній продукції (тут Твердохлібові ще не стачало знань), на його заводах виготовлялися окремі деталі (*Загр*). 6. За далекими хрестами, наче в тумані, стояв дід Тимофій, як німий докір совісті, і, як здалося Сідалковському, скрушно хитав головою (*Чорн*). 7. Коли б був Максим на той час не поостерігся — не змандрував кудись з Пісок, щось на тиждень чи й більше,— то, мабуть би, не минути йому й тюрми, а може й самої Сибірі (*Мирн*). 8. Риплять (простуджено, від зими) дошки підлоги на веранді, шерхіт ніг об гравій садової доріжки (*Дрозд*). 9. Колись мій батечко учив мене, як за столом тримати гарно ложку. Я, слава богу, вивчився по-троску, хоч діло це (не смійтеся) складне (*Павл*).

І. В бору снігу мало. То там то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шеселе по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Десь неподалеку чути: цюк-цюк-цюк,— дятел порасться. <.,>

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь встїє навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чоґо тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підшвами у Олеся ворухилось коріння — помирає сосна... Олесь нагріб чобітком снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Григір Тютюнник

ІІ. Іду узвозом від глухенької пристані до крайнеба, що он воно, либонь, близько вже, стоїть між дніпровими кручами, як у велетенських воротах, урочисто святе перед ніччю, і на ньому — тоненька бузкова підківчина місяця молодого з однісінькою зорею в парі, теж бузковою.

Смеркає.

На сивій од роси траві по долу пасуться коні. Двоє. Один білої, другий карої масті. То лісникові. Он і хату його видно під байрачком над кручею, і дворище просторе з возом сіна біля повітки. А посеред дворища вогнище горить і над ним казанок — вечеря вариться.

Мені чути, як коні похрумують молодою травицею, поволеньки, вдячно ласують.

— Здрастуйте, коні! — гукаю до них неголосно.

Вони піднімають голови од паші, довго дивляться на мене, і очі в них місячні, добрі, як у всякої трудящої худоби.

Йти мені далеко. Одначе не біда. Зате набачуся і начуюся.

Бачитиму стежки і протопи весняні, що, мов гілля від стовбура простягатимуться від дороги у всі боки — до сіл, хуторів, до Дніпра та видоліноків при ньому, де рибалки ріжуть ліщинові вудилища на вудки, діти скубуть квасець на борщ, а молодь шукає конвалії або ж бузок, найповніший побіля давніх печиж на кручах і поміж кручами.

Чутиму пісні, бо сьогодні неділя, то вже ж хтось заспіває, хоч сам, хоч гуртом. <...>

Потім будуть озерця й озерчата, порослі лепехою. Я натраплятиму на них в молочно-голубій імлі зненацька і обходитиму кружка. Озерця ті казатимуть про себе ще тоді, коли я їх не бачитиму: шелеснуть у лепесі крила, крякне злякана качка і засюрчить просто на місяць, на світло.

Григір Тютюнник

III. Мово рідна! Ти ж — як море — безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю. Мільйонноголосо бриниш говірками, а вони шумлять, і дзвенять, і б'ють у наші груди, мов хвилі морські — в берег.

Красо моя! В тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів твоїх у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого; в тобі, мово, неосяжна душа народу — його щирість і щедрість, радощі й печалі, його труд, і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його. Арфо серця мого! Люблю зажуру пісень твоїх, і невмирущий оптимізм гумору твого, і музику слів твоїх. Скарбе мій єдиний, з тобою я найбагатший і найдужчий в світі, без тебе — перекотиполе, що його вітер несе у сіру безвість, у млу небуття. Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку! Люблю тебе і в гніві, коли ти клеочеш, як вулкан, і гримиш громами на ворогів, і вбити можеш словом єдиним, як блискавкою. Люблю і твою ніжність, ласкавість, лагідність, коли ти одним-однісіньким словом зігріваєш, мов сонцем, і підносиш над хмари та між зорі, і повертаєш до діяння, до життя, наснаго моя і мудрий вічний вчителю мій.

Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої. І я, вірний і вічний юнга твій, пливу й пливу твоїми просторами і не намілююсь глибинами та безмежжям твоїм. Єдина печаль проймає, що не вистачить життя мого, аби переплисти твій лексичний океан.

Бо ти є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого.

Тож такою і будь вічно, мово рідна! А з тобою будемо вічними і ми, діти твої, на розкішних і безкінечних берегах твоїх.

С. Плачинда

IV. Вночі неждано підморозило, північний вітер таки приніс холоду, і дерева стояли в крижаній поливі, припоро-

шеній інеем, ніби невтомний маляр усю ніч підмальовував кожен стовбур, кожну галузку білим. Крижані двійнюки калькували усе, аж до крихітних сучечків, і легко відламувалися. Я ніс прозору гіллячку через увесь город, вона танула в долоні, але не розсипалася. І земля була в кризі та інєї, і небо,— неначе дощ, який не встиг упасти, перетворився на сухий, волохатий сніг, і весь світ був білий.

А одразу за нашими вишнями крихітним острівком цвіли червоні маки. Було їх так рясно, що місцина, де росли маки, здавалася вистеленою ніжними, лискучими пелюстками. Мати моя страх як любила червоні маки, аж сусідки підсміювалися з тої її любові; сіяла мак грядкою біля хати, і по картоплі, по буряках, і навіть по житю, зацвітав він, скільки й пам'ятаю, червоно. Я ступав навшпиньки, мов боявся злякати червоне видиво. Але крижана гілка в моїй долі, підтанувши, зломилася й упала на землю з тихим сріблястим дзенькотом. Тої ж миті пелюстки маку, наче сполохані птахи, почали повільно злітати; стрепенувшись, вони одривалися від стеблинки, розпростувалися і, вигинаючись, ніби кумачеві кісники на вітрі, піднімалися в небо. Я був певен, що злетіло їх більше, ніж було на острівку серед поля, бо небо над городом, над хутором ніжно рожевіло, як на заході сонця в погожу днину, коли останні сонячні промені барвлять рідкохмар'я.

В. Дрозд

V. ... Дім ще не прокинувся, дім ще беріг у собі зиму: у вистуджених грубках, у нахололих стінах та долівці, у рипучих, набряклих вогкістю дверях. Я затопив у коминку. Полум'я весело застрибало по складених ще восени дровах. Коминок дихнув було в кімнату димом, але скоро той пробився крізь повітряну пробку в димарі, і повіяло теплом. Раптом крізь потріскування дров і гуготіння полум'я я вчув ніжний трепет, ніби душа дому прокидалася до життя. На припічку комина пробував крила розбуджений теплом метелик. Метелики залітали в дім восени, перед холодами, засинали по кутках разом з домом і разом з ним прокидалися навесні. Цей метелик нагадував листок клена у жовтні — густо-червоний, з брунатними цятками. Ось він одірвався од припічка і, завалюючись на одне, ще онімиле крило, перелетів на люстру, з люстри — до вікна і заторохкотів об визолочену сонцем шибку. Я обережно взяв метелика за крильця і розчахнув половинки вікна, впустивши до кімнати сонце й вітер. Метелик лоскітно повз по лініях моєї долоні,

виповз на пучку, змахнув крильцями, знявся в небо, полетів назустріч сонцю і зник, ніби розчинився В ЕПО сяєві.

В. Дрозд

VI. Одного дня, коли ти створиш на папері, який розкладеться через два десятиліття, вічне, нетлінне (о, де вони, мої щасливі ілюзії молодості, коли я і справді вірив у щось подібне?!), на рукав твоєї сорочки сяде метелик, і ти забудеш про свої писання, замішувавшись дивною краси візерунком на його трепетних крильцях; розкриють назустріч сонцю гранчасті келишки тюльпани біля куща барбарису, і ти, онімівши від захвату, не зможеш одвести очей; а скоро й барбарисовий кущ у творчій змаганні з тюльпанами вибухне жовто-рожевим полум'ям та наповнить сад медовим диханням — провісник жасминного буяння на початку літа, коли кожен кущ жасмину навколо хати нагадуватиме непорочно-білим вбранням наречену у весільному платті. Але жасмин — це потім. Тим часом на схилах гори, в саду, задерикувато, дитинно калькуючи сонце, а може, і Всесвіт, в якому щохвилино народжується не одна тисяча зір, засвічуються кульбаби. І ніби ще мало тих земних сонць — на підмогу кульбабам прилітають іволги. Здається, хтось невидимий примостився на гребені гори і пускає сонячних зайчиків у молоду зелень берестків та верб над річечкою Жолудівкою. А після першого дощу чарівна рука вишиє чорну грядку городу зеленим муліне сходів, і зацвітуть вишні, і зацвіте терен, білою заметіллю вистелить схил гори, і тоді пошпуриш папір у куток кімнати, відчувши безсилля слова і безнадійність свого змагання з творчою силою весни, яка так легко творить красу, що її неспроможний навіть описати твій, а може, і взагалі людський мізерний талант.

В. Дрозд

VII. Ще для когось пролетів, а комусь відсочився рік, і посивіла матір земля, мружачись під метелицями, вже думала про березень.

На Поділлі майже ніколи на Петра Вериги не розбиваються криги. У нас криги розбиває блакитний березень. Спочатку він парубкує по лісах — видобуває з-під снігу ще не розцібнуті підсніжники, потім розморожує сік у березі, і коли вона блисне щасною сльозою,— йде на річки й озера. Тоді на прогнутих плесах починають світити вимоїни і прокидаються льодоколи — поведуть своїми срібними смичками, і вже тільки прислухайся — над берегами й за берегами

здиблюється бентежний передзвін, а в берегах шипить, гуркоче, шаленіє крига й радісно зітхає вивільнена хвиля. Як їй любо після темені заграти сонцем та вдарити в бубни прирмкнутих човнів, щоб підскочили вони вгору, рвонути свої кайдани та згадати воленьку-волю, і купальські вечори, і сяйво юних очей із тих вечорів.

Пройшовся березень з підсніжником на шапці і над татарським бродом, і під його ходою вибухнули криги, зосліпу посунули одна на одну та на коріння яворове, на м'який з червонолозом берег, він закипів шумовинням, наостричився вирваним татарським зіллям, що ніжно запахло торішнім літом. А до гомону річки приєднується дитячий гомін, бо скресання криги завжди свято для дітвори і тривога для матерів: хоч скільки кажи, хоч скільки грози, а неодмінно ж якийсь отряха захоче прокатись на крижині.

М. Стельмах

VIII. Ніхто не знає, де його доля: попереду, позаду чи збоку. Він вірив, що попереду — в роботі, в невсипущій роботі, в любові до землі, до колоса, до людини.

До цього страшного вечора він мав дуже багато любові: і до вірних дівочих очей, що чаїли в собі знаду і чари, і до сивої мудрості, в надбров'ї якої сходилося два віки, і до материнства, що біля персів несе не білі вузлики, а наше майбутнє, і до того далекого орла, що під обрієм ішов за плугом, і до тієї жниці, що тримала на руках снопи і літо, і до тих лелек, які вдосвіта будили його або він будив їх.

Данило любив, як, вигинаючись, б'ючи на сполох, аж до самого неба половіли ниви, і мав радість, коли червень клав сивину на жито, а золотінь на пшеницю; він любив, коли вдосвіта липень клепає коси, коли серпень цілими днями тиховійно сів у рахманну землю зерно й надії, і вересень стишував напівсонну пісню джмеля; він любив, як літні вечори бриніли маківками, а осінні — тримали в підволохачених гніздах зорі; він любив пахощі свіжого хліба й золоту задуму соняшників; довірливий і вразливий, він бентежно прислухався до чийогось життя, і до плину води, що жебонить і грає у корінні, і до всієї хліборобської сторони, що трималась на сивому житті і добрих, спокійних орачах.

Ось і зараз заграла вода в корінні, але він не зрадів — здригнувся. Це все, що було його — вже не його, і вже не господарем він іде по своїй землі, а сполоханою тінню,

яку лякає спів води в корінні і сплеск весла в татарському броді.

М. Стельмах

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Вправа 493. Аналізуючи текст, укажіть, які речення віднесли до складних і за якими ознаками.

Ось він [Василь] іде по дорозі крізь місячну повінь. Легкий пил під ногами. Роса на траві. Темні коні пасуться. Ось їх слід у росі. Он їх спина вилискують. Щось промайнуло в сутіні за мостом під вербою. Ні, нічого не майнуло. Тихо навколо й не тихо. Все сповнене особливих, нерозпізнаних звуків. Крізь далекі дівочі співи, що тихо бринять десь у сріблястому сьайві, здається, ніби чути, як росте трава, огірки, як десь у таємничій паркій тьмі довшає огудина гарбузів, чіпляючись вусами за тин, як наливаються червоним соком вишні, шаріють груші.

Пахне нічними квітами земля, пахне плодами й листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки. Все довкола пахне, навіть пил на дорозі і навіть роса. Все росте, все рухається під синім покровом животворящої ночі, немов поспішаючи швидше вирости за ніч, поки все спить, а рано, на сході сонця вийдуть хазяйки з сіней умиватись, глянуть на розквітлі соняшники й маки, яких не торкнула ще перша бджола, і вигукнуть протяжно в зачудуванні:

— Мати божя, що сталося в городі за ніч!

О. Довженко

Вправа 494. З поданих речень утворіть складні з сурядним чи підрядним зв'язком; уведіть потрібні сполучники, опустіть слова, що можуть повторитися, оберіть доцільний порядок розташування предикативних частин складних речень.

1. Вже зійшло сонце. Вода заголубіла. Пасемки туману над поверхнею стали біліші й наче рухливіші, жвавіші. Облите ранковим промінням обличчя Шелемеха дихало непримиренністю. Не можна було зараз не милуватися ним. (Гуц). 2. Сонце стояло вже високо. Мороз не всідався. Згори мені було видно все село — велике, незграбно розкидане поміж яругами та спадистими косогорами. Там копошилися люди. Чорніли латки вирубаного чагарника. У дворах деінде куріли дими солдатських кухонь. Іржали коні. Попід моторами пофарбованих білилом машин чаділи факели. Я приглядався. Гармат-сімдесятишестиміліметровок ніде не було видно (Гр. Тют.). 3. Спросоння загуділи ворота. Я спиняюся

на вулиці під тіннями наших ясенів і вишень тітки Дарки. Тут я одразу стаю меншим. Світ стає більшим. Місячний туманець проростає із нього і плив по ньому, чіпляючись за городину, тини, дерева. На другому краю вулиці забовваніла постать батька. Я хотів скрикнути, кинутись навздогін за ним. Саме щось зашамотіло у підтинку. Я подався назад. На дорогу обережно висунулась їжачиха. У роті вона тримала маленького їжачка (Ст.).

Вправа 495. Перепишіть текст. Підкресліть граматичні центри (предикативну основу) кожної предикативної частини складних речень. З'ясуйте, якими засобами виражаються семантико-синтаксичні відношення у складних реченнях.

А вранці знову сліпучість, і білосніжність, і якийсь уже не страшний після ночі дивіг ударів по всім узбережжю. Б'є море, сяє побережною смугою, дарма що світ сірий, сіється дощ. Ліс на густих крутосхилах мокро чорніє, лиш шапки гір, як марсіанські полюси, зверху до половини вкриті інеем. Поміж каскадами підгірних будиночків, з-поміж весняної набухлості ще темних садків де-не-де пробивається рожеве клубовиння: мигдаль цвіте. Цвіте рано, аж ніби протисезонно.

Щоранку з далечі побережної з'являється він. Син чийсь. Хлопчик того віку, коли фантазія цвіте і берегові дітлахи почувають себе Магелланами. Десь аж з-під рибальського обр'ю, з-під сліпучої смуги прибою, як і вчора і позавчора, з'являється його тоненька щуплява постать. Він виразніше проступає крізь мжичку, йде узбережжям, і мені одразу стає якось тепліше, відрадніше на душі.

О. Гончар

Вправа 496. З'ясуйте, якими способами виражаються семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складносурядних та складнопідрядних речень.

1. Вдяг ясень-князь кирею золоту, а дика рожа буйнії корали (Л. Укр.). 2. Скрізь якась покора в тишині розлита, і берізка гола мерзне за вікном (Сос.). 3. Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав (Л. Укр.). 4. Сусіднє вікно було зачинене, але крізь скло видно було цілу родину довкола довгого столу (См.). 5. Надворі непогода, дощ, а в хаті учителя тепло й привітно (Тесл.). 6. Переливчастий міцний тенор неспішно і привільно вивів перші слова величної пісні, і всі підхопили її міцними, по-степовому широкими голосами (См.). 7. Осталась Олеся сиротою. Плакала-плакала, та треба було привикати. Добрі

люди її не забували: то стара тітка прийде, розважить, то дівчата прибіжать, нашебечуть, а коли то й за собою витягнуть (*Вовч.*). 8. Ранок такий-то тихий та ясний придався; ні вітерець не вієне, ні хмарка не збіжиться... (*Вовч.*). 9. Ні, та й ні... Шепочеться діброва, та вечірні плинуть небеса, та зоря палає малинова, як твоя косинка, не згаса (*Мал.*).

Ю. На світі законів немало,
Я нагадаю один:
Щоб море не висихало,
Потрібно багато краплин.

Але в штормову годину,
Як море бурунить гнів,
Потрібна зайва краплина,
Щоб вийшло воно з берегів (*Сим.*).

11. Чи зрікся Галілео Галілей?
Щось люди там балакали про втому,
про те, що рятувався він. Але й
не певна я, бо не була при тому.

О, не тривожте, люди, його прах!
Чи знали ви, до осуду охочі,—
якщо він навіть зрікся на словах,
які тоді були у нього очі?.. (*Кост.*).

Вправа 497. Виділіть у тексті безсполучникові і сполучникові (складно-сурядні і складнопідрядні) речення та речення мішаного типу. Які з поданих речень можуть розглядатися як перехідні між складносурядними і складнопідрядними?

I. Уже присмерк обсіяв сніги ніжним рожево-блакитним пилком, коли я з борошном повертався в село. Позад мене крила вітряка перелопачували вітер і сніг, поперед мене в долині готувалися до весілля верби-наречені, а за ними ревним затуманеним оком дивилося небо. І от уже зникло це око, поголубіли верби, поголубіла дорога, крізь сніг туманом дихнула долина, а я собі йду та йду по самій середині раннього вечора. І легко йти моїм ногам по землі, і легко летіти моїм думкам по всіх світах...

М. Стельмах

II. 1. Валентина домила волосся, розчісувалася перед настільним дзеркалом, як у двері постукали. Не встигла відповісти, аж зайшов Легкуша, інженер-технолог цеху (*М. Ол.*). 2. Він [Іван] був найстарший серед дітей Юрковичів, у війську своє відслужив, то міг уже, як натякали йому вдома, привести до хати мамі помічницю (*Бедз.*). 3.— Та боршу зварити зварю, а печене, хай хоч і погорить — то мені нема до його

ніякого діла. Не мені ж його їсти! — жартував Свирид (*Мирн.*). 4. Ледве Емене встигла сховатись, як у двір увійшов її батько (*Гол.*). 5. Народу зібралось багато, чого ніхто не сподівався (*Коц.*).

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Вправа 498. Виділіть із тексту складносурядні речення. З'ясуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами цих речень та засоби їх вираження.

Нічого не сталося, але тривога ясно відчувалася. Так буває, коли ти знаєш, що сам у кімнаті, а тобі здається, що чийсь очі пильно стежать за тобою. Ти обертаєшся, нікого не бачиш, але тягар чужого погляду відчутний і далі. Макар завмер. Минула хвилина, дві, і десь далеко, за стіною ночі, розлігся вибух, голосно повторений луною. Повітря струснулося, і над головою задзвеніли у вікні шибки — тонко й тривожно, і, здається, під ногами здригнулася земля...

Ще крок ступне німець — і їм доведеться стріляти. Іншого виходу немає.

Палієнкові стало холодно, і водночас їдкий піт щипає очі, брови бубнявляють од нього.

Світло й далі бурхливо роїться в погріб. Войчук нараз побачив пронизливий блиск сонця з своєї картини. Але ж там, на картині, було світло життя, а тут воно загрожує смертю...

П. Гурінко

Вправа 499. Охарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складносурядних речень з єднальними сподучниками. Поясніть розділові знаки.

1. Вітерець дмухнув, і забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко (*Гонч.*). 2. Чуб довгий послався йому на жупан і хвилями вус розпустився... (*Вор.*). 3. Зеленіють жита, і любов сдцвіта, і волошки у полі синіють. Од дихання мого тихий мак обліта, ніби ім'я печальне — Марія... (*Сос.*). 4. Розгинаю спину, а сонце б'є мені у вічі, а тато й мама дивляться на мене, посміхаються (*Ст.*). 5. А піді мною земля така свіжа, така м'яка, мов колиска, а наді мною небо таке синє, таке ласкаве, а за вербами причаїлась дрімота й шепче: «Засни собі, засни собі...» (*Ст.*). 6. Варто комусь там, нагорі, натиснути на важіль — і гримне тисячоголосий постріл, і розшматує все доокруж на дрібні скалки (*Гур.*). 7. Ані встати, ані сісти. Ані до його заговорити, ані його спитати (*Вовч.*). 8. Рушила тачанка від правої руки, а шабельок тисяча з темного ліска... Та медалі сиплються, як стара луска (*Мал.*). 9. Будинки

сплять, і люди, лиш іноді промчать автомобілі, та сяйво зблисне, та не знать відкіль озветься голос... (Рил.). 10. Тато одразу розгадав мої хитрощі, і в мене покваснішало на душі (Ст.).

Вправа 500. Охарактеризуйте складносурядне речення з приєднальними сполучниками: сполучні засоби, порядок розташування предикативних частин, семантико-синтаксичні відношення.

1. Авжеж, не могли обійтись проводи без Нестора Івановича, та й був він тут присутній уже начебто не від себе... (Гуц.). 2. Родичі стали відмовляти від затії — мовляв, де ж видано таке, та й он скільки людей посходились, іще на глузи піднімуть (Гуц.). 3. А німця стільки було вбито., та й наших, бережанських, не обминуло (Гуц.). 4. Плакали від радості і зворушення бувалі воїни., та й Дмитро якось незручно рубом великої долоні провів по очах (Ст.). 5. Довго не розходились біля хати-читальні, а й потім ще купами стояли біля воріт допізна (Гол.). 6. Недалеко блиснуло, далі заgrimіло, і ще раз тріснуло наостанку. 7. Співали хлопці й дівчата, і танцювали усі — хто як умів, а ще й діди доповнювали весільне свято дотепами, жартами.

Вправа 501. Охарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складносурядних речень з зіставними та протиставними сполучниками. З'ясуйте особливості будови складносурядних речень з цими сполучниками.

1. Спочиваєш ти, наш батьку, тихо в домовині, та збудила твоя пісня думки на Україні (Л. Укр.). 2. На хаті, біля комина, лелече гніздо, а поблизу телевізійна антена (Гуц.). 3. Шугає вітер, а сніжні зорі все мені цілують чоло гаряче (Л. Укр.). 4.— Зірвешся з крила — батька-матір осиротиш або навіки залишишся калікою! Жаль буде життя, та нічого не зробиш... (Ст.). 5. Нагорі чулася розмова, проте ніхто не поспішав спускатись в погріб (Гур.). 6. Андраш роздивився б, він уже хотів класти книжку і вилазити з-за столу, але тоді якраз і загули мотори... (Гур.). 7. Скільки — вже за її пам'яті — траплялося труднощів, однак усе те позаду, подолано (М. Ол). 8. Начебто й з'ясувала все до пуття, а тільки й самій інколи не віриться — невже до пуття? 9. Здається, майже все перебалакали, проте розходитись не поспішали. 10. Він іще б якийсь час міркував про голову сільради, та з-над ближчих горбів вихопився табунець качок. 11. Збиралася заміж за Івана Чайченка, та його в Маньчжурії вбили (3 те. Є. Гуцала).

Вправа 502. Охарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складносурядних речень з розділовими сполучниками. Поясніть розділові знаки.

1. Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуша його з ніг звалила (*Т. Ш.*). 2. Або розумне казати, або зовсім мовчати *Шар. те.*) 3. ... Шпаки — це імітатори веселі; то іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо немазане скрипить (*Рул.*). 4. Од вікна до мене в хату червонясте світло впало,— чи то вуличнеє світло, чи то полиски пожежі?... Чи се лютий біль у мене тихий стогін виринає, чи то стогне бранець-риндр, знемагаючи одрани... (*Л. Укр.*). 5. Все життя в неї щось трапляється. То чоловік, з війни повернувшись, в аварії загинув, то сама руку зламала... (*М. Ол.*). 6. Що багач, що вовк — один толк *Шар. те.*) 7. Хоч пнем по сові, хоч сову об пень, а все сові лихо *Шар. те.*)

Вправа 503. Запишіть прислів'я, поставивши на місці крапок розділові сполучники; де можна, вживайте синонімічні заміни.

1. ... ви, кумо, їжте борщ, а я буду м'ясо, ... я буду їсти м'ясо, а ви борщ. 2. !.. так, куме, сядь, ... так сядь, та все сядь! 3. ?.. грай,... гроші вертай. 4. Ц будемо биться,... будемо мириться? 5. ... дай, ... видеру. 6. ... поможе, ... не поможе, а ти дай, небоже. 7. ... рада, ... не рада, гайда, громада! 8. ... сіре, ... чорне, та все своє добре. 9. ... зиск, ... сирота. 10. ... сядь та плач,... стоячи кричи. 11.... панська хвороба,... наше здоров'я.

Вправа 504. Розкриваючи дужки, об'єднайте подані предикативні одиниці у складносурядні речення за допомогою розділових сполучників, які виражають: чергування явищ; вибір одного з двох або більше явищ (дій, станів); непевність, неясність, сумнів, враження тощо.

1. На небі хмарки біжать (Сонце виглядає). 2. Я буду готуватися до уроків (Ти підеш по молоко); Ти підеш по молоко (я буду готуватися до уроків). 3. Попереду хтось ішов (Так щось темніло у вечірніх сутінках). 4. Сон налягав (Знову не спалося.). 5. Крикнуло щось (Вчулося йому таке). 6. Сиди і читай (Посидь поговоримо). 7. (Може, роса спадає з листя). 8. Машина пройде (Стукотять копита. Знову тиша). 9. Забудеться все (Не забудеться нічого. Іноді спливатиме в пам'яті щось).

Вправа 505. Запишіть речення. Поясніть вживання коми між предикативними частинами складносурядних речень з повторюваними, парними й одиничними сполучниками.

1. Васильки у полі, васильки у полі, і у тебе, мила, васильки з-під вій, і гаї синіють ген на видноколі, і синіє щастя у душі моїй (Сос.). 2. І як тут не вививається малеча, і на чому вона тільки не катається (Ст.). 3. А наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять під-

морожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться з снігом (Ст.). 4. Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила. Чи то люди поробили йому, молодому... (Т. Ш.). 5. Або гори Карпати сповиті в синяві мряки, або неприглядні густі проліски синіють здалека, немов зачарований, замкнений у собі, окремий світ (Коб.). 6. Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кушиться пахучий чебрець (Гонч.). 7. І стеляться обрії милі, і вечір в ясній далині, і карії очі, і рученьки білі ночами насняться мені (Мал.). 8. Не цвітуть квітки зимою і дерева не шумлять (Олесь). 9. Самій недовго збитися з путі, та трудно з неї збитися в гурті (Л. Укр.). 10. Лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов (Гонч.). 11. Вже й череда пройшла; і тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись од череди (Н.-Лев.). 12. О, ще вершечок жевріє [сонця]... ще скалочка ... ще одна мить — і край роботі... (Коц.).

Вправа 506. Зробіть синтаксичний розбір складносурядних речень, вказуючи: із скількох предикативних частин складається; які семантико-синтаксичні відношення і якими сполучниками виражаються; що собою являють предикативні частини як формально прості речення. Поясніть розділові знаки.

Початки української держави

I. Одного разу, ще коли на тому місці, де тепер Київ, були ліси і поля, прийшли туди три рідні брати — Кий, Щек і Хорив. З ними теж була їхня сестричка Либідь. Стали вони над Дніпром, і найстарший Кий сказав:

— Ось тут заложимо оселю для себе і для тих купців, що сюди будуть приїжджати.

Вони вирубали ліс і побудували перші хати. А те забудоване місце обвели ровом і обгородили гострокіллям; назвали цю оселю: город Київ, тобто Києве місто.

Ця оселя щораз більшала і багатіла, і з часом побудовано там гарні доми та палати.

За якийсь час пізніше переїжджали з півночі на південь човнами по Дніпрі два хоробрі лицарі: Аскольд і Дир. Вони побачили гарне місто над рікою, і воно їм дуже сподобалось. Тому ввійшли до нього і сказали киянам:

— Ми будемо у вас князувати. Будемо вас боронити перед нападами чужих племен, щоб ви могли спокійно управляти ріллям, торгувати і їздити по Дніпрі, на полудень до Царгорода і на північ до Новгороду. За це ви будете платити нам малу данину.

Жителі Києва радо згодилися на те, і Аскольд та Дир панували, як перші українські князі... Свою державу вони поширили на ті всі села і містечка або городи, що вже тоді постали довкола Києва. Вони зібрали стільки війська, що не тільки могли боронити свою державу перед нападами чужих племен і чужих князів, але й самі йшли з військом на сусідні краї, а навіть аж до грецької столиці — Царгорода.

Так, отже, росла і розвивалась українська держава зі своєю столицею Києвом, що започаткував цю державу.

А. Лотоцький

II. У сю величну хвилину тихо розгортаються куші — і на галяву виходить Хо.

...Вийшов Хо на галяву, сперся на сукуватий костур, майнув довгою бородою, і повіяв від неї тихий вітерець, холодною цівкою вдарив у дерева.

...Хо сидить посеред галяви, а навкруги нього панує мертва тиша.

...Хто хоч раз спізнається з почуттям страху, не хутко зможе відкараскатися від нього. Зросте дитина, змужніє, і багато сил, вартих кращої долі, змарнує на боротьбу зі страхом, та ще добре як переможе!..

— Ох, те зачароване коло!.. — шепотять бліді уста дівчини.— Чи стане ж у мене сили, чи стане відваги розірвати його, вийти в світ широкий?..

Тільки не лякатись, тільки не втратити надії — і все буде добре... Що тут довго думати? Адже вже рішила я почати нове життя. І почну, і кінець на тому, і нічого мислити, і ні над чим міркувати...

А в тремтячих тінях горіха стоїть Хо, й зазира в темну кімнату, і хита головою, і віє холодом із бороди.

За М. Коцюбинським

III. На розгорнуту книгу снігів опускався вечір і місячний підсмуток. Дорога звисила колії вниз і впала в підсинений полумисок долини, на дно якої хтось висипав пригорщу хат; їх, напевно, зовсім би завіяло снігами, аби не місяць — він примореними долонями і наколисував, і підтягував угору напівзабуте сільце.

Знеможений Богдан, як у воду, опускався у вечорове малювання, у напівпрозору повінь, на тлі якої хати здавалися і меншими, і легшими. І тривожилось, і вірилось, і не вірилось, що тут він знайде Ярину. Що ж тоді він скаже їй? Що? І вже тепер слова, як жорнове каміння, змовкали в ньому. Він тільки скаже, що хотів побачити її, та й більше

нічого. А вона здогадається — і вжене в його душу насмішку, як ніж. Але чого насміхатись над його болем?.. Він знову й знов шеретує свої думки, на яких не тримається навіть пилок надій. Та не кожен з надіями йде до кохання, ідуть із мукою, і хоч болить, та не дрібніє серце від цього: на болях його проростає і людяність, і незрадливість, і скарби душі.

М. Стельці 'ах

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Вправа 507. Виділіть у тексті складнопідрядні речення, дайте характеристику їх на основі сучасних визначень і класифікацій.

I. Прозорого серця висока погода
сьогодні пустила над світом плости
тонесенькі хмари, відбивши їх в водах
баварських озер, мов з латаття листи.

Наліті живицею сосни рожеві
малої гіллячки не рушать ніде,
бо тиша у лоно щасливому дневі
від Альпів далеких незримо іде.

I кожного дерева стовбур порою
дзвенить, мов струна, що зачула смичок,
коли відривається тільки вагою
і падає вниз крізь гілляки сучок.

Т. Осьмачка

II. Чайка

Чи доводилось вам чути, як чайка кигиче над морем?
Грудьми припадає до землі, кигиче, мов кличе когось...
Кажуть люди, це дівчина милого шукає.

Був собі славний козак Ясюк, великий гультяй і п'яниця.
Одинак у матері. А з одинака яка користь? Наїст'ється,
нап'ється і гайда на вечорниці. А там всім допіка. Почалися
обмови.

— Боже ж милий ти мій,— плаче мати щоночі,— як мені
сина придержати дома? І вирішила: оженю. Він, на диво,
згодився, але тільки з найкращою з сіл навколишніх дівкою.
От послали сватів — з нетерпінням чекають. Та їм каже:

— Піду лиш тоді, як прославиться в битвах з татарами
мій наречений і додому поверне з дарунками вчасно.

Як почув це козак, надзвичайно зрадів, а мати заплакала
гірко.

Зібрав Ясюк славних хлопців — і гайда до Криму. Вогнем

і мечем здобував добру славу у землях далеких поганських. От розгніваний хан зібрав військо чимале і вирушив проти сміливця, щоб живцем його взяти. Послав відділ — немає, послав другий — ні сліду. Аж нарешті і сам летить з військом. Страшна січа була, аж земля просочилася кров'ю. Порубаний, постріляний з останніх вже сил мужньо бився Ясюк, поки знесилений не впав серед поля. Тоді кинулись з гиком ординці, зв'язали і... кинули в море.

Розгойдались хвилі по синьому морі і вість понесли до Лиману. Довідалась мати, заплакала гірко. У незмірній розпущі прокляла лиху дівку, щоб та птахою-чайкою стала і шукала у хвилях тіло козаче.

«Легенди та перекази»

Вправа 508. Виділіть із тексту складнопідрядні речення. З'ясуйте, в яких із них підрядна частина перебуває у прислівному зв'язку з головною частиною (не розчленовані речення), а в яких головна і підрядна частини являють собою розчленовану структуру.

Та що значать ці острови й гілки проти дніпровських порогів? Хто не бачив порогів, хто не пробував переправлятися через них, той ніколи не зможе уявити собі всього постраху і всього жаху, котрим обдає Дніпро навіть найсміливішого плавця по ньому. При вигляді страшної безодні, що вирує у дніпровських порогах, кров холодне у жилах людини, уста самі стискаються, серце мимоволі перестає битися...

... Особливо страшними бувають пороги в той час, коли на Дніпрі схопиться так звана смуга вітру. «З усіх вітрів, котрі є у міхах Еола, він — північно-східний — найбільш лютий, підступний і небезпечний. Як сили лихого ока, згубний його вплив; як чара випитої невдячності, сушить груди його отруйний подих», — сказав один із еллінів про грецький вітер, і ці ж слова можна застосувати до раптового пориву вітру на Дніпрі. Цей порив викликає побоювання навіть безстрашних дніпровських лоцманів: вони відпливали від берега з барками й плотами лише в найтихішу погоду, коли вода у Дніпрі стоїть мов дзеркало й коли вона не ворухнеться жодним своїм струменем; але й серед такого затишшя нерідко й цілком несподівано зриваються смуги вітру, й тоді плавцям залишається одна надія — на Бога.

... Але ця неприступність Дніпра, ця дикість місць, цей страх пустельного безлюддя і приваблювали низових молодців, запорізьких козаків, яких не лякало ніщо й ніхто.

За Д. Яворницьким

Вправа 509. Випишіть присубстантивно-означальні складнопідрядні речення, розподіливши їх на означально-ідентифікуючі та означально-поширюючі. З'ясуйте, які сполучні засоби використовуються для приєднання означальної присубстантивної частини до головної.

1. Аж на третьому ярусі тієї страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки були пророблені невеличкі комірочки (*Мирн.*). 2. День такий, що жалітися грішно на невдачі, нестачі, біду (*Чуб.*). 3. Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться? (*Л. Укр.*). 4. ___Будь мені як королева з казки, що заснула серед срібних рож (*Лен.*). 5. Бачу за морями золоті дороги, де припав до неба синьоокий степ... (*Сос.*). 6. Сонце ховалось за межигірський бір, котрий од того став ще чорніший (*Н.-Лев.*). 7. Співають чабани, і пахне чебрецем. І юний ватажок, чий зір такий безсонний, неначе умочив в огонь своє лице... (*Сос.*). 8. Вам страшно тої огняної хвилі, коли з мільйонів серць, мов божий грім, закута правда бурхне і застилі шкарлущі світу розірве на нім! (*Фр.*). 9. Платончик належав до того покоління, яке гинуло у війну біля рідних осель (*Гур.*). 10. Двадцятий вік гуде у штурмах, де кожен день — немов набій (*Мал.*). 11. Чи вдячний нащадок згадає той час, як всі ми вставали з неволі, як довго гнітили та мучили нас на ріднім занедбанім полі? (*Чупр.*). 12. Є ланцюги, що їх не можна рвать, немов у тілі вен або артерій (*Рул.*). 13. Мені примарилася повіль, котру я запам'ятав ще змалечку (*Гр. Тют.*).

Вправа 510. Замініть речення, ускладнене означенням (дісприкетним зворотом або іншим словосполученням), на субстантивно-означальні складнопідрядні речення. Поясніть, у якому відмінку ставиться сполучне слово.

Стежкою, давно протоптаною в ліску, можна пройти до шляху. Ледве жевріючий кимось залишений на узбіччі вогонь ми залили водою. У тому дворі, зарослому бур'яном, видно, давно ніхто не жив. Дівчина, закосичена, з вінком на голові, стояла задумана, аж наче стривожена. Той дим, вертлявий якийсь, при землі, гірчив у горлі.

Вправа 511. Запишіть з'ясувальні складнопідрядні речення. Поясніть, до яких слів відноситься з'ясувальна частина, якими сполучниками і сполучними словами прислудується.

1. Мене вже не раз питали, чому не назад іду, не від фронту, а слідом. 2. А згодом я переконався, що дід казав правду. 3. Мені спочатку навіть здалося, що кружляю на одному місці. 4. Я зі страхом відчуваю, як десь глибоко в душі зв'язується й росте вже знайомий, звіданий мною мулкий сум. 5. Я вже давно помітив, що дорослі люблять

розказувати мені свої гризоти і всякі незлагоди — наче сміття у драній кошик висипали, зовсім не турбуючись, навіть мені все те знати. 6. Я намагався уявити собі, які в собаки очі, коли вона вие. 7. Груді мені стислися від думки, що міг би й не втрапити сюди, але я боявся радіти, бо вже примітив, що слідом за радістю назирці десь ходить лихо й очікує на мене. 8. Любив ці тихі, лагідні розповіді про тата, чув їх від багатьох людей і часто думав собі: чому ж ніхто не заступився за нього? 9. Климко-бо із вдячності до неї [тітки] розказав, звідки, чому і як пішов сюди (3 те. Є. Гуцала).

Вправа 512. Замість залежних від дієслів іменників запишіть з'ясувальну частину, оформивши з'ясувальні складнопідрядні речення.

1. Чути стук коліс по рейках. 2. Зрозуміла напрям думок доповідача. 3. По радіо повідомили про наближення бурі. 4. Бачу синяву неба, чую шепіт трав. 5. Не знали дороги до села. 6. Попросив батька взяти з собою. 7. Здогадалася про поїздку і час від'їзду.

Вправа 513. Визначте типи займенниково-співвідносних речень. З'ясуйте особливості семантики і структури кожного типу та синтаксичну роль у них вказівних і відносних займенників.

1. А хто грає, того знають і дякують люди... (Т. Ш.). 2. Всі, у кого серце вірне, сонцю нашої весни, сійте зерно, гей! добірне в нерозмежені лани! (Рил.). 3. Все, що йти нам заважає, зумій одкинути в бою (Сос.). 4. Сергій — із тих, що виконати гідні призначення і рішення своє (Баж.). 5. Яка про машину турбота, така з неї й робота (Нар. те.). 6. А хто стрічався на шляху зо мною, того я щирим серденьком вітала (Л. Укр.). 7. Навіть того, чие життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю (Гонч.). 8. Море зелене-зелене, таке, яким ще я не бачив його ніколи (Збан.). 9. Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила: отаку-то їй причину ворожка зробила (Т. Ш.). 10. Те, що було, минулося і знову не буде (Т. Ш.). 11. Все, чим образили поета, акумулюється в слова (Кост.).

Вправа 514. Запишіть прислів'я. З'ясуйте типи складнопідрядних речень.

1. Чим хто має, тим гості приймає. 2. Яка днина, така і гостина. 3. Який гість, такий і калач. 4. Чий хліб їси, під того й дудочку скачи. 5. Хто співає, у того робота швидко минає. 6. На тобі, небоже, що мені не гоже! 7. Хто бідному дає, той десятеро прирідбає. 8. Кому не порадити, тому й не допомогти. 9. Чого хочеться, те й проситься.

Вправа 515. Характеризуйте складнопідрядні речення із значенням міри і ступеня, з'ясуйте засоби вираження семантико-синтаксичних відношень у реченнях цього типу.

1. Увага до нього була настільки велика, що Дорош почуває себе дуже незручно і ще нижче схиляє голову (*Гр. Тут.*). 2. І навоювався стільки, що не на одну людську долю вистачило б (*Гуц.*). 3. Земле моя, земле, я люблю тебе, так люблю, що сльози мій туманять зір... (*Сос.*). 4. Що більше даєш, то менше маєш (*Нар. ме.*). 5. Скільки міг, стільки допоміг (*Нар. ме.*). 6. Не стільки набувся, скільки нагнувся (*Нар. ме.*). 7. Чим більше грошей має, тим більше плаче (*Нар. ме.*). 8. І знову люди так починають перехитуватись од сміху, що мельнику доводиться крикнути на них (*Ст.*). 9. Треба згадати ще, що оскільки дід Григорій, кінь і Султан любили тишу і поважали мовчання, остільки Харитина, навпаки, любила голосно висловлювати свої почуття і побажання (*Довж.*).

Вправа 516. Запишіть обставинні складнопідрядні речення. З'ясуйте особливості їх будови, схарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами та засоби їх вираження.

1. Всього кілька днів минуло, як прилетіли лелеки, бузьки, бусли, чорногузи... 2. Доки ти не пішла працювати в школу, ти нічого не знала про існування комісії у справах неповнолітніх при житлово-експлуатаційній конторі. 3. Якби Юрко виглядав так мило й привабливо, мав би такий янгольський голосочок, як Лесь Вітрук, уся справа пішла б напевно інакше. 4. Коли я була мала, то читала казку про підступного брата Березня й про довірливого Квітня. 5. Я уже знаю у собі цю готовність прощати, бо важче вимагати відповідальності, важче ламати чужу волю, важче втрачати друзів, важче — непростення, аніж прощення. 6. А зараз, щоб вибратися з дачі, треба було взуватися у високі, аж попід пах, чоботи, тицяти перед собою довгою грубою палицею, намагаючи дорогу у густій, холодній дніпровській воді. 7. Машину залишити вони не наважувалися, хоча й порятувати її ніяк не змогли б, якщо вода ще дужче підніметься угору. Дача, де вони жили, була в кращому становищі, ніж решта, бо стояла на височенькому пагорбі, й звідтіля можна було сягнути оком до Дніпра... 8. Якби знаття, то принаймні не брали б машину, — сказав Денис, тягнучи за собою в кімнату чорні мокрі сліди. 9. Вона [Мар'яна] знову зуміла промовчати, тільки по-дитячому здивовано кліпала віями й так якось здвигнула плечем, аж Денис і собі замовк. 10. Я зовсім не боялася гарних слів, коли думала про того хлопчика (*3 те. Н. Бічуйі*).

Вправа 517. Запишіть складнопідрядні речення з підрядним місця. З'ясуйте, якими сполучними засобами виражаються в них семантико-синтаксичні відношення.

1. У Матвієвій хаті, куди щонаочі пробиралися робітники

з усього Борислава на нараду, було тихо (*Фр.*). 2. Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори (*Мал.*). 3. Де котиться між голубих лугів хмарина ніжна з білими плечима, я продаю сонця — оранжеві, тугі, з тривожними музичними очима (*Драч.*). 4. Дівчина вийшла на високий зарослий берег, звідки спостерігала широчінь простору (*Лев.*). 5. Отут, де стрічалися ми, оглянься, спинися на мить (*Г. Ч.*). 6. Скільки бачило око, скрізь гримів бій (*Ян.*). 7. Іван посміхнувся, поглянув у той бік, де стугонів млин (*Ст.*). 8. Під місяцем, скільки оком вихопиш, стояли похилені, куди їх вітер похилив, перестиглі хліба (*Ст.*). 9. Де батько впав і мати де, не знає Ганна й досі (*Дор.*). 10. Мабуть, уже сто літ цій Чабанісі, така вона стара, і про неї, про живу, вже склалися у радгоспі легенди. Десь вона з того неймовірно далекого для Тоні світу, де степи були ще всуціль дикими і чабани жили в землянках, де замість вікон шибки були з овечого міхура (*Гонч.*).

Вправа 518. З'ясуйте особливості складнопідрядних речень з часовими відношеннями (вираження одночасності і різночасності дій головного і підрядного речень) та якими сполучниками і сполучними словами вони виражаються. Чим відрізняються складнопідрядні речення часу від речень з умовними відношеннями?

1. Під час одного з бомбардувань, коли чорні вивороти землі закрили геть сонце і ти летів кудись у смерч, у жовту бурю вогню, за якою не було вже нічого,— саме він, Решетняк, виявився найближче (*Гонч.*). 2. Не буде щастя ні мені, ні люду, доки на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяща (*Вінгр.*). 3. А поки сонячна дорога ранковим полем мерехтить, я вчусь у тебе, молодого, цей світ незатишний любить (*Г. Ч.*). 4. Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвисти їхніх крил, гудіння млинових жорен, і присвист, і зітхання ковша, коли він вбирає в себе зерно (*Ст.*). 5. Скидаю шинель, щоб не перегрітися у теплі, доки Василь одягнеться (*Гр. Тют.*). 6. Як я умру, на світі запалає покинутий вогонь моїх пісень і стримуваний пломінь засіє, вночі запалений, горітиме удень (*Л. Укр.*). 7. Як рука натрапить на ту струну, що ствердла від мовчання, шарпни струну безжально, потужно і брязни в неї, наче на пожежу (*Л. Укр.*). 8. З тих пір, коли настає час сівби, Роман Мефодійович Линенко завжди в полі (*Гуц.*). 9. Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди; поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть! (*Т. Ш.*). 10. Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром (*Л. Укр.*). 11. Як усе святкувати, то не буде чого ковтати (*Нар. ме.*). 12. Не кричи «ау», доки не вийшов з лісу (*Нар. ме.*). 13. Тоді маю,

як у руці тримаю (*Нар. ме.*). 14. Доти чоловік добрий, поки десятирочним не стане (*Нар. ме.*). 15. І довго й непомітно минув рік, відтоді як приїжджав Янош (*Гур.*). 16. Перш ніж їсти пшоняну кашу з молоком, він припадав до вікна (*Гур.*).

Вправа 519. Виділіть із тексту речення розчленованої структури. З'ясуйте засоби вираження потенційно-умовних та ірреально-умовних відношень.

1. Може, вони, молоді, й не повірили б, якби стала розказувати... якби стала розказувати, що, коли гірко їй, тяжко, нездужається, коли смуток повиває туманом ество — чує худоба, й не просто чує, а відгукується. 2. Якщо правду казати, вона, Гафія, остереігається заходити в корівник, якщо снуються їй думки кислі чи гіркі, якщо навіть сон насниться непевний. 3. Е-е, якби на тітку Гафію не розгнівались, то вона б ще не таке розповіла про худібку, за її корови та звички. Розказала б те, що погідний настрій чи чуле серце — авжеж, добре, та ще краще, коли ти людина чесна, зичлива, коли на твоїй совісті немає чорних плям. 4. ...Худібка теж любить чистоту. А коли доглянута — і апетит у неї кращий, і настрій, а коли настрій, то молоком не поступиться. 5. Якби його воля — кожному заліз би в душу, пробудив совість (*3 ме. Є. Гуцала*). 6. Як слово не допоможе, то й кий не дошкулить (*Нар. ме.*). 7. Як кішки гризуться, миші тішаються (*Нар. ме.*). 8. Вже би я брав, коби лиш хто дав (*Нар. ме.*). 9. Ех, якби мені сила та воля, жив би без горя (*Нар. ме.*). 10. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (*Коц.*).

Вправа 520. З'ясуйте, які семантико-синтаксичні значення виражаються за допомогою сполучника *щоб*.

1. Улас, щоб припинити свої страждання, зусиллям волі проганяв цей страх (*Тют.*). 2. До Бенедя тислися ріпники, щоби стиснути його за руку (*Фр.*). 3. Бажаю, щоб і ти колись такі веселі телеграми одержувала (*Ст.*). 4. І я хотів життя прожити так, щоб добрим друзям радість дарувати, щоб люди після трудових атак всміхались, як тобі солдати (*Дм.*). 5. І від того вночі не спиться, щоб майбутнє словами значити, щоб минуле роздивитися і щоб завтра своє передбачити (*Синг.*).

Вправа 521. З'ясуйте, які семантико-синтаксичні відношення у складнопідрядному реченні виражаються за допомогою сполучного слова *де*.

1. А тобі й трава шепоче мила, б'є поклін ромашка і полин, де ти в південь легко походила із відром криничних холодин (*Мал.*). 2. Білі каштани, світлі огні, де б не бував я,— любі мені (*Мал.*). 3. Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній далині, і карії очі, і рученьки білі ночами насняться мені

(Мал.). 4. Був єдиний лист. Я й зараз його бережу. Он там лежить за сволоком, де васильки стримлять і гвоздики (Щюпа). 5. Шовкові, з оксамитовим полиском полотна тчуться на луках, де вже виблискують у ранковій росі трави (Щюпа). 6. Я з тих країв, де в сині оболоні гарячі персні розкидає день (Мал.). 7. Де брудно, там хочеться ще й плюнути (Нар. те.). 8. Спробуй розберися, де свої, а де вороги... (Гур.). 9. Бачив уві сні село, де не був багато років (Гур.). 10. Треба буде подзвонити підполковникові Лягушкіну і дізнатися, де зараз старшина (Гур.).

Вправа 522. Випишіть складнопідрядні речення з причинними відношеннями. З'ясуйте їх будову та засоби вираження семантико-синтаксичних відношень.

1. Держімося землі, бо земля держить нас (Нар. те.). 2. Тільки й чути, що корови скільки духу ревуть, затим, що хазяйки не йдуть їх доїти (Кв.-Осн.). 3. Е-е, тітка Гафія вже як почистить — так почистить, вона не може недбало поставитися до Однорогої, адже Однорога — вередлива, їй умій догодити (Гуц.). 4. Оскільки електромотора не було, то динамку крутили руками (Гр. Тют.). 5. Хотіла сказати декому з дівчат, що годилося б не тільки за собою дивитись (на ферму вбираються так, наче до товаришки на весілля), а й за худібкою, бо худібка теж любить чистоту (Гуц.). 6. Ілько Мудрий чи ще там хтось брали з собою Линенка — для ділового представництва... Ого шкода лишень, що було вже йому не в гору, а з гори, вже з полудня давно (Гуц.). 7. Але... чи винна в чомусь Чаплиха? Мабуть, теж хотіла допомогти старому Лихолату... А що не знала всієї правди, то й звалила все на безсердечність дочок, на байдужість їхню (Гуц.). 8. Буду дихати, падать, рости й воювать до загину, бо великий наш гнів, бо дорога рівнішою є. Я візьму твого [Україно] смутку і горя важку половину у розтерзане, горде, нескорене серце мое! (Мал.). 9. Міняється земля, вітри й світи в обгоні, а я сто сот віків плекаю таїну, бо діти виростуть і візьмуть цвіт в дслоні, щоб матерям своїм прикрасить сивину (Мал.). 10. Чайка квилить над ним [морем] темпу, що хоче їсти, а не тужить за кимось (Ян.). 11. ...Були то звичайнісінькі, майже сентиментальні слова втіхи, але, може, тому що йшли вони від серця, і вчула мати в них шире болівання за свого сина (Гонч.).

Вправа 523. Схарактеризуйте складнопідрядні речення з відношеннями мети.

1. Щоб уникнути суперечки, Лихошерстний вирішив діяти дипломатично (Щюпа). 2. А вже найбільше, чуєте ви,

мамо, я вам заборгував і не віддав ні шеляга,— за перше рідне слово, промовлене в колісці із лози, щоб вічним окаянним боржником його нести, страждати і любити (Мал.). 3. На прощання випрохала Маруся у Василя сватаний плашок... затим, щоб часом дорогою не загубив (*Кв.-Осн.*). 4. І минуле було прожите для того, щоб ствердити майбутнє (*Ст.*). 5. Другого дня я знову наздогнав її (поштарку)... привітався, придержав двері, аби вона пройшла, і мовчки рушив по сходах мимо вітража до своєї келії (*Гр.Тют.*). 6. Чи варто й жити було б, щоб стати лише гравієм, сірим намулом на полях історії... (*Гонч.*).

Вправа 524. Схарактеризуйте складнопідрядні речення допустові. Зіставте їх з реченнями, в яких виражається значення умови, і з'ясуйте специфіку допустових складнопідрядних речень.

1. Хоч ти не геній — не біда... Працой — і слід твій не загине! (*Черн.*) 2. Дарма що з личенька спала, а справдешня козачка! (*Вовч.*) 3. Не віддавайсь дрібненькій суєті і не міняй шляхи свої круті на стежечку вузьеньку, пилом криту, хоч би при ній цвітінням оповиту знайдеш принаду в тихій самоті (*Мал.*). 4. Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для біди (*Сим.*). 5. Нехай там збирається гірша, страшніша негода, нехай там узброїться в гостру й огненную зброю, я вийду сама проти неї і стану — поміряєм силу! (*Л. Укр.*). 6. Як не грій гадюку, вона все одно укусить (*Нар. те.*). 7. Аби хотіти, можна знайти (*Нар. те.*). 8. Хоч не красне, але власне (*Нар. те.*).

Вправа 525. Запишіть речення з порівняльними відношеннями. Розгляньте їх будову та визначте сполучні засоби.

1. Золотиста крапля, мов важка сльоза, зависла у Береговця на пальці (*Цюпа*). 2. Посмугована вся квадратами, як діжа золота опариста, зеленій [ниво] над морями й ґратами, симфонічна моя, хоралиста (*Мал.*). 3. «Запорожець» шугонув у лісову просіку, неначе сполоханий лось, тікаючи в гущавину (*Цюпа*). 4. Ще тьохкали, як солов'ї, кулі і дими слалися при самій землі, а синове тіло вже дихало холодом і обпикало материні щоки нещадніше, ніж гарячий вогонь (*Тур.*). 5. Підлога пече в ноги, по-справжньому пече, ніби розжарена черінь (*Тур.*). 6. І раптом вона десь зникла, мовби розчинилася у сяйві прожекторів (*Тур.*). 7. Спускався [Шапочка] аж надто повільно, немовби боявся, що шаблі вломляться під ним (*Тур.*).

Вправа 526. Перепишіть речення, вставляючи замість крапок потрібний сполучник. З'ясуйте, якими засобами виражаються відношення порівняльні і якими — значення способу дії та міри і ступеня.

1. Блискало так, що у хаті робилося видніше,.., удень (*Гур.*). 2. Висока блакить притягувала до себе так,.. Андраш був легенький цяшок, а небо— найпотужніший магніт (*Гур.*). 3. Як набулося,.., і збулося (*Нар. ме.*). 4. Міст обвалився, потонув,.., тонуть у штормах десь кораблі (*Гонч.*). 5... Вода почала спадати,.., швидко росла,.., так швидко пішла й на спад (*Гонч.*). 6. .. більше науки, тим довші руки (*Нар. ме.*). 7. Йому [Береговцеві] захотілося взяти до рук косу,.., у юні роки, і влитися в косарський ключ (*Цюпа*). 8. Колись я думала для тебе на прощання увити гарне рондо чи сонет і рифмами уквітчати навколо,.., гільце весільне... (*Л. Укр.*). 9. Тихо і тепло, так,.., і справді весна (*Л. Укр.*).

Вправа 527. Проаналізуйте складнопідрядні речення, підрядні частини яких поєднуються сполучником або сполучним словом як. За якими ознаками визначається тип кожного з них? Виділіть прості речення, в яких сполучник як входить до складу присудка. Поясніть розділові знаки.

1. З нього помочі, як з осики груш (*Нар. ме.*). 2. Як Микита воли мав, то Микита й кумував (*Нар. ме.*). 3. Школярських днів нам не забудь ніколи. Не розкажи про них, не проспівавши, як бігали з торбинками до школи у грізний рік, у славний рік двадцятий... (*Рул.*). 4. Як сніги розтануть білі, зашумлять Карпати, у вишневій заметілі я прийду до хати (*Мал.*). 5. Електричне світло в Галаці рівно горіло вдалині, як низка чудових перлів (*Коц.*). 6. Сабіна (до Йоганни облесливо): Твоя рабиня вже доложить хисту: всі зморщечки отут попри очицях, навколо вустоньків і між брівками чудово замалює, зробить церу таку свіженьку, як була колись! (*Л. Укр.*). 7. [Син:] Ну, спасибі, тату! Он які люди! [Батько:] Люди як люди. У кожного своя біда (*Довж.*). 8. Маю жінку, маю діти, та я їх не бачу, як згадаю про їх муки — сам гірко заплачу (*Українські думи*). 9. Робіть так, як уважаєте потрібним і кращим (*Коц.*). 10. Підлога як риб'яче око, ніде ні порошинки.

Вправа 528. Впишіть складнопідрядні речення з наслідковими відношеннями. З'ясуйте значення і вживання сполучників у реченнях з наслідковими відношеннями та їх відмінність від речень із значенням способу дії та міри або ступеня.

Б Оце відчуття спорідненості, близькості було таке сильне, що Сидорову з гострим жалем подумалось про той уже недалекий день розлуки (*Гуц.*). 2. їм у гурті... легко ростиметься, так що ви не сумнівайтесь (*Гуц.*). 3. — Ось я тебе, сину, проведу по Бережанах, так, як ще ти ні з ким не ходив (*Гуц.*). 4. Упав так, що аж носом заорав (*Ном.*). 5. Сердега холодно, так що ми топимо уже грубки (*Л. Укр.*). 6. Сердега так перелякався, що аж тремтить (*Гл.*). 7. Теплий туман

слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (*Коц.*).

Вправа 529. Зробіть синтаксичний розбір складнопідрядних речень, вказуючи: 1) де головне речення; 2) які семантико-синтаксичні відношення наявні між предикативними частинами; 3) за допомогою якого сполучника чи сполучного слова поєднується підрядна частина з головною; 4) речення розчленованої чи нерозчленованої структури (до якого слова чи до головного речення в цілому відноситься підрядна частина); 5) тип складнопідрядного речення; дайте характеристику кожній предикативній частині, побудованої за схемою простого речення; зробіть аналіз за членами речення.

Лікарську сировину заготовляють тоді, коли вона найбільш багата на діючі речовини. При цьому надземну частину рослин збирають, як правило, в сухі, погожі дні (зволожені росю чи дощем, вони псуються при сушінні). Підземні органи можна викопувати в будь-яку погоду, оскільки перед сушінням їх треба мити.

... Заготовлену сировину висушують якомога швидше (через 1—2 години після збирання). В клітинах рослин є ферменти, за допомогою яких утворюються й руйнуються діючі речовини. У зірваних і зібраних у купи рослинах діяльність ферментів не тільки не припиняється, а, навпаки, завдяки вологому середовищу і підвищенню температури прискорюється. Завдання полягає в тому, щоб швидко припинити небажану їх дію й зберегти максимальну кількість поживних речовин. Зазначимо, що руйнування ферментів відбувається при температурі 40—60 °С, діючі речовини при цьому не руйнуються.

Особливо швидко слід сушити сировину, яка містить глікозиди і алкалоїди. Сировину, до складу якої входить ефірна олія, сушать повільно, при температурі не вище 25—30 °С.

Ф. І. Мамчур, Я. Д. Гладун

Вправа 530. Проаналізуйте складнопідрядні речення з кількома підрядними. З'ясуйте, в яких із наведених речень наявні: 1) однорідна супідрядність і як вона виражається; 2) неоднорідна супідрядність та різночленна залежність предикативних частин. Подайте схему кожного з аналізованих речень.

1. Прилітає соловейко щоніч щебетати; виспіває та щебече, поки місяць зійде, поки тії русалоньки з Дніпра грітись вийдуть (*Т. Ш.*). 2. Якщо я забуду твої заповіти, туманом чужої омани повитий, якщо обрубаю я спогадів віти, якщо розучуся в майбутнє зоріти,— карай мене, мати, карай! (*Нагн.*). 3. Я руку подаю через моря і гори усім, хто камінь б'є, хто землю ревно оре, хто вугіль добува і зеленить поля, усім, чийм трудом овіяна земля (*Рил.*). 4. Старий заховавсь

в степу на могилі, щоб ніхто не бачив, щоб вітер по полю слова розмахав, щоб люди не чули... (Т. Ш.). 5. Коли б я зараз досягла всього..., життя б втратило для мене будь-який зміст, бо в ньому не було б боротьби, не було б радості (Цюна). 6. На старості літ Джеря любив довгими зимовими вечорами розказувати дочці й унукам, де він був, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрічався (Н.-Лев.). 7. А Бармашеві, який ще не раз згадає і свій страшний полон, і оцю поліську ніч з закривавленим небом, аж до самого кінця життя здаватиметься, що все це діялося лише вчора... (Коз.). 8. Коли проспівали перші півні, Данило Васильович повів Марка у ванькир, де пахли сухі васильки і чорнобривці (Ст.). 9. Люблю таку я мрію, щоб вся землею пахла, щоб не боялась поту, щоб в діло йшла на спит, щоб мускулів і плоті ненаситимо прагла, щоб, як родіння, ждала своїх прийдешніх літ (Баж.).

Вправа 531. Розгляньте будову складнопідрядних речень з суїд-рядністю, послідовною та змішаною підрядністю. Подайте схеми аналізованих речень.

1. І в цю мить Мартин Терновий, як ніколи, відчув, що мусить грудьми своїми затулити гетьмана, бо ж він один дбає про його долю, він чинить так, що зможе мати Мгртинова побачити рідну землю... (Риб.). 2. Снігур добре знав, що й у фрезерувальному ділі немало ще білих плям, над якими думав він і торік (Авт.). 3. Коли стислося в камінь повітря і боляче шмагнуло по обличчю, а віз розкотився по схилу, мовби з нього ураз витягли й вибили всі цвяхи, заплішки й болти, і Макара жбурнуло на землю, він навіть не повірив, що це сталося з ним (Гур.). 4. І якщо кожний інстинктивно боявся вколотися об вістря променів, що пробивалися крізь двері, то темрява видавалася ще страшнішою, бо крила в собі невідомість (Гур.). 5. У кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя і куди ми не завжди повертаємось (Цюна). 6. Життя мамине обірвалося біля клуні, там, де нині росте лапастий подорожник і цвітуть край стежки червоні маки... (Цюна). 7. Лелеки!.. Птахи!.. Невже ви мудріші від нас, людей, і краще знаєте, як виховувати діток, щоб, відлітаючи за море у вирій, вони все-таки прагнули назад до старого в'язу, що колись зборов огонь грози і пустив зелене пагіння, аби не осиротити обійстя Стурчаків (Логв.).

Вправа 532. Складіть складнопідрядні речення з кількома підрядними за поданими схемами.

1) [   ], (щоб...), (щоб...).

- 2) (коли...), [   ], (що...).
- 3) (відколи...), [   ], (що...) і (що...).
- 4) (де...), (де...), [   ], (як...).
- 5) (якщо...), (який), то [   ], (бо...), (як...).

Вправа 533. Випишіть складнопідрядні речення з кількома підрядними. Подайте схеми їх формально-синтаксичної будови.

I. Уночі загуло з гір.

Це була не та вода, що її ждуть заздалегідь напровесні паводкові комісії, тала, прибутна вода, що росте по міліметру, й зелена травиця іскриться з-під неї так ідилічно, і човни по ній плывуть тихо, мов у сні, і кожен найменший звук, торкнувшись гладині такої води, ковзає по ній і відлунує на кілометри, і грушка дика спокійно собі цвіте серед вод у весняній великодній святковості, цвіте одна серед повеневої тиші, серед світлої, повної тихого неба розлийвесни...

Ні, це була інша вода, темна, нічна, гудуча вода гір, підступна, рвуча стихія, що, з клекотом несучись, змітає все: ломле мости, перекидає автобуси, котить цистерни, зупиняє експреси, змиває житла, з гуркотом жене в своїх вировищах дрюччя, худобу, крики людські жене серед бивнів плывучого бурелому... Вода, що вирвалась з каменю берегів, вода Чорногори, вода руйнівна.

На майдані біля старовинної ратуші гурт людей ждав приходу амфібій. Колосовський теж був тут. Почував себе зараз тут не режисером майбутнього фільму, а лише одним з учасників грізної, ніким не запланованої події, одним із людей у дошовиках, що їх зібрав цієї ночі обов'язок і які перед лицем стихії тут усі були рівні.

З часу закінчення війни не обдавало його таким фронтним вітром, як зараз. Ніч, пожежі й вода. Вода, що не гасить, а, навпаки, розносить вогонь, жене по затоплених садках палаючу нафту, солярку, бензин, сама горить і сама підпалює те, що здатне горіти.

О. Гончар

- II. Коли німують людські живі душі,
тоді і роси кам'яніють на землі,
а очі в молоді, немов од суші,
мертвіють, облітають навесні.
Того, душе, на світляних розгонах
свої прозорі вікна розтворяй
і випускай слова на землю чорну,
де клекотять, мов казани, моря,—
щоб голосно садами зворушили

на дальніх берегах твої слова
і сонце галасом живим зустріли
удосвіта на тисячі човнах,—
щоб роси бризнули, та тільки не камінні,
на ниву радощів, і праці, і терпіння!

Т. Осьмачка

III. 1. А моя тітка Горпина ходила у Київ. Було як почне розказувати про ті церкви, золотом вкриті, про печери, про Дніпро, що наче море розлилося, то, здається, і коней покинув би та помандрував у Київ. 2. Січовики дуже поважали архімандрита, бо щонеділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом, не з книжки, а напам'ять, і ще нашою мовою, так що й мала дитина зрозуміла б те святе слово казання. 3. З тієї пори частенько я бачивсь з дідуганом. Прийде було до мого хазяїна і до мене заверне: якось я йому до душі прийшовсь, бо не до всякого він учащав. Кого не злюбить, то вже нічим він його до себе не приверне, які б яси не підпускав, чого б не сулив, бо, як той Кузьма безсеребренник, нічого не приймав, а особливо тих грошей. 4. Вернувся додому і два місяці висидів у карантині, поки вуси не попідростали так, що вже й жінка зо мною цілується, і люди слухають, і собаки на мене не гавкають. 5. Після багатого батька остався хлопець по дванадцятому року круглим сиротою, бо мати ще давним-давно умерла, а на селі не було у його ні роду, ні племені. 6. Такий, розказували, був з його дідуган, що хто б його не вздрів, то самі в'язи хиляться, щоб йому поклонитись (3 те. О. *Стороженка*).

Тексти для пояснювального диктанту

I. Після поразки учнів Мефодія в Моравії у середині 80-х років IX ст., вони, як відомо, переселилися в Болгарію, де для їх діяльності були створені всі необхідні умови. Різноманітна культурна діяльність учнів Костянтина і Мефодія разом з культурними діячами, що виростили на місцевому болгарському ґрунті, створення училищ і підготовка з місцевого населення кадрів духовництва, здатного відправляти службу й проповідувати слов'янською мовою, і т. п.— усе це поступово спричинило цілий культурний переворот в Болгарії на рубежі IX—X ст., «золотий вік» давньоболгарської літератури. Перше Болгарське царство стало тим основним вогнищем, звідки нова слов'янська писемність і слов'янська література стали проникати в інші країни. Проте створена Костянтином глаголиця в Болгарії не прижилася, оскільки надто відрізнялася від уживаного тут і

приспорованого до болгарського мовлення грецького уставного письма. Тому, як відомо, учні Костянтина й Мефодія (можливо, учень Мефодія Климент) на основі синтезу здавна поширеного в Болгарії грецького уставу і тих елементів глаголичної азбуки, що найкраще передавали особливості мовлення давньоболгарського населення, не пізніше рубежу IX—X ст. створили нову, досконалішу азбуку, що згодом дістала назву кирилиці. Процес виникнення й формування двох різних азбук у слов'ян був тривалим, складним і суперечливим, оскільки при цьому стикалися різні суспільно-культурні сили зі своїми уявленнями про найдоцільніше письмо для слов'ян. Новостворена азбука згодом витіснила глаголицю спочатку в східних областях Першого Болгарського царства, а звідти, слід гадати, вона спорадично стала проникати й на Русь ще з самого початку X ст.

Г. Півторак

II. Відомий український і російський учений І. Срезневський сказав про українську мову: «Сила людей має переконання, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи вважить богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами, обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича».

Славнозвісний російський артист Л. Собінов, приїхавши на гастролі 1926 р. до Харкова, де він співав у опері Вагнера партію Лоенгріна, записав таке своє враження від української мови: «Коли я одержав переклад Лоенгріна українською мовою й тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі закричав: та це-бо звучить зовсім по-італійському, гарно, звучно, високо й поетично».

Можна було б наводити ще багато хвальних і піднесених висловів про українську мову діячів науки й мистецтва різних, близьких і далеких нам народів, та досить і цих, щоб бачити, як високо цінували вони нетлінний скарб українського народу, що його наші предки зберегли, незважаючи на всілякі заборони й утиски, передавши нам у спадщину.

Б. Антоненко-Давидович

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Вправа 534. Визначте структуру безсполучникових складних речень: речення з однотипними частинами і речення з різнотипними частинами. З'ясуйте їх співвідносність чи несівідносність з сполучниковими складно-сурядними або складнопідрядними реченнями.

Гріє сонечко!
Усміхається небо яснее,
Дзвонить пісеньку жайвороночок,
Затонувши десь в бездні-глибині
Кришталевого океану.

І. Франко

Мені ненависна дерев покірність:
Рубай, коли, пали — вони мовчать.
Однісінька сокира проти лісу
Бездарною звитяжницею йде.

Люблю я вперту гордість деревини —
Води не попросити в спекоту,
Ніколи не ховатися від грому
І перед сонцем не стояти взгин!

Д. Павличко

Мов зачарований, стоїть Бахчисарай.

Скрізь мінарети й дерева сріблесті
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй.

Повітря дише чарівним спокоєм,
Над сонним містом легкокрилим роєм
Витають красні мрії, давні сни.

Леся Українка

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну.
Поглянуть іще раз на синій Дніпро,—
Там жити чи вмерти, мені все ідно.

Леся Українка

Вправа 535. З'ясуйте, якими засобами, крім інтонації, виражаються семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами безсполучникових складних речень. Поясніть розділові знаки та коли замість одного розділового знака може бути поставлений інший.

Біла Криниця

Питаєте, що то за Біла Криниця?
Давно колись у хащах лісових, недалеко від села Губина,

стояла криниця. А були тоді панські часи. В селі жила жорстока пані, всі селяни боялися її, корилися їй. Накаже орати панську ниву — орють, накаже ліс корчувати — корчують. Не послухався — чекай страшної кари. Не один з кріпаків помер від голоду і важкої праці.

Стала криниця розливати свої води, хотіла затопити масток. Все ближче і ближче підходили до мастку потоки води. Стривожилась пані і почала скликати людей, щоб загатити криницю камінням. Багато кинули ті в криницю каміння, клоччя, та ніщо не допомогло: вода бігла все далі й далі.

Якось біля тієї криниці проїжджав на білому коні козак. Захотілося йому напитися водиці, схилився і став жадібно пити. А вода була цілюща.

Напився козак, сів на білогривого коня і поїхав, розхвалюючи воду. Дізналася про це пані, ще більше розгнівалася: наказала своїм слугам схопити зухвалого козака і втопити у тій воді.

Мовби злива зашуміла, ринула, запінилася вода, затоплюючи панський масток.

Багато-багато літ пройшло з тих пір, але люди й донині називають те джерело Білою Криницею.

«Легенди та перекази»

Вправа 536. Схарактеризуйте складні безсполучникові речення з однотипними частинами: які семантико-синтаксичні відношення в них виражаються і якими засобами. Поясніть розділові знаки.

1. Йдуть машини, пахне жито, сонце й день, і ти між них (Мал.). 2. То ж дикий терен, при дорозі зростивши листячко лапате, почав під каменем суворим гаряче місце колупати; скрутивши пружно стебла гнучі, він ліз, і рив, забувши втому... (Мал.). 3. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє... (Т. Ш.). 4. Рада б зірка зійти — чорна хмара заступає (Нар. те.). 5. Нічка поклала всіх і сном окутала,— ані шелесне в гаю (Стар.). 6. Защебетав соловейко — пішла луна гаєм; червоніє за горою, плугатар співає (Т. Ш.). 7. Шелестить пожовкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чує людської мови; звір тільки виє, по селу, гризучи трупи (Т. Ш.). 8. Літечко вже миналося — осінь ішла (Вовч.).

Вправа 537. Розгляньте безсполучникові складні речення з різнотипними частинами. З'ясуйте смислові відношення між предикативними частинами та інтонацією, що передається знаком тире або двокрапкою. Поясніть розділові знаки і їх варіанти, де це можливо.

1. Неначе з-за темних садів, а може, з-за самої Росави

чула свій голос, голос молодої матері-вдови: е-е-люлі, буде рости — не болітиме, на серденько не кволітиме... Роса впаде — накриє, сонце зійде — теплом огорне, стане вітрець — заколише, прилетить соловей — звеселить душу... Коте сірий, коте білий, коте волохатий, не ходи біля хати, не буди дитяти! (*Логв.*) 2. Я знаю, так, се хворії примари, — не час мені вмирати, не пора (*Л. Укр.*) 3. Глянь на лиман той — втішається око! (*Л. Укр.*) 4. Згодом полями пішов до Бугу: любив у вечірню пору пройти над берегами притихлої ріки, пустити за течією легкий човен, а потім вигрібатися з бистрин і нуртів (*Ст.*) 5. Іти на штурм не виходило — можна було уложити біля школи половину загону і не добитися ніяких наслідків (*Ст.*) 6. Умовк Кобзар, сумуючи: шось руки не грають (*Т. Ш.*) 7. Сходить сонечко — вона вередує, й зайде — вередує (*Вовч.*) 8. Дмись, не дмись — волом не будеш (*Нар. ме.*) 9. ... І дивляться соняхи, тягнуться ніжні, до сонця у небо, до сонця, та й годі! А я посміхнувся: коли б того дива! Я ж бачив учора: в саду на алеї ішла кароока, ішла чорнобрива,— вони й повернулись від сонця до неї... (*Мал.*) 10. От і вся його «роля»: нема нікого — гляди, а прибігли — одне одного питають. Давно не бачились! Ні, старість — то таки старість, нікому немає до неї діла (*М. Ол.*) 11. Білуватий, туманний світанок сплеснув дерев'яним веслом десь неподалік: мабуть, хтось уже вирушив до причалу власним човном, поспішаючи повернутися до Києва (*В. Шевч.*)

Вправа 538. Запишіть текст. Поставте розділові знаки в безсполучникових складних реченнях і поясніть їх уживання.

1. Дружба — як дзеркало розіб'єш не складеш. 2. У товаристві лад усяк тому рад. 3. Знає кума знає півсела. 4. От погостював насили з душею вирвався. 5. Скачи, враже, як пан каже не пивши, не ївши, як біс, ошалівши. 6. Не йдуть од хліба ідуть од кия. 7. От тобі наука не ходи надвір без дрюка свиня звалить і віку умалить. 8. Ворога не гніви напій, накорми і на дорогу хліба-солі дай. 9. Добре вдав три хотіли штири дав. 10. Добрий давалець робити дає з верхом, а харч видавцем. 11. У цигана дві шкури одну дасть ще одна зостанеться. 12. Гроші — як вода крізь пальці протікають. 13. Нема грошей — розміняй карбованця. 14. Міна буває надвое або виміняв, або проміняв. 15. Продають хвалять купують гудять (*Нар. ме.*)

Текст для пояснювального диктанту

У полі було ще холодніше, ніж у лісі. Назустріч дув пружкий, не сильний, але досить морозний вітер, од нього болем заходилися набряклі без рукавиць руки. Як Сотников

не ховав їх то в кишені, то в рукави, то за пазуху — все одно мерзли. Обморозитися було дуже просто, особливо обличчя, та й руки; за ноги він був спокійніший: ноги на ходу грілися. Щоправда, на правій оніміли, не відчувалися два пальці, але вони німіли завжди від холоду і звичайно боліли в теплі. А втім, на холоді нило все його простуджене тіло, яке сьогодні почало ще й трусити.

Добре, що сніг у полі був твердий чи неглибокий — вони йшли майже усюди зверху, тільки місцями провалювалися то однією, то другою ногою, ламаючи затверділу від морозу снігову скоринку. Орієнтувалися по чорнобилю, що понад обніжком, — із косогору вниз. Позаду з темряви волоклися два шнурки їхніх слідів. У полі було видніше, ніж у лісі, сірі примарні сутінки розсувалися ширше, довкола внизу тремтіли на вітрі стеблинки чорнобилю, там і сям чорніли одинокі польові деревця. За чверть години попереду, мабуть, у лощинці, засіріли якісь куші — лоза чи якийсь чагарник понад річечкою.

Відверто кажучи, Сотников почував себе дуже погано: стала паморочиться голова, часом навіть щось провалювалося — зникало з пам'яті, й тоді на деякий час він забувався, де він і куди йде. Мабуть, справді слід було вернутися або краще зовсім не вирушати з лісу, та він просто не вірив, що можна захворіти. Ще цього бракувало на війні — хворіти!

В. Биков

БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Вправа 539. Аналізуючи складні речення з сурядним і підрядним зв'язком, подайте їх схеми. Поясніть розділові знаки.

1. Стемніти зовсім ще не стемніло, однак його дім кризь усі шиби вікон випромінював стільки світла, а вітальня була сповнена такого гомону, що він [Аристарх] несамохіть остовпів посереду двору, не зважаючись піднятися на ганок (*„Логв.“*). 2. Скільки боїв позаду, скільки труднощів переборено, а Палієнкові здається, що досі все було простим і звичайним, і оце тільки й почалися складності... (*Тур.*). 3. — Бажаю вам великого щастя, доброго здоров'я і довгих та радісних років подружнього життя,— Проказувала так, наче зверталась до шлюбної пари, яка ось зараз перебувала тут, серед бережан, і голос її ледь-ледь тремтів (*Гуц.*). 4. Те, що свистіло вгорі, шугнуло в ґрунт, сухо грянуло, і гаряча суха хвиля газів забила Чернишеві дихання, кинула

геть, і він не зчувся сам, як опинився в траншеї, припергнї до стїнки... (Гонч.). 5. Вогнища то згасали, то знов спалахували, жахаючи собою темряву, і тоді здавалося, що на яр налетїли якїсь фантастичнї чорнї птахи, якї кружляють над ним, махаючи велетенськими крилами, і все намагаються викрасти тї вогнї (Ікай).

Вправа 540. Знайдїть у тексті багатокомпонентнї складнї речення, визначте їх типи. З'ясуйте, якими засобами виражаються в них смисловї вїдношення. Пояснїть роздїловї знаки.

1. Було це минулої осенї. Якось застукала мене посеред степу нїч. Немов і сонце недавно зайшло, і стежку було видно, а то враз споночїло, на небї зорї висїялися, по землї туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорї. Зїрвався я бїгти — страшно зробилося: нї людей, нї хаток поблизу, а тут ще й стежка загубилася. Тїльки зорї й туман. Та полином пахне — одсирїв на нїч. Пробїг, мабуть, з гони. Коли чую: холодом звїдкись потягло, немов од ставка або рїчки. Аж воно не ставок і не рїчка, а провалля. Кругом бур'яни, мало не по плечї менї, а посеред них — провалля. На днї туман лежить, і в туманї люди гомонять, дїти плачуть. Нарвав я собї полину, трави снопик пїд голови зв'язав та й прилїг у якомусь закапелку. Тепло менї, затишно, як на печї, тїльки й того, що небо видно. А згодом і неба не стало. Задрїмав.

Гр. Тютюнник

2. Мороз аж трїщав, градусїв за тридцять, але, дивно, клубочився густий туман. Холодна волога проймала до кїсток, шинелї і ватянки бубнявіли нею. Бїлою памороззю вкрилася зброя, одяг і обличчя солдатїв. З пухнастими, припалими їнеєм бровами двадцятирїчнї юнаки здавалися сивими дїдами. Дот таки вони взяли, але втрати були важкї,— загинула майже половина роти. Коли бїйцї опинилися в глибоких теплих бункерах, якї ще по-чужому пахли, паморозь вїдтанула, лиш на скронях командира роти вона так і забїліла назавжди...

П. Гурїненко

Вправа 541. Розгляньте будову поданих складних синтаксичних конструкцїй. Вкажїть на ознаки, що характеризують їх як перїод. Визначте тип кожного складного речення. Пояснїть роздїловї знаки.

1. Гей, хто на свїтї кращу долю має,
Як той, що, в школу станувши вїдмалу,
Про батька, матїр, брата забуває,
На чужїй мовї вчиться рїч нездалу,
Скїнчивши ж школи за той грїш народнїй,

Стає раб царський або раб господній
І лиш про себе, про зиск власний дбає,—
Гей, хто на світі кращу долю має?

І. Франко

2. Як ударили в підбори трактористи з ланковими,
Як війнули ті дівчата спідничинами новими,
Як лягли на плечі хлопцям молоді дівочі руки,—
Вся земля застугоніла від Полтави до Прилуки.

Л. Первомайський

3. Ще канонада стогне за горбами,
Ще стелиться над містом чорний дим,
Ще пахнуть смертю обгорілі ями
І, скрикнувши, обвалюється дім;
Ще на асфальті — кров, димитьс? цегла,
залізо битви, скровлене й криве,—
Але вже місто, вільне й неполегле,
Встає з руїн, світліє і живе.

М. Рильський

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

Вправа 542. У реченнях з прямою мовою поставте пропущені розділові знаки. Зробіть заміну прямої мови непрямою.

І. Чого зажурився мій любий козак питає дівчина вродлива (*Л. Укр.*) 2. От і купив, от тобі й нива думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля. І як це могла лучитися мені така пригода (*Коц.*) 3. То, мабуть, Рудик не витримає подумав Тихович коли б ще лиха собі не напивав, бо на кордоні не вільно стріляти (*Коц.*) 4. Мемет вдивлявся у море. Буде буря обізвася він, не обертаючись. Вітер дужчає — он на човні збирають вітрила... (*Коц.*) 5. Живися, кумонько, не погордуй, люба моя, припрошує Журавель (*Фр.*) 6. А йдїть, діточки, полуднувать та й батька кличте крикнула Кайдашиха тонким голосом (*Н.-Лев.*) 7. Поволі обвів зором широкий майдан, море голів, дітей на деревах і на дахах — майнула думка Ці колись розкажуть... І далі дивився в очі тих, що стояли близько (*Риб.*)

Вправа 543. Прочитайте уривки у формі діалогу. З'ясуйте, як впливає на розташування головних членів місцеположення слів автора щодо прямої мови.

1. Вона [Юля] повагом підійшла ближче, привіталась і запитала подружку:

— Підемо, Іринко?

— Підемо,— погодилася Іра, і дівчатка повагом, навіть не озираючись, рушили собі вулицею.

2. У пориві, не контролюючи себе, а просто так, як підказалося обставинами, вона мовила:

— То, може, я могла б поїхати... Денисе, ну чому ти такий, чому не довіряєш мені...

— Човен є,— сказав Денис,— тільки ти вже не гнівайся, Мар'яно, але тобі доведеться потім повернутися назад з цим човном. Подужаєш?

3. Борис усміхнувся:

— На лірику вас потягло... То Іспанія, то Лорка, а в нас, як на мене, просто мода.. Гітару дістати можна, навчитись грати...

— Може, й правда, що кожному народові потрібен свій інструмент для вияву настрою й просвітлення душі, — сказав Сергій, — але ж мода модою, та коли вона комусь знадобилася, гітара, то це ж таки неспроста... (З *те. Н. Бічуї*).

Вправа 544. Запишіть речення з прямою мовою, поясніть розділові знаки.

1. «Часом з нею ведеш розмову, як з людиною, що не чує тебе зовсім,— скаржився невідомо кому Денис.— Жінки вміють удавати, ніби вони слухають.— Зробить таку міну, пильно так стежить за кожним словом, ти їй про досягнення сучасної науки, вона очей з тебе не зводить і у відповідь ласкаво так: «Давай підемо в кіно, ми страх давно нікуди з тобою не ходили».

2. «Усе треба віддавати в музеї,— доводив батько,— тільки в музеї».— «Але ж це не варто виставляти в музеях,— заперечували йому,— і не все виставляється там, хіба краще, щоб не пропадало, як пропадає, маса звичаїв, слів, котрі вмирають разом з речами й звичаями».— «А ти скажи, скажи,— кричав на батька приятель,— з чого починалася «Третьяковка», що було б, якби не збирали друзі рисунків Модільяні?» — «О, це ви знаєте, ви знаєте надто багато»,— уже втрачав аргументи батько, а тільки сердився, я ставала в душі то на його бік, то на бік приятелів (З *те. Н. Бічуї*).

*Тексти для пояснювального і контрольного
диктантів*

1. ...Ірпінь тут, у Ярошівці й Томашівці, круто в'ється між виступами кам'яної гряди, що трохи нижче по течії, в широкій заплаві ріки, лежить широким гранітним плато, з кар'єрами, свіжими, де виробка, і старими, закинутими, залитими, наче величезні казани, водою. Ви, хлопчак, ровесники-однокласники, спекотної сіножатної пори

прибігали сюди, на ходу поскидавши нехитре своє вбрання, плюхкалися з розгону, аж бризками летіло вистояне на осонні та на лепехових запахах літепло, і годі було вас звідси виманити. Виохкували та виухкували, аж луна котилася луговою, аж поки чиясь мати або батько, бувало, й лозиною припрошали вас до домівок, бо вже й череди повернулися, спала й курява на трави-мурави, і місяць блідим серпиком вирізьбився на крайнебі, і хрущі волохато загули над вишневою задумою вулиць. Ви клялися, що більше цього не буде, що будете шовковіші шовку, нижче трави і тихіше води, хоча і клятвеники й клятвоприймальці розуміли, що то до наступного полудня, коли сонце зависне прями́сінко над неприкритою головою, розімліють на вгородах соняшники, запахнуть тютюново, і навіть тіні, що ганяють разом з вами по всіх усядах,— навіть вони десь подінуться, позникають, сховаються... Тоді...

М. Олійник

2. А що вже грязюка в світлоярівських степах була, то такої не знайдеш, мабуть, ніде в світі.

Та природа милостива до людей, і коли вона, з одного боку, відгородила Світлоярськ од усіх цивілізацій непрохідням розбагненого чорнозему, то з другого — поклала Дніпро, і світлоярівці в своїй закоханості й самозасліпленні вважали, що поза Дніпром немає України, бо ж думалося: Дніпро — як мова. Мово наша і Ріко наша! Невичерпна, вічна, молода, як весняне листя. Райдуги купаються в Дніпрі, небо хмарніє від птаства, червоновишневі зорі горять угорі, земля стогне від тяжкості хлібів, громи вигуркочують над просереддю Ріки, і садки вишневі коло хат, і хрущі над вишнями, і червоно в небо устає новий псалом залізу, а над усім мова гримить, і шепоче, і ніжно лашиться, і бунтується: «О люди, люди небораки...», і дух рве до бою, і діти просять «моні»; а матері лебедіють над ними, і мружаться гай..., і небо пахне сміхом. Мово вкраїнська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала з його мільйоннокрилим птаством! Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка.

Безжалний час не владний над мовою людською. Час жбурляє іржу своєї старості на слова й на тіло мови, та вона молодіє в своїх глибинах, червоногаряча, мов любов, і, навіть умерши, вперто воскресає то в священних гімнах, то в книгах поетів, то в записах на камені, на листку папірусу, на піску, на глині, у вдячній пам'яті покоління.

П. Загребельний

Довженків світ

Коли думаєш про Довженка, про коріння його дивовижної творчості, щоразу чомусь уявляється така-от картинка. Ще він хлопчик, вперше їде з батьком до міста. Виїхали вночі, і вже ось їм світає в дорозі; зелені луги Принесення купаються в росах, швидко розвидняється, і раптом, дух захопивши хлоп'яті, постає перед ним по небосхилу чудо якесь, ранковий міраж, сяюча казка, що, однак, не розвіюється, височіє в реальності: то відкривсь на горі старовинний Чернігів, білі грона його соборів на екрані світанкового неба.

Можна уявити, яку емоційну бурю в душі вразливого сосницького хлопчика мала викликати ця перша його зустріч з чудом мистецтва, рукотворним витвором сиводавніх зодчих, з архітектурними ансамблями, що справді виростили на узвишші, як білі сліпучі видива, і вранішнє сонце приймало їх у свої обійми, і від погляду на них у захваті никло все трепетно-зачудоване Задесення.

Як ці тисячолітні архітектурні ансамблі, так само не могли не сколихнути душу юного Довженка мудрі народні перекази, звичаї та легенди людей, яким мужньо жилося і тяжко чумакувалось, не могли не вразити майбутнього митця криваві бійки дядьків за межу, і материнські плачі та отецька задума, і зоряні ночі на конопасах біля озер, де, можливо, зацвітає папороть і високо вишуговують купальські вогні, що їх кожного літа запалює його поетична Сосниця. Усе довколишнє живило й стимулювало художній розвиток всебічно обдарованого хлопця, а надто ж, мабуть, щедро зачерпував жадібний дух його з моря пісень народних, бо ж той пісенний розлий-світ оточував його від коліски.

Духом звитяги, мужності, прадавньої слави овіяний край, де народився Довженко.

О. Гончар

ПУНКТУАЦІЯ

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В КІНЦІ РЕЧЕННЯ (КРАПКА, ЗНАКИ ПИТАННЯ ТА ОКЛИКУ, ТРИ КРАПКИ)

Вправа 545. З'ясуйте, за яким принципом ставляться в кінці речення розділові знаки. Чим розрізняються знаки відділювальні і видільні? Поясніть уживання розділових знаків у кінці речень у поданому тексті. Знайдіть випадки уживання видільних розділових знаків.

Чи знаєте, як цвітуть полини? Чи бачили, як весною на старих облогах-перелогах квітнуть гіркі сиві трави? Чи знаєте ви, як після нагрітого сонцем дня встає над полинами сивий дим і млосний чад пливе над степом? І, здається, тоді до вас говорять віки.

Сивий дух полинів, мов той хміль, настояний на солоді, п'янить і хвилює, проникає щемом у груди. І той, хто вдихне його, стане ніби дужчим від полинового сну і цвітіння, від сивого диму і приспаного грому.

О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли по степах неораних прадавніх скіфи?

... А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини? Тоді, коли не житом-пшеницею, а сивою тирсою, буркуном та ще сивим горем хлюпала земля наша аж за далекі обрії Дикого поля до самої Татарщини.

Щовесни проростають з кореня буйним зелом патини, цвітуть золотисто-сивою гіркотою серед літа і осипаються пізньої осені дрібненьким темним насінням, яке розносить по степу вітер.

Яка дивовижна стійкість, яка живучість! Чи не так і народ наш, сто раз толочений, топтаний ворожими кіньми, січений і рубаний чужими мечами, стріляний з автоматів і танків, вистояв у тих битвах, і живе, і гонить з дужого кореня нове пагіння, цвіте і сіється по землі, виборений, відстояний навіки.

За І. Цюпою

Вправа 546. Поясніть уживання трьох крапок у кінці речення, зіставте з випадками вживання цього знака в середині речення.

1.—Та нащо вам, Гнате Васильовичу, той кабан. Нікудишній, хіба з нього — м'ясо...

— Помагай,— уперто буркнув дебелий дядько, пойменований Гнатом Васильовичем.

— Нікудишній кабанчик, хай йому грець, а ми через нього халепи не оберемось. Киньте... (Гуц.). 2. «Ясени, ясени... Бачу вас за селом край дороги...» А й справді. Стоять на краю села. Ніби вийшли зустрічати когось із далекої мандрівки (Павл.). 3. Багнетів гострий блиск... шапки кругом лахматі... Коло дзвінка сестра, сумуючи, стоїть... А мати не прийшла на бій випроводжати... і серце іноді невільно защемило... (Сос.). 4. Зойк болючий моїх страждань розрушить пекло і скрізь настане рай — без краю... Гордю всіми, всіх нехтую.— Однак... Пробі! джожу?., ридажу?.. Клонюся?.. Я корюся, цілую сире землицю?.. Що я чую! «Життя — мара, а там — предвічна страшна конечність...» (Карм.). 5. А я ... аж страшно, як згадаю. Я сам пішов у москалі (Т. Ш.). 6. Утерлася, повернулася, пішла... тільки мріє (Т. Ш.). 7. Все співають,

як діялось, сліпі небораки,— бо дотепні... А я ... а я тільки
вмію плакати, тільки сльози за Україну... А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому! Хто його не знає! (Т. ЯЛ).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

Тире між підметом і присудком
та на місці пропущеного присудка

Вправа 547. Поясніть уживання тире між підметом і присудком та його відсутність.

- I. 1. Слова — полова,
Але вогонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометей.
- І. Франко*
2. Вона [поезія] — це шовк, вона — едwab,
Водиця і травиця...
А як повстав на пана раб,—
В руках повстанських криця.
- М. Рильський*
3. Ми — тіні. Ми — криця. В обіймах імлі
ми гімни тобі заплели,
червоний тероре!
- В. Чумак*
4. Очі — дві волошки в житі
На Україні, там, у нас.
Коси — жмут ясний пшениці
На дорозі, там, у нас.
- Олександр Олесь*
5. О ні, Поет — не гладіатор,
Щоб бавить наговп цирковий!
Поет — пророк, Поет — новатор
І вільний мучень життьовий.
- Г. Чупринка*
6. Ой не крийся, природо, не крийся,
Що ти в тузі за літом, у тузі.
- А була ж ти — як буря із громом!
А була ж ти — як ніч на Купала...
- Я. Тичина*

7. Червоні плями листу осіннього —
Криваві рани на сірих вулицях...
І сонце — вже не сонце... Тінь його
На небі хмуриться, у хмари шуляться.

В. Еллан

- П. 1. Наш народ безсмертний, наш народ великий (*Сос.*).
2. Ти мені не байдужий, бухгалтере з обличчям аскета (*Пол.*).
3. Ти для мене з того часу вже не байдужим став, з тієї хвилини кожне з вас, всі ви — мої (*Пол.*).
4. Ти давно вже дружина другого, я ж — відомий український поет (*Сос.*).

Вправа 548. Поставте, де потрібно, тире між підметом і присудком, поясніть його вживання.

1. Згадай, безумче! Світ не тільки ти: крім тебе, є думки, планети, птиці (*Рил.*).
2. Твої діла вони одні нетлінні, і ти між квітів найясніший квіт (*Рил.*).
3. Звичайно, про Довейка і Домейка тепер пишуть то був би кепський тон. ... Я згоджуюсь: і Галя і Зюлейка давно набридлий і нудний шаблон (*Рил.*).
4. Це дивна путь моїх метаморфоз (*Др.-Хм.*).
5. Очі два озерця морської води (*Коц.*).
6. А люди як поле пісень і пшениці (*Погане.*).
7. Танцювати не снопи в'язати (*Нар. ме.*).
8. Мир та лад великий клад (*Нар. ме.*).
9. Гроші добрий слуга, та лихий пан (*Нар. ме.*).
10. Дівчина як вишня, ще й героєм вийшла (*Нар. ме.*).
11. Життя прожити не поле перейти (*Нар. ме.*).

Вправа 549. Перепишіть, розставляючи, де треба, тире між підметом і присудком. Відзначте випадки, коли тире може ставитись або не ставитись залежно від інтонації.

1. На вечір клонить. Тиша ніби скло (*Б. Ол.*).
2. Мої сини як зима і весна. Старший меткий і проворний, як задерикуватий зимовий день. Молодший неврівноважений, як весняна повінь (*Ян.*).
3. О, це тонка річ гумор... (*Загр.*).
4. — А ти моторний хлопець,— похвалив його Григорій (*В. Шевч.*).
5. Валик ще маленький, щоб різати дрова (*В. Шевч.*).
6. Життя наче сад той барвистий (*Сос.*).
7. Життя як той потік, а час мов океан (*Лен.*).
8. Мадонну малюють це не писати строфи, а очі річ тонка, далеко не проста (*Мал.*).
9. А брови у неї такі шовкові! Руки у неї такі тендітні! Очі у неї такі привітні! І вся вона як жаринка (*Кост.*).
10. Воля й сила в нас єдина, бо родина ми одна (*Рил.*).
11. Сварка чоловіка з жінкою то літній дощ (*Нар. ме.*).
12. Чуже красне, своє найкрасніше (*Нар. ме.*).

Вправа 550. З'ясуйте, в яких реченнях тире вжито на місці пропущеної зв'язки, а в яких — на місці пропущеного присудка або іншого члена в неповному реченні.

1. І будуть народи всі йти до країни, де піснею — мова, а думка — всесвіт (*Пачов.*). 2. Відкриваю заплакані очі... Навкруги — порожнеча німа (*Загул.*). 3. Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя (*Ст.*). 4. Співала ж дзвінко, дужо, незрівнянно. А голос був — із чистого срібла! (*Тич.*). 5. В сонце цілять стріли-трави, сонце — в трави й буйний ґрунт (*Чум.*). 6. Обличчя — мов сон, чи секунди... (*Йоганс.*). 7. Знов погляди їхні зійшлись, як мечі: у нього — нещадний, благальний — у неї (*Нех.*). 8. Класична пластика і контур строгий, і логіки залізна течія — оце твоя, поезіє, дорога (*Зеров.*). 9. Мій перший квіт — то лілієвий дзвін, у другому — трояндних мрій принада, в останнім — пристрасті яркий рубін (*Др.-Хм.*). 10. Ні, ні, на вороних уже не грати: я — в кам'янім, у кам'янім мішку (*Др.-Хм.*). 11. Понад садом — крук, понад степом — свист (*Багр.*). 12. Я затримувать вас не буду: Вам — туди, а мені — сюди (*Терас.*). 13. Мої пісні — над рікою часу калиновий міст, а я — закоханий в житті поганин. Зніми мені легенькою рукою сніжинку із брови, а з серця — лід (*Ант.*). 14. З піснею дружити — ніколи не тужити. 15. Держав дві корови, а тепер — дві ворони. 16. Гроші йдуть до багатого, а злидні — до бідного. 17. Куліш — не каша, п'ять рублів — не гроші (*3 народної творчості*).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В ПРОСТОМУ УСКЛАДНЕНОМУ РЕЧЕННІ

Кома і тире в реченні з однорідними членами. Двокрапка і тире при узагальнюючих словах

Вправа 551. Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними і неоднорідними означеннями.

1. Зворушення опанує мою душу. Чим більше вглиблююся в прикмети мого героя, тим сильніше чую, що таки не видержу і впаду в ліричний, дифірамбічний тон і, замість аналізувати, почну оспівувати свого героя (*Фр.*). 2. Довкола незвичайного пам'ятника стояли молоді пружні дубки, немов зелені факели торжествуючого життя (*Цюпа*). 3. Дорога спустилася у वोгкий, густо затемнений видолонок (*Тур.*). 4. Бездумні роси на траві поблідлій живуть життям ритмічним і легким (*Пул.*). 5. Ніна вийшла з дверей університету на площадку під великими червоними колонами (*Соб.*). 6. В затишно завішеному кутку лежав повненький рум'янощокій хлопчик (*Байи*).

Вправа 552. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при однорідних членах, з'єднаних сполучниками. Поясніть пунктограми.

1. Мовчить собор. Щоразу перед ним Баглай почуває якийсь дивний смуток і щось навіть тривожне. Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке велике, як навівають на людину степ або ескадри хмар серед бурі або окутані вічними димами чорні індустріїні бастіони заводів... 2. І праведників і грішників усіх він (собор) єднав. 3. В небі свист і виття блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух. 4. ... Птахи то згаснуть то знову виринуть у тій буро-оранжевій повені і, мов рибки, трепещуть у ній. 5. Мати працювала на постійній, свинаркою. Літо й зиму будень чи свято із світку й до ночі тільки приплodi опороси запарки комбікорм... 6. Хотілося затулити вуха втекти та все ж пересилила себе досиділа, поки він докричав свою лекцію до кінця. 7. Відтоді й не бачила більше ні його ні його півнячого кашне. 8. Життя в цих людей відкрите, живуть поокремо а якое ніби й спільно на видноті. 9. А молодь частіше торгується біля Баглаєвого або ще... Орлянченкового двору. 10. Не було зараз ні ляку ні бентеги в дядьковім голосі. 11. Бо ми хоч бідні але горді. Живемо в тіні але сонце бачимо. 12. Тридцять чи сорок тисяч років тому невідомий митець при відблисках вогнища вивів у печері перші контури мамонтів. 13.— Привіт матері передай. Вона в тебе старушка хоч і сувора але справедлива. 14. Після відвідин музею якое збадьорилося: чи піонери навіяли своїм шебетом добрий настрій, своєю дитячою безхмарністю чи ота малинова козаччина вольовита, безстрашна. 15. А вона тільки й має від своїх Вовчугів вовчий білет та й той неписаний усний (*За те. О. Гончара*). 16. Ми з Терешком як не сіємо то жнем (*Воскр.*).

Вправа 553. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки для відділення однорідних членів, з'єднаних повторюваними сполучниками.

1. Запахла осінь в'ялим тютюном та яблуками та тонким туманом (*Рил.*). 2. Приклепаємо косу та поїдемо на сінокіс на Десну та накосимо сіна та наловимо риби та наваримо каші (*Довж.*). 3. Чи в Києві чи в Полтаві чи в самій столиці ходив чумак з мазницею помежи крамниці (*Руд.*). 4. Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим... Не то сон не то забуття склепляло повіки (*Коц.*). 5. А вві сні я бачив сонце і поле безмежне і стежки без краю в достиглих хлібах (*Збан.*). 6. З моря долітав то рев прибою то завивання сирени (*Гонч.*). 7. Чи сумно вам чи радісно читать оповідання про велику драму? То хочеться над вами заридать то заспівать з раптового нестяму (*Л. Укр.*). 8. Не треба їй (пісні) ні сліз ні спочування (*Л. Укр.*). 9. У землю врізає (чи то місто дорога чи луг), у землю плуг (*Тич.*). 10. Поете! Будь собі суддею, і в ночі тьми і самоти спинись над власною душею і певний

суд вчини над нею і осуди і не прости (*Рул.*). 11. Ні вінками Атен ні руїнами Трої не прославив тебе чужоземний Боян (*Филип.*). 12. Христя прохала батька привезти з міста гостинця — хоч перстень хоч сережки хоч стьожку яку-небудь (*Мирн.*). 13. Судьба моя, не обминай мене, бува, турботою ні пилом сивим... ані слізьми ані людьми ні жалоюми — болями (*Мал.*).

Вправа 554. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки між однорідними членами, перед чи після узагальнюючих слів.

1. Готичний присмерк еллінську блакить легенд біблійних мідь, вісон і злато все можемо на полотні віддати чи на папір слухняний перелить (*Рул.*). 2.1 все поволі зникає море скелі земля (*Коц.*). 3. Зо всіх куточків зі стін з вікон з долівки і з мене самого вставали згадки дитинства і пливли передо мною (*Коц.*). 4. Всюди і на вулицях і круг стадіону і обабіч дороги до заводу росли молоді осокори клени й каштани (*Соб.*). 5. Тиша була наповнена всякими звуками і дзвінкою піснею жайворонка і дзижчанням польових мух і тихим мелодійним шелестом стиглого жита (*Коц.*).

Текст для пояснювального диктанту

Все взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі,— все вже на возі... Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До Десни верст п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знов одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Усте по вузесеньких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брати праворуч униз і з розгону — через річечку бродом і далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство.

... Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку.

За О. Довженком

Розділові знаки в реченнях
з відокремленими другорядними членами

Вправа 555. Поясніть уживання (або відсутність) коми при відокремлених узгоджених означеннях.

1. До нього [Валика] прийшла на той ганок осінь зі своїми запахами та теплом і весь отой жовтий, багатий, осяяний сонцем світ (*В. Шевч.*). 2. Та серце вірить, повне прохолоди, дитячим неосіннім холодам (*Рил.*). 3. Люди живуть на землі, люди, великі й малі (*М. Тк.*). 4. Наче зачарований велетень, стояв ліс, опушений весь інеєм білим, покритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом (*Коц.*). 5. Перший сніг! Хто не пам'ятає його, першого, білого, аж голубого, пухнатого, м'якого (*Збан.*). 6. Корній Чумак, весело усміхнений, звівся з канапи (*Гол.*). 7. Оповитий тишею степ дихав пахощами росяних трав (*Панч.*). 8. Приходили інші хлопці, дівчатка — цікавіші, розумніші, присмніші.., а син любив тільки цього — шепелявого (*Віч.*). 9. Благодатний, дожджаний, дивним сяйвом осяяний, золотий вечірній гість [дощ] впав бадьоро, свіжо, дзвінко на закурені будинки (*Рил.*). 10. З очеретів чутно голос сопілки, ніжний, кучерявий (*Л. Укр.*). 11. Як байдужий старий літописець, сам холодний, безсилий давно, людські сні переписує місяць на широких небес полотно (*Рил.*). 12. Раз в темних пралісах вони в скалистій печері ночували. Втоплена, вона заснула, голову поклавши на камінь (*Фр.*). 13. А вона [Єлька] йшла мовчки, похнюплена (*Гонч.*).

Вправа 556. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки для відокремлення узгоджених і неузгоджених означень.

1. Кузьма Осадчий! Усмішка до вух сам закудланій у зашмарованій майці в пилюці... (*Гонч.*). 2. Магазаник одержав жаданий хутірець з садком з сіножаттю і ставом (*Ст.*). 3. Босий без ременя без пілотки він здавався зараз якимось особливо юним і вільним (*Гонч.*). 4. Ранок веселими руками промінців викочує з-під землі пшеничний колобок сонця і ставить його на зелену з туманцем скатертину озимини (*Ст.*). 5. Все ж він [солдат] оглушений боєм палаючий кров'ю почув той писк і зупинився над окопом, над породіллею (*Гонч.*). 6. Цей старовинний ще козацьких часів собор був він од Єлька в дитинстві захований обрієм Вовчугів (*Гонч.*) 7. Іноді прокравшись до паркана не помічена подовгу дивиться вона з темряви палісадника на людей Зачіплянки (*Гонч.*). 8. Гойдається вечора зламана віть туга, наче слива, рудою налита (*Стус.*). 9. Мені зоря сіяла нині вранці устроплена в вікно. І благодать така ясна лягла мені на душу

сумиренну... (*Стус*). 10. Куріє руїна. Кривавим стікає потоком і сонце татарське стожальне разить наповал (*Стус*). 11. А в гаю на схилах ще лежить сніг припорошений і присипаний почорнілим торішнім листям й дрібним галуззям (*Авт.*). 12. Раптом я уявив Мальованого переді мною. Він не звивався, як на судовому процесі, а стояв зігнутий з обвислими руками з похнюпленою головою (*Авт.*). 13. Тітка Чаплиха завжди така балакуча нині мовби краплиною горілки похлинулась (*Гуц.*).

Вправа 557. Перепишіть речення з відокремленою прикладкою. Поясніть уживання розділових знаків для її виділення.

1. На порозі стояв Артем Коляда, їхній бережанський коваль (*Гуц.*). 2. Пізно ввечері, а то й уночі... учитель на пенсії Нестор Іванович Басистий виходить надвір (*Гуц.*). 3. Живий дух досвітніх вогнів завше наvertsав пам'ять до наших національних святинь-обрядів і звичаїв, пісень і мови, родовідних традицій (*Скур.*). 4. Обидва — і Олекса-механік, і Баглаєнко молодий — повискакують з хати на дитяче алакакання і теж стануть дивитись у бік собору (*Гонч.*). 5. Зачіплянку на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь край обер-майстра Ізота Лободи, заслуженого металурга республіки (*Гонч.*). 6. Ліс, або, як серби кажуть, шума,— це не просто сосни та дуби... (*Рил.*). 7. Він [Покришень], сам поет по натурі, людина з тонкою душею, тамував у горлі сльози замилювання (*Збан.*).

Вправа 558. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть виділення прикладки комами або тире.

1. Сільський чабан дід Свирид показав та розказав мені, як із тієї солом'яної стрічки бриля робити (*Збан.*). 2. Чуєш у собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн? Собор? Горда поема степового козацького зодчества вона щоразу хвилює тебе, щось навіває... (*Гонч.*). 3. Такі як батько твій Ізот Іванович трудяга-ветеран справжній представник його величності робітничого класу (*Гонч.*). 4. Директор закладу британоголовий в'язистий мужчина в чесучевім костюмі сидить у затінку під горіхом під зеленим його шатром (*Гонч.*). 5. Кожен меч промінь світла небесного впав згори й знову угору зроста; кожен звук відгук сили одвічної, що руйнує й будує міста (*Л. Укр.*). 6. Він був відомий як людина широких мистецьких смаків меценат театру колекціонер шедеврів малярства аматор музики (*См.*). 7. Вона була педіатром себто лікаркою по дитячих хворобах (*Ян.*). 8. Вальдшнеп або лісовий кулик благородна птиця, трохи менша як

наш голуб (О. В.). 9. Край головного плота окремо від лоцманів самотньо стояв молодий дніпропетровський коваль із залізничних майстерень Петро Гонтар (Ваиш). 10. Квіти особливо пальми і аспарагуси відразу навіяли життя у мертві кімнати (Вільде). 11. Довге життя випало старій Дорошенчисі або Чабанісі, як частіше її називають (Гонч.). 12. Мемет... як комерсант стояв вище партійних суперечок (Коц.). 13. Членом «Гарту» я був і сам як книжковий ілюстратор (Довж.). 14. Ми юні волі оборонці ступили на громовий шлях (Сос.).

Вправа 559. Поясніть розділові знаки в реченнях з відокремленою обставиною, вираженою дісприслівником або дісприслівниковим зворотом.

Світліло небо над долиною, і відступила знеможена ніч, здаючись на волю дню. Високі, могутні, вставали гори на заході, перетинаючи широкими грудьми шлях чужим вітрам; і гасли, і западали вогні по хатах — один, другий, третій, ніби це вони, розчиняючись, танули в темряві, сіяли бліде світло навколо, творили день.

Сріблився, набираючись сили, день. Вузькі промені світла, ковані з білого металу, легко проходили крізь двері й бриніли через увесь погріб. Макар бачив, як старшина, не підводячись, пересунувся убік з їхнього шляху, обпершись на мить об світло руками. З погляду художника, це було ефектне видовище: білі, тремтливі смуги світла, які не розчиняли темряву, а ділили, розсікаючи, на високі, від долівки до стелі, довгі прямокутники, і постать людини, вихоплена з півми, і її яскраво освітлені руки, якими вона відштовхувалася від променів, ламаючи їх на скляний дріб'язок.

Смуга світла... Вона то вужчала, яскравіючи, то блідла, розширюючись, була — як промінь прожектора, який світив через життя, через роки у минуле, і Макар бачив те, що діялося на вузькій смужці життя, обмеженій чорними стінами невідомості...

II. Гуріненко

Вправа 560. Перепишіть речення, розставляючи, де треба, коми для відокремлення обставин, виражених дісприслівником або дісприслівниковим зворотом.

I. 1. Запалившись Василюк з неприхованою гордістю розтлумачувала Ліні, що тут і до чого (Гонч.). 2. Кузьма плигнувши всідається на тій фуфайці (Гонч.). 3. Там могили з буйним вітром в степу розмовляють, розмовляють сумуючи (Т. Ш.). 4. Закрутивши чорні уси за ухо чуприну підняв

шапку — човни стали (*Т. Ш.*). 5. Вона все ходить, з уст ні пари. Широкий Дніпр не гомонить: розбивши вітер чорні хмари ліг біля моря одпочить (*Т. Ш.*). 6. Видно, як працює не розгинаючись убогий тесля зв'язавши ремінцем волосся буйне (*Л. Укр.*). 7. Тесля рубонув так по ціпилну, аж воно зломилось. Він кинув спересердя друге взяв не встаючи (*Л. Укр.*). 8. Гуркіт канонади ревів не перестаючи (*См.*). 9. Він говорив не поспішаючи з крижаним спокоєм (*Гол.*). 10. Хілон (дуже молодий хлопець, говорить запинаючись): Вибачай... (*Л. Укр.*). 11. Земля осипаючись глухо шумить у мить тишини після вибуху бомби (*Баж.*). 12. Вона йшла опустивши голову неначе щось видивлялася на дорозі (*Мушк.*). 13. Сікач незважаючи на свою чималу вагу і короткі ноги дуже прудко бігає (*О. В.*). 14. Сонце шукаючи броду сторожко зупинилося посеред ріки (*Ст.*).

II. 1. Спав [Орлюк] мертвим сном на двадцятиградусному морозі в снігу, коли санітари поклавши поранених на ноші почали брати і його.— Сплю, куди тягнете! Живий! — Гукнув просинаючись до санітарів.— Клади назад! — І знов задавав хрופака... (*Довж.*). 2. Далеко не кожному вдавалося вижити, та вмираючи вони перемагали (*Збан.*). 3. Запрошуючи Твердохліба сісти і всідаючись вигідно й зі смаком сам почав директор без передмов... (*Загр.*). 4. А тепер, виходить, віднайшов! Знайшов не шукаючи не сподіваючись забувши думати?... (*Загр.*). 5. Не сіявши не оравши не буде жито родити (*Нар. те.*). 6. Максим стояв притулившись чолом до вікна й дивився в ніч, яка наче поглинаючи поїзд всмоктувала його вагон за вагоном (*Риб.*). 7. Мати запобігала перед нею, але Ліна уникала будь-яких розмов робила все механічно зціпивши зуби (*В.*). 8. Жінка йде поволі і трохи зігнувшись (*Довж.*). 9. Не все вам бігать по горішки жаргуючи у тихий гай (*Гл.*). 10. Берези й клени ще недавно голі стоять зеленим маючи гіллям (*Рил.*).

Вправа 561. Допишіть речення (розставляючи, де треба, коми), введіть відокремлені обставини, виражені зворотами прийменниково-відмінкової форми іменника. Який принцип покладено в основу такого відокремлення обставин на письмі? Від чого залежить відокремлення/ невідокремлення таких зворотів?

З р а з о к : 1. Донька Яцубина, всупереч волі батька, влаштувалася працювати на каналі (*Гонч.*). 2. Ми йдемо сединою бульвару — в напрямку до східців у порт (*Ян.*).

1. Відповідно до .. звіт буде подано вичерпний. 2. Згідно з .. наша планета уже пережила і буде переживати в майбутньому великі катаклізми. 3. Багато явищ незважаючи на .. лишаються нез'ясованими, принаймні в наш час.

4. Завдяки .. будинок сиріт буде забезпечений необхідними медикаментами. 5. Попри .. собака залишається другом людини. 6. В силу .. ми змушені були змінити маршрут екскурсії. 7. Очевидно, тепер з огляду на .. можна ставити питання про будівництво нового вокзалу. 8. У нас залежно від .. може по-різному вирішуватися ця проблема.

Вправа 562. Перепишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки для відокремлення уточнюючих слів і зворотів, виражених прислівником або прийменниково-відмінковою формою іменника.

1. Опустились інопланетники в степу неподалік від траси, й було це рано на світанні, коли пташки росу п'ють (*Гонч.*). 2. Потім всі четверо відійшли набік, щось поговорили між собою, і сержанти пішли в ліс, а командири стали поперед колон і повели далі з лісу (*Тют.*). 3. Йому (Дорошенкові) іноді здається, що й рідній матері він був дорожчий отой морський, буряний ... Отам ти був людиною серед штормів (*Гонч.*). 4. А надвечір Віталіків мотоцикл доставить Тоню прямісінько в табір до самого її намету (*Гонч.*). 5. Надбережжя теж пустинне безлюдне. Тоня вперше тут серед цих кучугур (*Гонч.*). 6. Дуже часто зовсім несподівано в думках зринає спогад про зимову ніч (*Коз.*). 7. Устане Чіпка рано ще до схід сонця набере хліба в торбу візьме малахай... та й іде в царину до землянки дожидати, поки збереться отара (*Мирн.*). 8. Це було літом саме в жнива (*Коц.*). 9. Жодна підвода не йшла назустріч на схід (*Гонч.*). 10. Цілу ніч до зорі я не спала. Прислухалась, як море шумить (*Л. Укр.*). 11. Він дзвонив цілу годину майже безперестану від одинадцятої до дванадцятої (*См.*). 12. Зла кров убивства. Вона відкидає людство на цілі віки назад до печер у норі до чотириногості й плазування (*Загр.*). 13. То все були розмови між друзями в чотири ока (*Загр.*). 14. Дерева на горі купали свої корони в низько приопушеному небі, а тут у долині було ясно (*В. Шевч.*). 15. Коли дівчинка крутилася там унизу під брамою на другому боці вулиці крутилася верткою дзигою тоненькою з ногами-шпичками з коротеньким волоссям смішна кругловида дівчинка,— він запевняв, що все прочитано, все прочитано, все вирішено,— і біг униз (*Біч.*).

Вправа 563. У поданих реченнях виділіть звороти з прийменниково-відмінковою формою іменника у родовому відмінку або прийменника й інфінітива. Які значення виражають ці звороти і від чого залежить вибір — відокремлювати чи не відокремлювати їх?

1. І ніхто того не чує, не знає й не бачить, oprіч Марка маленького (*Т. III.*). 2. А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдалині темну непорушну гору якусь

(Гонч.). 3. Пахне грибами й медом, вогкістю пахне тією, що, опріч назви осінь, немає імені їй (Рил.). 4. Всі, за винятком Бойчука, дивилися на свого шкіпера (Трубл.). 5. Замість відповіді мати голосно сміється (Донч.). 6.— Дивно! Патриції, замість іти на збори, ведуть якісь балачки по кутках! (Л. Укр.). 7. А я не знаю нічого ніжного, окрім берези (Л. Укр.).

Вправа 564. Перепишіть речення, поставте, де треба, розділові знаки. Обґрунтуйте відокремлення другорядних членів речення, уточнюючих зв'язків.

1. Старшокласники хлопці й дівчата розбрівшись невдовзі позникали в зелених виноградних хащах (Гонч.). 2. Тоня бризкає спроквола водою вгору, і звідти з синього неба білосніжні перла летять справжнісінькі перла блискучі осяйні (Гонч.). 3. Стежечка повела їх угору між піщані кучугури порослі лозами й молоденькими роков чотири тому посадженими соснами (Мушк.). 4. Ніч була темна аж чорна (Коц.). 5. Хлопчик знов притулювся щокою до подушки і зігрітий з обох боків гарячим диханням батька і сестри заснув (Цюпа). 6. Дебелі воли лежали підгорнувши під себе ноги великими білястими масами і здавалися здалека сірим камінням розкиданим по схилу поля (Довж.). 7. Замість виснаженої, смертельно втомленої колони пролітали перед ним зараз лави інших мовби окрилених людей (Гонч.). 8. Заглиблений в свої думи Дмитро не чув, як навколо нього сумовито гомоніли сплетені гілки дерев тихо роняючи листя (Ст.). 9. Василько незабаром помітив, що він їде не дорогою а так лісом навмання (Коц.). 10. Галина як паністка стала акомпанувати Вадимові (Ле). 11. Повісивши голову поплентався Федірко з вигону (Збан.). 12. Веселі і горді хоробрі і чулі вони [друзі] у годину страшної навали життя своє теж підставляли під кулі (Мал.). 13. Непереможний я сміливою ходою іду в нові незвідані світи (Логв.). 14. Листатий чауш або «волове око» як його тут звать буйно розрісся цієї весни (Гонч.). 15. Він полюбив, щоб до Волі приходили гості зокрема Рада й Аліна (Ян.). 16. Якусь мить Коля ще дослухався до звуків зокола знадвору (См.). 17. Стогнав поранений товариш вогнем знекровлений без сил (Ус.). 18. Марне змагання! Підхоплений бурєю хвилею змитий не спам'ятавшись мчить він назустріч загибелі власній (Зеров).

Вправа 565. Запишіть текст диктанту. Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними та відокремленими членами речення.

В глибині саду на східцях веранди сидить і сама чабаниха Дорошенчиха, вона теж ніби з каменю тесана. Цілі години

сидить так — плечами до степу, очима до моря — виглядає сина, що десь у далекому плаванні. Мовчить скіфська, загадково усміхнена, у своїй кам'яній мережаній одежі, мовчить цілими днями й ця, в суворому смутку, в старечій непорушності вічного свого виглядання. А коли син не прибуде, то, здається, вона й скам'яніє і буде тоді в парі з скіфською німувати біля цих воріт, сина й тоді ждучи.

Охайна, прибрана, в білій чистій хустині, сидить жде.

... А йди лишень, сину, сюди...

Коли хлопець підходить до неї, стара запитує, чи бачив він те судно, що в лимані стоїть, та чув про нього, і, довідавшись, що хлопець на власні очі бачив його, стала з незвичайною жвавістю допитувати — яке ж собою те судно? Чи біле воно? Та чи з високими щоглами, чи таке тобто, як те океанське, фотографія якого висить у неї в хаті і яке водить її син... Для неї не було б, здається, несподіванкою, якби це саме він, син її — капітан Дорошенко — прибув із далеких плавань додому, прибув би кораблем аж сюди та кинув якір на видноті у рідному степу, поблизу матеріної домівки.

Хлопець, однак, змушений розчарувати стару. Не біле воно. І не з високими щоглами. Сиза залізна гора мареніє серед моря. Бойове судно, на якому бінокль, певне, можна було б помітити і жерла гармат.

О. Гончар

Розділові знаки при вставних словах, словосполученнях, реченнях та звертаннях

Вправа 566. Поясніть функції вставних слів, словосполучень, речень та розділові знаки, їх відокремлення від речення, до якого вони вводяться.

1.— Мої люди дуже втомилися,— зітхнув капітан.— Вони ще не відіспалися після боїв на Дніпрі і, природно, їм треба в першу чергу відпочити (*Тют.*). 2. Звісно, я міг би написати цілу повість життя, але цей шлях дуже далеко завів би,— я і так боюся, що подав вам багато зайвого і вже, напевно, нецікавого (*Коц.*). 3. Як на моє розуміння, то нині — час новаторства, нововведень. Може, справа, яку розпочну сьогодні, для когось теж стане традицією (*М. Ол.*). 4. Працював я, треба сказати, на совість (*Збан.*). 5. Осідає чорна ніч білим снігом на хати. Осідає — дивна річ — білізна із чорноти (*Павл.*). 6. Щоліта Григорій приїздив у Шилівку на відпочинок., у селі йому, либонь, найкраще працювалося (*Гр. Тют.*). 7. Вона [нитка кабеля] єднала його з командни-

ми пунктами, з сусідами і з тилами, єднала, зрештою, з самою Батьківщиною (*Гонч.*).

Вправа 567. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки для відокремлення вставних слів, словосполучень і речень та вставлених конструкцій. Поясніть правила вживання видільних знаків — ком, тире, дужок.

1. Старому видно було ніяково за те, що виявив перед незнайомою людиною слабкість (*Гонч.*). 2. Правду кажучи сподівався я, що буде це ближче (*Гонч.*). 3. Відступати нам по-перше пізно, а по-друге немає підстав (*Соб.*). 4. А так взагалі жилося й працювалося Іванові Івановичу ще раз кажемо непогано (*О. В.*). 5. Полювання як бачите не якась там легковажна дрібничка, а дуже й дуже поважна справа (*О. В.*). 6. А проте скажу тобі не було нічого більш важливого й потрібного, ніж та щоденна, скромна, непримітна праця тисяч невідомих сіячів на цій духовній ниві. Хай може я і помиляюсь, але так вважаю (*Биков.*). 7. Як дісталася, що поранений перед тим ми заходили до іншої сім'ї в крайню хату, як дізналася, хто ми такі, всіх забрала до себе (*Биков.*). 8.— Здається твій зв'язковий об'явився. Завтра ж у заметіль підеш із ним до свого загону (*Ст.*). 9.— А ви ж звідки і чи надовго до нас? Курінь я бачу нап'яли добрячий (*Цюпа.*). 10.— Одне слово збирайся. Машина тут неподалік (*Цюпа.*). 11. Словом ви поїхали на лугові озера, на очерети й тихі-тихі плеса. Само собою розуміється, що ви берете з собою рушницю це така штука, що стріляє, набої і всілякий інший мисливський реманент... (*О. В.*). 12. Збираєтесь ви значить на лисиць (*О. В.*). 13. Є чутка може це й химера, і кут зору може й слухний кут, що греки, начитавшись Гомера, його кіммерів поселили тут (*Кост.*). 14. Всі ці високі гості безперемінно зупинялися на ночівлю в Кіндрата Шовкуненка хоч до райцентру рукою подати, бо знали напевно, що господар і пригостити як слід спроможеться, і тепленької олійки жбанок у бідарку вкине з оберемком сіна чи соломи (*Гр. Тют.*). 15. Данило Коряк, чоловік худий, цибатий, плоскогрудий, але широкий у кості сорочка на його плечах розіп'ята, мовби кроляча шкурка на граблиці, лаштується в путь (*Гр. Тют.*). 16. Солдати зскачуть, підштовхнуть де в них береться сила? і за машиною йдуть, щоб знову не засіла (*Пере.*). 17. А Мишенятко під вербою почуло, що м'ясце пахтить, та й крадеться поміж травою яке мале, а вже хитрить! (*Гл.*).

Вправа 568. З'ясуйте функції звертання, особливості інтонаційного відокремлення від основної (інформативної) частини речення та місце звертання в реченні. Поясніть розділові знаки та специфіку виділення вокативних речень.

1. Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти.
2. Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
3. «...І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш».
«Дочку, у Вільшаній?»
«І титаря, коли знавав».
«Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема,
Та й упав додолу.
4. ...Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодою,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітняя,
Єдина думо
Пречистая!.. Ти витаєш...
5. Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину,
Як вона у пана злого
І за що страждала?
6. А іноді й на Елеон
До його бігали малії.
Отож прибігли: «О святії!
Пренепорочніє!» — сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував благословляя...

Т. Шевченко

Вправа 569. Перепишіть речення. Поставте пропущені розділові знаки, що виділяють звертання. Поясніть їх уживання та як впливає на інтонацію семантика звертання.

1. Мавка:

Коли б ти нічко швидше минала!

Вибач кохана! Ще ж я не знала
днини такої, щоб була щасна
так, як ти ніченько так, як ти ясна!

Чом ти березо така журлива?
Глянь моя сестронько таж я щаслива!
Не рони вербо сліз над водою,
Буде ж матусенько милий зо мною!..
Батьку мій рідний темненький гаю
як же я ніченьку сюю прогаю?
Нічка коротка — довга розлука...
Що ж мені суджено — щастя чи мука?

2. Русалка Польова:
Ой горенько Косо моя
Косо моя золотая
Ой лишенько красо моя
Красо моя молодая...

3. Мати (сплескує руками):
Ой лишенько Іще не починала!
Ой мій упадоньку Що ж ти робила?
Нездарисько Нехтолице Ледащо

Леся Українка

Вправа 570. Запишіть тексти, поясніть уживання розділових знаків при вставних словах, словосполученнях, вставних і вставлених реченнях та зверненнях.

I. Справді, десята чи п'ятнадцята машина з міста... зупинилася на узбіччі й узяла нас.

В дорозі стало трохи спокійніше, тільки часом здавалося, що їдемо надто повільно, і я ловив себе на тому, що подумки лаю шофера, хоч, на тверезіший погляд, їхали ми нормально, як і всі тут їздять.

Стояло погідне надвечір'я останньої пори бабиного літа з тихою прозорістю далечин, поріділими перелісками обабіч дороги, вільним простором уже спустілих полів. Далі від шосе, під лісом, паслася колгоспна череда — кількасот назимків (усі однакової буро-червоної масті). Обіч дороги торохтів проворний трудівник ланів трактор «Беларусь» — орав на зяб.

За В. Виковим

II. Незабаром повернулася тітка Марина.

— Таки встав? — здивувалася і високо, ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли

дивувалася).— Ну й меткий! У вас там на шахтах що — всі такі? І в дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу. Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тьотю,— тихо сказав Климко.— Сьогодні. А то ще один день пропаде...

— А може б, ти, синочку, в мене зостався, га? — спитала вона невпевнено.— Назовсім. До кого ж тобі туди йти?.. Я тебе вдягла б як слід і взула. Їсти в мене, хвалити бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — житимемо втрюх, будеш ти нам за рідного сина... В школу тебе оддамо... Га? — В очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітку, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

За Гр. Тютюнником

Текст для пояснювального диктанту

Це так, як у науково-фантастичних романах — машина часу, зміщення понять. При наближенні до острова бачиш ліворуч многоглаву церкву, високу дзвіницю, а поза ними, ніби прикрита її ширшими плечима од вітрів і захищена — трохи менша церковиця стоїть. Праворуч же — високі стріли підйомних кранів, там іде будівництво... Не в'яжеться? Заважає сприйняти, увійти в тишу, увібрати її у себе? Цікаво, що сказали б на те наші предки, ті майстри, що будували свою церкву, опинившись на нашому місці? Як би пов'язали одне з одним? Чи прийняли б нас і наше, як ми приймаємо їх і їхне? От тільки їхне стоїть, а наше скільки стоятиме?

Премудрість — Софія у червоному одянні. І замкнені царські ворота, й стовпи, й хрести, й маленькі емалі — все пливе наді мною разом із банями церковними, різьбленими наличниками вікон, гарно названими «ручниками», тонко різаними, ажурно. І гульбищами, й застоллям, які були і котрих на тім місці вже не було.

Вигадали байку тут, у Карелії: начебто майстер, на ймення Нестор, побудувавши храм, оту маленьку й таку розкішну церкву, кинув сокиру в озеро. Пояснювати можна різно. Чи то не хотів будувати нічого більше, чи то не умів краще, чи то тим самим наказав: шукайте мою сокиру,

знайдете — аж тоді щось рівне моєму храмові вибудуєте. Усяко тлумачити можна. Та тільки справа така, що легенду вже тепер вигадали для власної втіхи сучасні поети, котрі юрмами ходять у Кижі милуватися храмом, шукаючи собі там натхнення, сподіваючись, що запліднять власні душі тою невимовною красою.

За Н. Бічуєю

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Розділові знаки в складносурядному реченні

Вправа 571. Прочитайте тексти. З'ясуйте, в яких реченнях сполучник *і* з'єднує однорідні члени (або супірядні речення), а в яких — предикативні частини складносурядного речення. Поясніть розділові знаки і відмінність у правилах уживання їх між однорідними членами та в складносурядному реченні з сполучником *і*.

1. І знову осінь глянула у вічі, тільки не з лісу, а з туманцем підсиненого поля, де іскрилися-згасали пізні гречки і на стернях, прислухаючись до перелітних птахів, непокоїлись гуси. Тоді вона, ідучи з вітряка, стрілася з Богданом, і він почув, що її коси пахнуть лугом.

2. Яка заметіль надворі, яка хуртовина в серці! Розтривожилось, розболілось воно, і немає ліків у світі, і немає тієї руки, що заспокоїли б її. А були ж ті руки, були ті очі, були й вечори, що тримали любов.

Восени двадцятого року ... вона поховала свого Мирона, а з ним і свою молодість і наділа на золото кіс чорну хустину.

3. Надія і Богдан виходять із млина, і тут, біля обкипілого шумовинням колеса, парубок відчув, що Надійчині коси так само пахнуть лугом, як пахли колись Яринині.

Вони мовчки минають два містки, під якими і тепер не спить вода, і заходять на просторе подвір'я, де кудлатого Рябка надвоє роздирають злість до гостя і радість до господині.

За М. Стельмахом

Вправа 572. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки в складносурядних реченнях з єдиальним сполучником *і*. Поясніть пунктограми.

1. Було ще рано. Сині роси зблискували на травах і сонце заспане купалось на левадах. 2. І враз ожило недавнє. Дівчата, завітчані вінками, ведуть хоровод коло зеленого дерева і чарівна пісня шугає над багаттям. 3. Жилава мозоляста

рука Христича міцно стискує долоню Береговця і він з приємністю відчув дружній потиск і чорноземну силу правиці. 4. Юрко увімкнув світло прожектора і голубуваті пасма зашастали поверх колосся. 5. Пройшло ще кілька хвилин і небесне світло потонуло край неба, заховалося в хлібах. 6. Ще одна мить і він радісний, схвилюваний уже дихає поруч передає квіти як дар самого поля. 7. Літні дні мелькають, мов спиці в колесі, блись, блись і вже немає тижня. 8. І він напружує всі свої сили... Ще трохи і вже кінець (*3 те. I. Цюпи*).

Вправа 573. Запишіть замість простих речень складносурядні з сполучником *і*. Поясніть пунктограми.

1. Коло хати цвітуть чорнобривці. Тягнуться до сонця соняшники. 2. Далі стелиться степ. Видніються темні смуги по ньому. 3. Зранку був ще мороз. Гілки дерев біліли заледеніло. 4. Тоді вона вийшла з хати. їй почувся знову чийсь голос. 5. Навкруги шелестить трава. Сюрчать коники. 6. З того часу не співала. Не хотілось співати. 7. Там буде тобі добре, сину. Відпочинеш. 8. їй тоді йшов сімнадцятий рік. Усе навколо мінилося у яскравих барвах.

Вправа 574. Запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки — кому, крапку з комою — у складносурядних реченнях з парними й повторюваними сполучниками. Поясніть пунктограми.

1. Так само дихало простором і солоним вітром море і біліли вітрила на рибальських човнах і сонячними ранками далекий острів курів хвилями рожевого туману (*Донч.*). 2. Сіяло сонце в небесах ані хмариночки та тихо та любо, як у раї (*Т. Ш.*). 3. ...Шпаки — це імітатори веселі то іволга у пісні їх дзвенить то хлопчик друзів кличучи свистить то соловейко розсипає трелі то колесо немазане скрипить (*Рил.*). 4. Все зраділо стрічаючи день і день зрадів розцвітаючи ясний теплий погожий (*Мирн.*). 5. На столі лежать зошитки малі і роботи час проганяє втому і летять-летять в небі журавлі і дзвенить дзвінок хлопчику малому (*Мал.*). 6. Сонце пронизує річку зверху аж до самого дна і тільки посередині чорніє то або глибина відзначається або зелене жабуриння вкрило чисте дно (*Мирн.*). 7. Старий Небаба пройшов мимо них, ніби в сні — чи то зосередився в собі... чи настрої його розчинився в настрої довколишнього світу злившись з ним ставши єдиним цілим (*Гуд.*).

Розділові знаки в складнопідрядному реченні

Вправа 575. Запишіть текст, розставляючи, де потрібно, розділові знаки в складнопідрядних реченнях. Поясніть пунктограми.

Петро Метелиця, стоячи на носі катера, прислухався до щасливого настрою який усе дужче брав його душу в бен-тежний бран і піднесено думав про те що добре отак плисти по незнайомій річці, стежити як місто відступає і відступає назад як зникають береги поодинокі людські постаті серед верболізів, а натомість відкривається інший простір, з'являються інші заводи, стариці, густі гаї... та й вони пропадають невдовзі, бо катер не спиняє свого рівного бігу, і перед очима постають відмінні краєвиди, й кожен із них наче має свій певний завершений сюжет, і кожен із тих мальовничих краєвидів наснажений глибокою думкою, береже свій, особливий настрій. Добре, справді-таки добре! Річка дедалі повніше входила в ество Петра Метелиці яке було радісно відкрите назустріч свіжим враженням, річка дедалі владніше опановувала його серце, і Метелиці хотілось щоб так тривало довго бо такий стан відкрив у його істоті начебто запону над глибокими почуттями яких він раніше не звідував, то й, звісно, не міг замислитись над їхньою природою.

Чим довше стояв на носі катера, пильно та зворушено вглядаючись у мінливі береги тим ближчою й зрозумілішою починала видаватись йому ріка яка, застаючись у зелених берегах, усе глибше проникала в його свідомість, і та, інша течія Десни, прокладена в надрах мозку, починала таємничо сяяти, освітлюючи, кличучи до життя ще неясні, але такі зворушливі, такі потрібні почуття. Добре йому почувалось — щасливо й високо.

Є. Гуцало

Вправа 576. Перепишіть, розставляючи, де треба, розділові знаки перед сполучником як З'ясуйте відокремлення прикладки, порівняльного звороту; порівняльного підрядного речення; відділення з'ясувального та інших предикативних частин складнопідрядного речення.

1. Липенко, зазираючи в клопоть паперу, списаний мало-знайомими для нього словами, почутими від трактористів у Старих Гуляках, розказував про те як ходив там на поле.
2. Чудно в Бережанах... люди в космос літають, а в нас як і сто років тому.
3. Дитина, а давненько вже грається в дорослого: не пустує як інші діти за книжки сідає сам.
4. Ідучи через село, Ганна Михайлівна дивилась як на сивому крилі далекої хмари дотлівали відблиски сонця.
5. Слова мають бути добірні як пшениця, зображена цього року на бережанських полях.
6. — Як материне здоров'я? — Відлягло трохи, вже не в такому розпачі як перше.
7. — Ех, люблю як пахне осіннє поле як земля зорана пахне.
8. Не встигли й од'їхати далеченько як Мудрий вимкнув світло й, не вибираючи дороги, подався навмання по стерні.
9. Авжеж,

думка й діло в Ілька ніколи не розходяться..., іноді навіть діло як неусвідомлена необхідність душі передує думці. 10. Кожен день стояв, мов золота вощина, осідаючи в пам'яті почуттів легко як молодий мед. 11. А тільки як окрутить як зігне ніяка лазня не допоможе, а тільки лікарня. 12. Недарма споконвіку мовиться: як дбаєш так і маєш. 13. Де це видано, щоб у такому селі як наші Бережани, залишили когось напризволяще? 14. Друга живе не так і далеченько... в Березовій Рудці... год уже з десять як оддалась туди за кравця. 15. І де ти візьмеш тієї нагальної впевненості, коли вона має настати пізніше, тоді як наміри та бажання обер-татимуться в дію (3 те. Є. Гуцала).

Текст для пояснювального диктанту

Юшка вдалася на славу. Й на той час упав вітер, на берег приліг тихий, голубливий вечір. Вода на очах мінила кольори — м'які, голубі й рожеві на сині, фіолетові, а тоді на чорні, й стали вищими, приступали ближче куші та дерева, й дикістю повіяло з протилежного пустельного берега. Душа і думка мовби летіли кудись, до чогось давнього, прадавнього, до тих днів, коли ці береги й справді були зовсім пустельні, коли тільки випадковий мисливець чи рибалка чатував тут здобич. Оце давнє, мисливське в людині завжди, десь у її глибині, в дрімучих нетрях душі, які є майже в кожного й про які підозрюють не всі. Навіть Дашенко відчув це. Таємниче хлюпотіла внизу ріка, десь на тому березі кричала нічниця, й креслив угорі над вогнем магічні кола костокрилий кажан. Пітьма відсунула і стала за плечима: коли Дашенко відступив від вогню і спустився до річки, щоб помити руки, йому здалося, що назавжди втратив орієнтацію, не міг сказати, де кінець, а де початок ночі, де її верх, а де низ, аж поки трохи оговтався й побачив чорні купи дерев на майже чорному тлі. Не тому, що боявся, а просто якась невідома сила штовхала до гурту, до товариства, серед якого почувалося затишно на дні цієї глибокої ночі. Довгі язики полум'я лизали сухий вербовий пень, вони здавалися живими, віщими. Спільне полум'я, тісне, освітлене хисткими язиками коло,— люди в ньому перепліталися думками, словами, чіткі краї розмивали ніч, і все, що вона спородила за віки на берегах древніх, вічних рік, ставало спільним. Невідомо, де воно трималося, в якій субстанції, невидиме, майже ефемерне, але воно було.

Ю. Мушкетик

Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні

Вправа 577. Поясніть вживання коми та крапки з комою у безсполучниковому складному реченні.

1. Шофер сів першим у машину; за ним, щось нерозбірливе бормочучи, проліз Андрій, далі Метелиця й Хандога (*Гуц.*). 2. Наче зачарований велетень, стояв ліс... В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загусло, ані ворухнеться — чисте, прозоре спокійне (*Мирн.*). 3. По однім боці хвилювалося жито, по другім — жовтіла глиняна круча (*Коц.*). 4. Час — це швидкоплинна ріка ... ріка тече, втікає, щомиті, як казали древні, інша в ній вода... вода не залишає за собою нічого, окрім хіба хвилястих ліній на прибережному піску (*Федор.*). 5. Стою перед сонцем на козацьких шляхах і серце тримаю на гарячих вітрах... Мене розтинали і шаблюка, і ніж, у мене стріляли і наган, і обріз, з очей моїх вволю напивалися сліз (*М. Тк.*). 6. Газдівство у старій Лесихи несогірше. Хата хоть стара, та ще добра; будиночки нові, просторі, опрятні, худібка красна, що господи, гладке кожде, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Лєся не пішла ніворотом. Лєсиха прийняла старого діда, жєбручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала,— та й уже старий літом пасіки пильнує і коло хати найменшої крихіточки допантрує (*Фр.*).

Вправа 578. Перепишіть текст. Поставте потрібні розділові знаки між предикативними частинами безсполучникових складних речень. Поясніть пунктограми.

По обидва боки Росі стояли круті горби, поперерізувані й перетяті глибокими вузькими ярками і долини, й гори були засипані свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом небо було вкрите білим прозорим туманом через туман лився срібний тихий світ вечірнього сонця. Надворі було тихо, мертво. На крутих горбах мрів густий старий дубовий та грабовий ліс, вкритий інеєм.

Понад Росєю в лузі стояли рідко розкидані розкішні старі дуби з рідким розкидчастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки. Кожна гілка була вкрита широкою, на два пальці смужкою інею. Вузлуваті сучки та гілки стриміли вгору, наче розчепірені пальці рук, висіли вниз, як пазури на пташиних ногах на сучках, на гілках біліли та світилися наскрїзь ніби довгі гусячі пера з дрібненькими зубчиками, котрі стриміли то вгору, то вниз, то складались пучками, букетами, звїшувались вниз, переплутувались, перехрещувались чудними взірцями й світилися наскрїзь.

За лугом на горах почався грабовий ліс. Дві високі, ніби фантастичні, стіни лісу обступили білу пухову дорогу тонке, як чорні нитки, молоде грабове гілля спускалось зверху до самого долу на м'який сніг дрібний іній обсіпав його ніби тонким пухом та дрібними алмазами іній блищав, світився, переливався матовим білим світлом.

І. Нечуй-Левицький

Вправа 579. Перепишіть речення. З'ясуйте семантичні відношення та особливості інтонації (пауз) між предикативними частинами безсполучникових речень. Поясніть уживання двокрапки і тире. Відзначте випадки варіативності їх.

1. Метелиця здивувався: чому говорить на повен голос, не криючись?.. 2. Івасик більше й не обізвався. Стояв на воротах і дивився, як вони рушили в нічну темряву... і зникли: ні постатей не стало видно, ні шелепання не чути. 3. Ольга, довідавшись про наглий від'їзд Метелиці, щиро запечалилась — тонкий усміх на устах прив'яв, і наче гіркотою долину війнув погляд. 4. І вже вибравшись з ластів'їного нуртовиська, Метелиця подумав: а що так налякало його? 5. І враз неподалік обізвалася зозуля — полетіло вогукувате, ніби з вербових грудей, дерев'яне «ку-ку». 6. Петро пильно зорив — ніде нічогісінько, супокій води, супокій прибережних заростей, найпрозоріший сувій туманцю застиг... 7. Шелемех був не один — у човні звелась на повний зріст струнка дівчина, зняла з голови косинку, і враз по її плечах розіллалось туге пшеничне волосся. 8. Я руку у воду — не дістати. А вода холодна, осінь. 9. Заскочив у заплаву широку — славно так, тихо. 10. Повертаю назад — так і є, кілок видніє. 11. Обернувся — місто на обрії стояло в бузковому серпанку... 12. Щоправда, водиться за чоловіком одна, здається, вада: не любить позичати. 13. Він [Липенко] сам не ходить, і жінку свою привчив — май своє, не зазіхай на сусідське. 14. Мабуть, іноді переймався химерною вірою: можна таки наздогнати [минуле]. 15. Вчора в районі був... Кожен хвастається: той крижня підстрелив, той пірникозу, той промахнувся на тетерука. 16. Пригадуєш — як у школі: задачка, як правило, має одну відповідь, тільки до неї приходять або коротшою, або довшою дорогою (*З те. Є. Гуцала*).

Розділові знаки в реченнях з прямою мовою

Вправа 580. Запишіть під диктовку текст. Речення з прямою мовою виділіть лапками, розставляючи відповідні розділові знаки.

Згідний, Згідний! Здавалось, кращого імені для цього коня

важко й придумати. І він виправдовував його цілком. А згодом сталося незрозуміле, образливе й прикре. Хтось із високих начальників сказав, що племінні рисаки живуть в конезаводах як привілейовані аристократи, існують лише для рекордів, а треба, щоб ті породисті мазуни працювали нарівні з усякими кіньми.

І вигнали Згідного з племінного табуна, мовляв, постарів уже. Послали возити воду по бригадах.

Не раз Савенко ходив до директора конезаводу, протестував, висловлював своє обурення. Хіба можна такого коня та водовозом?.. А що маю робити? Така вказівка виправдовувався той, міцно тримаючись правою рукою за крісло, немов за сідло. Вам що, найбільше треба? Мовчіть сой. Ви, як і Згідний, вже од'їздили своє...

Що ж, може й правда. Тільки пройде час, багато чого забудеться, а горда кличка Згідного житиме.

Так вшо й сталося. Років через два приїхали люди з Києва. Де ваш Згідний питають. А директор руками розводить. Та де ж, працював у полі, як усі прості коні. Воду возив. Ви що. Такого племінного коня, родоначальника чудової лінії рекордсменів, і в хомут Та за нього ж давали двадцять тисяч золотом на міжнародному аукціоні Негайно повернути, поставити на стайню.

... Але було вже пізно, бо від напруги захворів кінь, не витримав лихої долі.

За І. Цюною

Вправа 581. Введіть у речення цитати за допомогою слів автора; поставте відповідні розділові знаки.

1. І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Т. Шевченко

2. Погляньмо на український орнамент. Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилиє своїх мешканців до замилування у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють волоки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд... (І. Огієнко, «Українська культура»). 3. Правду говорить не язик, а душа (Нар. те.). 4. Багато людей святкують празники і знають їхні назви, але не знають причин, чому вони установлені (Св. Іоанн Золотоуст).

Тексти для пояснювального диктанту

1. Ледь-ледь збиралося на досвіт, і мати, вмившись, зодягали чисту сорочку, підв'язувалися карунковим, вишитим у хрестики, фартухом і вилазили на лежанку. Крізь просоння чув їх лагідну

приповідку: «Ну ось і зійшов святець, аж віко підпер!» Невдовзі досвіткове помешкання освітлювалося живими зайчиками — нараз спалахували сухі дрівця, потріскуючи голосними пострілами, і, коли полум'я лизало своїм язиком челюсті, піч готіла. Доки варилося снідання, мати місили тісто. Було то вельми цікаве видовисько. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало; коли ж, нарешті, воно ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. «Вставайте, хлопці,— наказували нам,— поїсте й розходьтєся, бо буду хліб викачувати».

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустияних листків. За цей час в оселі вже стояв паркий дух. На ліжкові, засланому простирадлом, а поверх іще й рушником, пузатилося кілька кругленьких паляничок. Мати були вся в роботі — легкими помахами рук вони вигвалтовували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник. Робили вони це так вправно, що я навіть не встигав вволю надивитися.

Доки мати викачували останню, найменшу, що призначалася мені, паляничку, я біг за лопатою і, внівши, приставляв її до припечі. Розіславши капустияний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змашували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину. Біле тісто паляниці нараз обдувало гарячим духом печі. Нагнічені челюсті покліпували, наче в безмісячну ніч зорі, іскорками розжареної сажі здригався жар. Зробивши виделкою зверху кілька проштирків, мати метко шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка.

В. Скуратівський

2. Метелиця, стоячи на палубі катера, дивився, як хутко віддаляється круча, де видно тонку постать Григорія Івановича, як ховається за деревами транспортний будинок, пофарбований у зелене... мовби все западає в небуття, в минуле, але чому так неправдоподібно швидко?

Боліло Метелиці в самісінькій душі, бо їхав ізвідси проти своєї волі. Багато перебалакав із Ольгою, але найголовніше, либонь, так і не було сказано.

Поблизу й далеко попереду Десна розстилала гладенькі водні сувої, й ті сувої міняли своє забарвлення, й Метелиці

несподівано знову пригадалися Ольжині слова, мовлені — коли ж це? — позавчора, авжеж, позавчора (а здається, наче проминула цілісінька вічність, сповнена тривоги, переживань — то зворушливих, то гірких), забриніли слова Ольжині... пливемо по дзеркалах... пливемо по дзеркалах — із сивого на голубе, з голубого на блакитне...

Вийшов на палубу старий Небаба, поставив складного брезентового стільчика на металевих ніжках, сів. Пружний річковий вітерець заіскрився, засяяв у його вибіленому лляному волоссячку в пачісці м'якої бороди. Так сидів старий, дивився перед собою, а потім, зловивши запитливий погляд Метелиці, сказав голосно, бадьоро:

— Славна річка, любо-дорого на серці! Ніяк надивитись не могу, все мало та мало!

Слалась у далечінь прадавня річка, несучи в своїх берегах розплавлену небесну голубизну, несучи розілляте сонце, переблиски його живі, срібні. Слалась у далечінь вічною незбагненою мелодією, звучання якої — радісне, урочисте — можна було, здається, почути, тільки слід було тонше настроювати свій слух.

Вода мерехтіла, вода світилась різними барвами, вода міняла настрої, де всміхалась по-дитячому широко, а де стриманіше, вода наче пісню співала весь час, пісню, в якій вона жила так само, як у річці, авжеж, так само, бо линула вона в пісню прямисінько з оцих деснянських берегів, линула, линула..

За Є. Гуцалом

3. Вона вдягла чисту, майже нову сукню і була врочиста, уся зібрана й навіть натхненна, коли він перший раз почав записувати. Магнітофон був їй байдужий, вона не боялася його, тримала в долоні мікрофон, як звичне щось — те, до чого віддавна призвичаїлась у побуті, але, поглядаючи на сина, ніяковіла, тихий рум'янець узявся на щоках, і таки було те, що називається натхненням — воно прозирило з очей, з голосу, з легенького поруху уст, коли раптом забувала справді слово; траплялося так, що вона згадувала кілька варіацій однієї пісні, він дивувався, як трималися у пам'яті її ті нюанси, відтінки, і згадував мамине село, вузький потік з гір, кладку через нього, школу на пагорбі й синюваті світанки в лісі або на покосі, він знав, що навряд чи поїде тепер туди, може, колись, згодом, але таки пам'ятав, як струмували майже під ногами хвилі веселі, чисті, а він дивився на них, і до нього саме тоді прийшло напівдитяче, але зовсім виразне, якесь аж тверезе розуміння минучості людського життя й вічності самої сутності людини. Словами

він би не міг тоді цього пояснити і нічого не міг сказати матері, коли вона здивувалася, що він несподівано прибіг до неї, притулився міцно, намагаючись не відпустити від себе, і нічого не сказав про дивне відчуття, що змішалось із страху, любові й радості разом.

Мати ще жила, коли він запросив до себе приятелів, вони всі разом слухали пісні, і тоді хтось порадив Денисові, що ті пісні треба опублікувати — і тексти, й мелодії, звичайно, але для нього материні пісні — то материн голос, тексти й ноти роблять їх якимись чужими, нічийми, зберегти їх може тільки її спів. Так почалася та спроба утривалити мамині пісні навично, в її голосі, тепер він знав, що, може, це набагато важливіше від його відкриттів власних — запатентованих чи ще не запатентованих, оплачених чи не оплачених грошима й визнанням.

Н. Бічуя

4. Стежина до маминої хати петляє через город. Усе тут до болю знайоме: он дбайливо опоряджена розора стьобнула через картоплю — здвобіччя висаджені кущики квасолі, а між ними поважисто розплелось гарбузове гудиння, на ви долинку густою порослю буяє морква, сизі тугими голівками капуста, густими листочками пішли у зріст буряки...

Усе довкола живе нььчиною присутністю... задовніла роками хвіртка поскрипує хрипким поголосом — в обійстяних присмерках, що вже встигли розсусідитись довкіл хати, бачу найдорожчу поставу. Присівши на порозі і схиливши на обіруччя голову, зажурено спочиває нььнка... Аби зненацька не потривожити її, удавано покахикую і бачу, як ураз зводиться сива голова, сплескують долоні, і прорізує тишу мамина окличка: «Синочок, мій дороженький!..»

Кидаю на спориш похідну валізу і підбіжки поспішаю до нььнки, щоб не завдати їй клопотів — знаю, як важко старенькій зводитись, але вона таки встигає випередити мене, кидається в обійми. Я чую, як натужно б'ється її ніжне серце, важко дихають груди. Роки беруть своє, і від того крадькує невтішна думка: а що, як ураз відійде найдорожча тобі людина, хто ж тоді зустрічатиме в рідному обійсті?..

Поволі йдемо до хати. Мати украдьки висушує кінцями хустини зложені очі й наче виправдовується: «...Ось повечереємо, і я наспіваю тобі коліскових. Ти ж минулого разу просив...»

Коліскова пісня. Скільки їх створив народний геній!.. Лагідний материн наспів засівав дитячу душу любов'ю до людей, до природи, до усього живого.

В. Скуратівський

1. В лісах теж відчувалася хода весни. Під деревами вже глибоко осів сніг, інколи біля відхуканих окоренків проглядали цупкі зелені хрещики барвінку або червонаві прутики тамариксу, а на тлі сірих замшілих дубів перегайдувалося червоне мереживо березових гілочок. На них іще тільки намічалось крихітне сім'я веснянок, які потім аж накипають на кожному молоденькому паростку. В долині біля обсмиканого, схожого на гриб стогу заспівали жайворонки, що так зарання прилетіли в цьому році; злякавшись хлопчика, вони табунцем злетіли вгору, а потім знову сірими грудочками впали на протиснуту, притрушену снігом стежину, що обривалась біля стогу.

Коли взяти вбік до лісового озера, дерева рідшають, відкриваючи чималу прогалину. На ній між двома дубами, мов колиска, біліє хата; так і здається, що дуби погойдують її своїми вузлуватими руками. Хата, з трьох боків оторочена садом, привітно кличе до себе хлопчака, але Максим спочатку прямує до округлого, схожого на серце озера. Воно й насправді є серцем Медвинського лісу, тому, певне, лише в найлютіші морози береться льодом.

Зараз над поворонілою водою в ріст людини, мов прив'язана, висить тонка й прозора намітка синьої імлі. На березі й досі лежить довбаний човен, знизу він взявся льодом, а зверху притрушений снігом, посеред озера плавають дві пари крижнів. Вони то пірнають у воду, то, пропливши трохи, ховають голови під крила, наче збираються спати.

Максим помахом шапки вітає птахів, що з року в рік зимують у цьому закутку, і з розгону стрибає в човен, посковзнувшись, вискакує на лід і ледве не влітає в воду, а качва неквапливо відпливає до протилежного, наче виплетеного купинами, берега. На купинах стирчать буйні, надламані стебла ситнягу і татарського зілля, а за ними щільною стіною підвівся сухий, з сиво-рожевим волоттям очерет.

М. Стельмах, «Хліб і сіль»

2. Попереду зблиснуло озерце. Воно лежало в крутизні й було тихе, майже незаймане. Він любив такі озерця, що поховалися від цивілізації, озерця з ще не поголеними берегами, не засміченими. Попід протилежним, оступленим високими дубами, окутаним кущами берегом ще лежав туманець, він тягнувся пасемцями, зникав у зелених

вітражах очерету, так ніби чийсь невидимі руки змотували і ховали ті білі сувої. Вода тепла й прозора, здавалося, набери її в жмені, й змієш з лица задуму, й утому, й журу з душі. Осоки, лози молоді, радісні — отак усе те жило, коли на нього ще ніхто не дивився й не бродив по ньому. Дмитрові Івановичу здалося, що він ішов сюди не випадково, що на нього це озерце чекало. Він подумав, що навіть десь його бачив, уві сні чи на якійсь картині. Але ні, на картині таких озер не буває. Там вони вічно незмінні, то зовсім інша площина, яка ніколи не може бути зведена з ось цією живою суттю, то тільки намагання викликати в уяві цю живу суть.

Пискнула очеретянка, залопотіло латаття — майже попід самими ногами в Дмитра Івановича пробігла водяна курочка. Марченко розглядався. Він здогадувався, що чари творить уява, але йому було гарно творити їх. Слухати тишу, дивитися в чисту воду й тільки крайком свідомості відчувати, що десь там є гомін і гуркіт, там тече в трубах і збігає в каналізацію вода, й турботи провисли між людей невидимим прядивом. Дмитро Іванович пішов берегом озера. Воно було довге, вигиналося, неначе лук, і вивело його на узлісся.

Тут дуби були ще більші, ще могутніші. Поміж них росли берези — теж розкішні, в ніжно-зеленій піні, по них хвилями ходив вітер, свіжий молодий вітер, що в наш час вже сам по собі розкіш, по них і по молодій траві, яка летіла разом з ним хвилями в далечінь, до темно-зеленої крайки, яка позначала Десну. На самому краю лісу на горбку ріс дуб-велет, обхватів у чотири, ще не старий, дужий, розпросторений у всі боки — ціла зелена держава.

Він уже теж пробудився, жив весною, розкошував у ній, напивався її, потягнувся тендітним, ще ніби аж несправжнім листям до сонця. Воно котилося в голубому небі по-весняному м'яке, тепле, добре й ласкаве. Поміж ним і дубом угорі ширяло двоє боривітрів. Вони купалися в його променях, шугали дико, шалено, сповнивши повітря дужим кіркотом. Серця їм рвала сила, сила й захват, в цю мить, мабуть, вони могли проїняти світ наскрізь. Дві малесенькі торбочки м'язів, наповнені кров'ю, вони були страшенно дужі. Їх сповнило тієї сили сонце, вони набралися її в нього. В отій нестримності лету, напрузі м'язів, клекоті крові й таїлася вічна суть буття,— так у ту мить розумів і почув Дмитро Іванович.

І враз він відчув усередині якийсь поштовх, його самого сповнило відчуття сили, нестримності, майже лету, він розкинув руки й засміявся. Його охопила безпричинна радість, та радість, з якою вибігає на поріг в шумовиння дня дитина.

Засліплена сонцем, вона розгортає рученята, тягнеться до нього, намагаючись якнайбільше захопити його в себе.

Ю. Мушкетик, «Біла тінь»

3. Чумацьким Шляхом названо колись той вигин галактики. Магістральний канал проходить на південь якраз по цій зоряній трасі, по якій в давнину з усієї України йшли тисячі чумацьких мажар, щоб вантажитись сіллю на кримських соляних озерах. Босими ногами проходили колись тут твої пращури, пускалися, мов Колумби, в сухий океан степів, і не раз, бувало, їх тут косила чума, очі ще з живих випивало гайвороння. Крізь століття, крізь чуму, крізь пожежі пролягає цей шлях, шлях мужніх трударів, шлях невольників та невольниць, що їх із скрученими руками, в аркані полоном гнали до Криму, шлях лицарів запорозьких, що тупотом своєї кінноти будили цей край...

Скільки крові та сліз ввібрала ця багатостраждальна дорога земна, що зорями та сузір'ями навки відбилася в темному дзеркалі неба нічного. Далі й далі піде магістральний, рівною трасою ляже через Перекоп, через Турецький вал, через бойовище правічне. Через стріли татарські, іржаві патрони англійські, через тлін загиблих революційних бійців... Минують віки, волею людей змінюється географія степу, іншими люди стають, і вітри, і трави, зостається незмінною тільки оця безмірна широчінь степова та високий Чумацький Шлях, що над нею зоріє. А втім, відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди. Та чи кожен піддається змінам, чи можна душі кувати, як метал, і чи не пусті вимрійки це. Зрошувальний канал принесе степові життя, подасть підтримку рослинам, але, крім рослин, чи несе він свіжість і душам людським, спраглим — душевну відраду? І чи очистить, змиє він отой накип та бруд, якого ще всюди немало?

Степи перекопські... Мабуть, нема іншого такого місця на планеті, де тіло землі було б так густо начинено металом війни, де стрілки компасів так танцювали б від штучних аномалій. Як по фронтових дорогах, пройшли тут попереду будівників сапери, виймаючи з землі проіржавілі міни, важкі авіабомби та цілі звалища артилерійських снарядів, що, мов гадюки в гадючнику, дримали в цій землі, приховані бур'янами.

О. Гончар, «Тронка»

4. Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від

довгого перебування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?..

У такому, власне, стані блукав я одної весняної днини понад річкою Прутом, у південній Бессарабії. Якось не тишили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю, шпилясті гори, що тиснуться понад Прутом з сього боку.

Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер нахрапом бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав виноградне листя та гнав його по чорній, каламутній, немов поораній хвилями, річці... Лагодилася буря. Але я байдужно дивився на грізні розрухи натури, не торкала якось мого серця дика краса південної бурі... Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентавсь я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала край неба, тихо лізла догори... драглила вже над головою моєю... І тільки перші краплі густого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені згуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні. Що се? У сьому глухому закутку Бессарабії — пісня моєї країни? Чи не омана се, чи не хвороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?.. Я навіть трохи змішався. Але ні, се не уява: я чую, як пісня дужчає, здіймається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом у плюскоті зливи. Так, се співають, але де і хто? Я почав прислухатися та роздивлятися й незабаром помітив, що голоси лунали з молдаванської колиби, себто гостроверхої комишової халабудки, яку звичайно ставлять по виноградниках про вартового. «То, мабуть, заробітчани,— подумав я,— яких дощ загнав у колибу». Та наважився й собі податися туди, щоб у гурті перечекути дощову годину.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давноминуле, я жив у минулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань.

І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирс>. Бліде

небо мигтить зірками до блакиті, що опонила степову да
лечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють
здалеку лози. Межи небом та землею якась таємна змова. Чи
то вони чаклюють удвох, чи що, бо якоюсь таємницею віс від
того необмеженого синього простору...

М. Коцюбинський, «На крилах пісні»

5. Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про
нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те
діялось не перед нашими очима./ Мені хотілось і почати
повість про поета, як починають казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими ще й за горами
кам'яними в не нашій, далекій стороні був колись веселий край,
розкішний і багатий, заворожений злими людьми, за неволений
двома неволями. Одна неволя панська, а друга — царська. І
жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю
люди. Світ їм було зав'язано, говорити — заказано, ходили
німі...

Україна... В одному вже тільки цьому слові і для нашого
уха і навіть для уха чужинців бринить ціла музика смутку і
жалю... Україна — країна смутку і краси, країна, де
найбільше люблять волю і найменше мають її, країна горя-
чої любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової,
героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське
кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь
світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня... Тяжкий
сон, подвійна неволя і темна ніч, як ворон. Тільки Дніпро з
очеретами, тільки вітер з степовими могилами шепотіли
ночами: гай-гай... умер прекрасний край...

Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати,
лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки... Україна —
це марні, обшарпані голодні люди... Ідуть на панщину, чорні
і німі. Ідуть, дітей ведуть... Україна — це царське та панське
безмежне свавілля... Праця до сьомого поту...

Світяться злидні.

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку, що над
ним світять заплакані зорі...

Поема жалю і смутку... краси і недолі...

Отже, одна з найсмутніших сторінок у цій поемі належить
невиданому у всі часи по всьому світі її огненному поетові.

Легендарному поетові казкового краю...

Великому борцеві за волю свого краю, свого люду, за
безмежно широку волю на всьому світі поневоленних народів.

С. Васильченко, «Широкий шлях»

6. Любові на світі більше, ніж думають люди.

Але через те, що вона потай народжується і тихцем у зітханнях чи сльозах умирає, менше гадається і менше говориться про неї. І тільки пісня не соромиться вечорами розкривати людям чари їхньої молодості, свято і муку душі, тривогу довірливого серця і чорну розлуку чи зраду. Тоді, в печалі чи радості, добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить, скільки зайвого мулу невідомо для чого осіло в його середині, як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання. А було ж воно, було та й розійшлося, мов туман по долині. І вже не такими жаданими стають вечори, і не так трепетно сяють зорі, не так бентежно тривожиться в тиші прочахле серце, і не таким широким і радісним здається приміркий світ.

А поглянеш на розсіпані хатки, на завіяні снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці, згадаєш петрівчанські стіжки й копиці, скрипкові ворота чи підведені тіннями тини — і звідусіль сколихнеться, оживе чиесь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки будеш йти давніми чи свіжими слідами його, будеш неждано стрічатися з ним, як он з тією парою, що йде закутана одним кожухом.

Вихранься думки, мов сніжинки, розкочуються та й розкочуються по тих селах і хатах, де він прислухався до весільної музики, пісні та жадань. І мало не всюди виходило на одне: надії відцвітали, мов сади, тільки з тією різницею, що сади нїрїк знову закрасуються цвітом, а надії все більше заїдає тля нестатків, родинного дріб'язку і буденщини.

М. Стельмах, «Хліб і сіль»

7. В другій половині дня вітер стих. Із-за обрію стали накочуватися хмари, що громадилися все більше і більше, з білих робилися попелястими; потім стали бузиновими; на решті завирували, закипіли і тяжко рушили вперед, підминаючи під себе небо, опускаючись все нижче і нижче, так, що на землі ставало все важче і важче дихати людям. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо, бо крила їх робилися зволоженими, і вони опускалися зовсім низько, майже до самої землі. Від бузинової хмари степом рухалася широка чорна тїнь, яка вже покрила степові могили і довжанські ліси, і їх уже зовсім не було видно. Вона повільно наближалася і до сівачів, дихаючи на них свіжістю близького дощу і фарбуючи все в чорну зловісну фарбу. Потім хмари застигли, перестали рухатися, і сторожке мовчання оволоділо небом і землею, і

так продовжувалося хвилину-дві, потім кілька важких і лапятих дощових капель упали на круп коня, з ляскотом розбилися на ньому і покотилися вниз по сухій шерсті, і раптом вони заскакали скрізь — по людях, по конях, по ріллі; прострочили раз, вдруге, згортаючи в груддя пилок, і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, покотився туманом по степу, заграла, зарокотала, захлюпала по ярах вода, і цей веселий шум освіжив і обнавив степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій.

— Дощик. Та, далєбі, й гарненький,— радів Хома, сяючи очима, і навіть не покривав себе шматочком брезенту. Краплі дощу дріботіли йому по картузику, потрапляючи іноді й за шию, від чого Хома розніжено повискував і, сміючись, приказував: — А щоб тебе дощик намочив!

Григорій Тютюнник, «Вир»

8. Здавалось, далі пливти нема куди.

Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зелено-жовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечинь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. Вони теж спинялись у тій туманній далечині, де непомітно зникала річка, немов обрїй становив останню межу його прагнень. Хлопець поволі глянув по ближчих берегах і трохи збентежився — на повороті праворуч виникло село, приховане доти за лукою. Серпневе сонце стирало бруд з білих хаток, мережило чорні шляхи, що гналися в поле й зникали десь, посинівши, як річка. І здавалось, той зниклий шлях, з'єднавшись із небом у безмежній рівнині, другою галуззю вертався знову до села, несучи йому ввібраний простір. А третій шлях, скотившись до річки, брав до села свіжину Дніпра. Воно спало серед сонячного дня, і таємниця була в цьому сні серед стихій, що живили його своєю міццю. Тут, при березі, село здавалось питомим витвором просторів, чарівною квіткою землі, неба й води.

Його село, те, що Степан покинув, теж стояло на березі, і зараз він несвідомо шукав спорідненості між своїм та цим селом, що випадково трапилось йому на великій путі. І радісно почував, що ця крєвність єсть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем. З жалем дивився, як тоне воно, одсуваючись за кожним рухом машин, і от

пасмо гидкого диму сховало його зовсім. Тоді Степан зітхнув. Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом.

Він почував у душі своїй невиразне хвилювання і млосьть, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

В. Підмогильний, «Місто»

ЗМІСТ

Передмова	4
Фонетика	6
Звук як явище акустичне, артикуляторне та фонологічне	6
Голосні і приголосні фонемі	7
Зміни звуків у потоці мовлення	14
Історичні зміни звуків. Чергування фонем	19
Склад. Наголос.	23
Орфоепія	24
Вимова голосних та приголосних	24
Графіка і орфографія	33
Лексикологія	41
Слово і його значення	41
Омоніми. Синоніми. Антоніми	44
Лексика української мови з погляду походження	48
Лексика з погляду стилістичного	51
Активні і пасивні шари української лексики	54
Фразеологія	56
Морфемний склад слова	60
Словотвір (деривація)	62
Морфологія	68
Частини мови	68
Іменник	70
Прикметник	82
Числівник	92
Займенник	100
Дієслово	109
Дієприкметник	125
Дієприслівник	130
Прислівник	133
Прийменник	139
Сполучник	142
Частки	146
Вигук	149
Синтаксис	152
Словосполучення	152
Простеречення	159
Типи речень за метою висловлювання	159
Двоскладне речення	162
Головні члени речення	163
Другорядні члени речення	169
Односкладні речення	186
Слова-речення	194
Неповні речення	194

Присднувальні конструкції.	196
П р о с т е у с к л а д н е н е р е ч е н н я	199
Речення з однорідними членами.	199
Речення з відокремленими членами.	204
Речення із звертаннями, вставними і вставленими конст- рукціями.	208
С к л а д н е р е ч е н н я	216
Складносурядні речення.	219
Складнопідрядні речення.	224
Безсполучникові складні речення.	238
Багатокомпонентні складні речення з різними видами зв'язку	242
Пряма і непряма мова.	244
П у н к т у а ц і я	247
Розділові знаки в кінці речення (крапка, знаки питання та оклику, три крапки).	247
Розділові знаки в простому реченні.	249
Тире між підметом і присудком та на місці пропущеного присудка.	249
Розділові знаки в простому ускладненому реченні.	251
Кома і тире в реченні з однорідними членами. Двокрапка і тире при узагальнюючих словах.	251
Розділові знаки в реченнях з відокремленими другорядними членами.	254
Розділові знаки при вставних словах, словосполученнях, реченнях та звертаннях.	260
Розділові знаки в складному реченні.	265
Розділові знаки в складносурядному реченні.	265
Розділові знаки в складнопідрядному реченні.	266
Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні	269
Розділові знаки в реченнях з прямою мовою.	270
<i>Список умовних скорочень. . . . .</i>	<i>276</i>